

Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety

2(17) 2024

Wydawnictwo HUMANICA

Białystok 2024

RADA NAUKOWA

dr hab. Monika Bednarczuk (Bochum, Niemcy), prof. dr hab. Teresa Chynczewska-Hennel (Białystok), dr hab. Joanna Dufurat (Wrocław), prof. dr hab. Elena Gapova (Kalamazoo, USA), dr Erla Hulda Halldórsdóttir (Reykjavik, Islandia), prof. dr hab. Virginija Jureniene (Kowno, Litwa), prof. dr hab. Jolanta Chwastyk-Kowalczyk (Kielce), dr hab. Magdalena Musiał-Karg (Poznań), prof. dr hab. Halina Parafianowicz (Białystok), dr hab. Agata Popławska (Kraków), prof. dr Natalia Puszkereva (Moskwa, Rosja), dr hab. Agnieszka Szudarek (Szczecin), dr hab. Beata Walęciuk-Dejneka (Siedlce)

KOLEGIUM REDAKCYJNE

Redaktor naczelna: prof. dr hab. Małgorzata Dajnowicz
Zastępca redaktor naczelnej: dr hab. Adam Miodowski, prof. UwB
Członkowie redakcji: prof. dr hab. Rafał Kosiński, dr Grażyna Kędzierska,
dr Diana Dajnowicz-Piesiecka, dr hab. Robert Suski, prof. UwB
Sekretarze redakcji: mgr Justyna Kowalska, dr Justyna Zajko-Czochańska
Redakcja i korekta językowa: Magdalena Wojcieszak, Anna Kurzyca / e-DYTOR
Recenzenci tekstów: prof. dr hab. Grzegorz Kucharczyk, dr hab. Joanna Chłosta-Zielonka,
prof. UwM, dr hab. Anna Świerczewska-Gąsiorowska, prof. WSPiA,
dr Agnieszka Suplicka, dr Anna Szwed-Walczak

WYDAWCA

Wydawnictwo HUMANICA
Instytutu Studiów Kobięcych
Plac Niezależnego Zrzeszenia Studentów 1 p. 118, 15-420 Białystok
e-mail: wydawnictwo.humanica@op.pl

Publikacja dofinansowana ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Edukacji i Nauki w ramach Programu „Społeczna Odpowiedzialność Nauki”

Wersją referencyjną jest wersja papierowa

Informacje o czasopiśmie dostępne są na stronie internetowej

Czasopismo ukazuje się co sześć miesięcy.

Kodeks Etyczny/Code of Ethics:

<http://studiakobiece.pl/#etyka>

AFILIACJA

Wydział Historii Uniwersytetu w Białymstoku

Publikacja dostępna na licencji CC BY-SA 4.0 PL

REDAKCJA TECHNICZNA I PROJEKT OKŁADKI

Andrzej Dajnowicz

SKŁAD

e-DYTOR

ISSN 2451-3539

NAKLAD

200 egzemplarzy

Spis treści

STUDIA I MATERIAŁY

Alicja Gałczyńska

Kobieta grzeczna na co dzień 9

Włodzimierz Mich

*Agony jako przejaw agresji werbalnej kobiet: szkic
z europejskich tradycji oralnych* 31

Daniela Klvaňová

*Women in the Czech Countryside Through the View of Land
Registers [Kobiety na czeskiej wsi z perspektywy ksiąg
gruntowych]*. 51

Krasimira Todorova

*The State of Research of Women's History in Bulgaria
[Stan badań nad historią kobiet w Bułgarii]* 73

Jolanta Chwastyk-Kowalczyk

„Luxury Splash of Art” – autorski pomysł Kamili Krzyżaniak . . . 107

Anna Szwed-Walczak

*Anna Szymańska-Kwiatkowska – redaktor naczelna „Kobiety
i Życia” w latach 1986–1990*. 141

Diana Dajnowicz-Piesiecka

*Obrończynie czy sprawczynie? Kryminologiczno-prawne
aspekty udziału kobiet w ochronie zwierząt*. 169

Dorota Tomczyszyn, Anna Pańczuk, Adam Szepeluk

Studentki i studenci wobec niepełnosprawności. 183

Jacek Drażkiewicz <i>Charakter kobiecej twórczości wyróżnionej w Ogólnopolskim Konkursie Literackim LIMESU. Przyczynek do badań</i>	205
--	-----

RECENZJA

Barbara Bandzarewicz <i>Beata Walęciuk-Dejneka (red.), Literatura i prawo – związki i relacje, (Siedlce: Wydawnictwo Naukowe UwS, 2023), ss. 187, ISBN 978-8367162-85-2</i>	221
--	-----

SPRAWOZDANIA

Maria Bauchrowicz-Tocka <i>Archiwum Historii Kobiet Instytutu Studiów Kobiety</i>	231
--	-----

Justyna Kowalska <i>Sprawozdanie z VI Białostockiej Letniej Szkoły Historii Kobiet (Augustów 3–10 sierpnia 2024 r.)</i>	243
--	-----

NOTY O AUTORKACH I AUTORACH	253
---------------------------------------	-----

WYMOGI EDYTORSKIE	259
-----------------------------	-----

Contents

STUDIES AND MATERIALS

Alicja Gałczyńska <i>The Well-Behaved Woman in Everyday Life</i>	9
Włodzimierz Mich <i>Agones as a Manifestation of Women's Verbal Aggression: A Draft from European Oral Traditions</i>	31
Daniela Klvaňová <i>Women in the Czech Countryside Through the View of Land Registers</i>	51
Krasimira Todorova <i>The State of Research of Women's History in Bulgaria.</i>	73
Jolanta Chwastyk-Kowalczyk <i>"Luxury Splash of Art" – Kamila Krzyżaniak's Original Idea</i>	107
Anna Szwed-Walczak <i>Anna Szymańska-Kwiatkowska – Editor-in-chief of "Woman and Life" in the Years 1986–1990.</i>	141
Diana Dajnowicz-Piesiecka <i>Defenders or Perpetrators? Criminological and Legal Aspects of Women's Involvement in Animal Protection</i>	169
Dorota Tomczyszyn, Anna Pańczuk, Adam Szepeluk <i>Students' Attitudes Towards Disability.</i>	183

Jacek Drażkiewicz
*The Nature of Women’s Creativity Highlighted in the National
Literary Competition LIMES. A Contribution to Research* 205

REVIEW

Barbara Bandzarewicz
*Beata Walęciuk-Dejneka (ed.), Literatura i prawo – związki
i relacje, (Siedlce: Wydawnictwo Naukowe UwS, 2023),
pp. 187, ISBN 978-8367162-85-2* 221

REPORTS

Maria Bauchrowicz-Tocka
*The Women’s History Archive of the Institute of Women’s
Studies.* 231

Justyna Kowalska
*Report from the 6th Białystok Summer School of Women’s
History (Augustów, 3–10 August 2024).* 243

NOTES ABOUT THE AUTHORS 253

EDITORIAL REQUIREMENTS 259

STUDIA I MATERIAŁY

ALICJA GAŁCZYŃSKA

<https://orcid.org/0000-0001-9170-9442>

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach (Polska)

Jan Kochanowski University in Kielce (Poland)

Kobieta grzeczna na co dzień¹

Streszczenie

Artykuł poświęcony jest analizie poradnika *Grzeczność na co dzień*. Autorka przybliżyła postać Janiny Ipohorskiej, która znana była szerokiemu gronu odbiorców pod pseudonimem Jan Kamyczek. Píše też o kulisach powstania jej poradnika grzecznościowego (o „Przekroju” i rubryce *Demokratyczny savoir-vivre*).

Po II wojnie światowej kobiety coraz bardziej angażowały się w życie zawodowe, co prowadziło do istotnych zmian w ich tożsamości i relacjach społecznych. Ipohorska starała się odpowiedzieć na potrzeby nowych realiów, dostarczając praktycznych porad dotyczących życia codziennego w nowym, socjalistycznym państwie: od zachowania się na ulicy, poprzez maniery przy stole, aż po relacje damsko-męskie. W poradniku znalazły się też szczegółowe rady, jak kobieta powinna postępować w relacjach z mężczyznami, zarówno w kontekście randek, jak i codziennych interakcji.

Odpowiedzi na pytania czytelniczek i czytelników „Przekroju”, potem – wersja książkowa tych porad (*Grzeczność na co dzień*) były ważnym narzędziem w kształtowaniu codziennych obyczajów Polaków,

¹ Publikacja przygotowana/dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Edukacji i Nauki. Jest wynikiem udziału w projekcie „Ośrodek Badań Historii Kobiet – kontynuacja II”.

odzwierciedlając jednocześnie zmiany społeczne i obyczajowe tamtego okresu. Dzisiaj teksty te pozwalają zrekonstruować obraz grzecznej kobiety (Polki) tamtych czasów.

Słowa kluczowe: grzeczność, Jan Kamyczek, Janina Ipohorska, kurtuazja, PRL, poradnik, savoir-vivre

THE WELL-BEHAVED WOMAN IN EVERYDAY LIFE

Abstract

The article is devoted to the analysis of the guide *Everyday Politeness* by Jan Kamyczek, i.e. Janina Ipohorska.

The author introduces the figure of Janina Ipohorska and writes about the background of the creation of her politeness guide (about “Przekrój” and the *Democratic savoir-vivre* column).

After World War II, women became increasingly involved in professional life, which led to significant changes in their identity and social relations. Ipohorska tried to respond to the needs of the new realities, providing practical advice on everyday life in the new, socialist country: from street behavior, through table manners, to relationships between men and women. The guide also includes detailed advice on how a woman should behave in relationships with men, both in the context of dating and everyday interactions.

Ipohorska’s guide was an important tool in shaping the everyday customs of Poles, at the same time reflecting the social and moral changes of that period. Today it allows us to reconstruct the image of a polite woman (Polish woman) of those times.

Keywords: politeness, Jan Kamyczek, Janina Ipohorska, courtesy, PRL, guide, savoir-vivre

Wstęp

Artykuł poświęcony jest refleksji nad poradnikiem Janiny Ipohorskiej (ukrywającej się pod pseudonimem Jan Kamyczek) pt. *Grzeczność na co dzień* i temu, w jaki sposób autorka pokazuje w nim polską kobietę pierwszych (blisko 30) powojennych lat. Warto zaznaczyć, że analizie poddałam wydanie VI z roku 1974.

Interesować mnie będzie, jakich rad udzielała Ipohorska kobietom. Jak ta grzeczność „na co dzień” wygląda z naszej perspektywy i czego dzisiaj dowiadujemy się o tamtych czasach, ówczesnych obyczajach i ówczesnych ludziach (zwłaszcza kobietach).

Dzisiaj grzeczność (etykietę, *savoir-vivre*) rozumiemy/traktujemy jako zbiór obowiązujących w danej grupie wzorów zachowań grzecznościowych (językowych i niejęzykowych) podporządkowanych konkretnym sytuacjom. Są to zachowania, których nie wypada nie zastosować². Czy tak samo grzeczność rozumiała Ipohorska, kiedy udzielała Polkom i Polakom rad dotyczących *savoir-vivre'u*?

Kilka słów o Janinie Ipohorskiej

Całe swoje zawodowe życie Janina Ipohorska ukrywała się pod męskimi pseudonimami: Jan Kamyczek/Bracia Rojek/Alojzy Kaczanowski/Staniław Lubanowski³. Była kobietą wielu talentów – redaktorką, autorką tekstów, tłumaczką, kreatorką, malarką, ilustratorką, scenografką i kostiumografką teatralną, wicenaczelną „Przekroju”. Urodziła się w roku 1914 we Lwowie jako Janina Nosarzewska. W rodzinnym mieście, jeszcze przed wojną, skończyła filologię romańską na Uniwersytecie Jana Kazimierza⁴. W latach 1936–1939 studiowała malarstwo na Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie, a po wojnie ukończyła Wydział Scenografii na Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie.

W czasie wojny, we Lwowie, dzięki koleżance z gimnazjum, Katarzynie Grzymalskiej, poznała Mariana Eilego. Przyjaźń z nim, miłość do niego naznaczyły całe jej późniejsze życie. W 1943 r. wyjechała do Warszawy i przyjęła panieńskie nazwisko matki – Ipohorska⁵, zaś do swojego panieńskiego nigdy nie wróciła⁶.

² Por.: Małgorzata Marcjanik, *Polska grzeczność językowa*, (Kielce: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Jana Kochanowskiego w Kielcach, 1997), 7; eadem, *Grzeczność w komunikacji językowej*, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007), 8.

³ Jako Jan Kamyczek zajmowała się w „Przekroju” tematyką obyczajową i udzielała porad grzecznościowych, jako Bracia Rojek pisała felietony, a jako Alojzy Kaczanowski publikowała *Zagadki kryminalne* (1961) i była autorką kryminału *Rozkoszne popołudnie* oraz scenariusza do pierwszego polskiego serialu kryminalnego (*Kapitan Sowa na tropie*). Swoje obrazy podpisała kiedyś pseudonimem Stanisław Lubanowski „naiwny formalista z Radomia”.

⁴ Wanda Matras pisze, że był to Uniwersytet Warszawski – por. eadem, „Janina Ipohorska – pierwsza dama „Przekroju””, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, t. 11, z. 1–2 (21–22), 2008, 137.

⁵ Niektóre źródła podają, że było to nazwisko mężczyzny (Anglika), z którym Janina zawarła tzw. papierowe małżeństwo – por. Andrzej Klominek, *Życie w „Przekroju”*, (Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Most”, 1995), 53; Wanda Matras, „Janina Ipohorska”, 137. Alicja Ziolo pisze, że był to przydomek rodziny matki Ipohorskiej: „Większość z jej kuzynów i ich potomków dziś skróciła nazwisko Ipohorski-Lenkiewicz, pozostawiając jedynie drugi człon” – eadem, *Krakowianki. Twarze polskiej herstorii*, (Kraków: Mando, 2024), 14.

⁶ Por.: Julia Pańków, Lidia Pańków, *Kreatorki. Kobiety, które zmieniły polski styl życia*, (Warszawa: Muza SA, 2018), 155.

Już w maju 1945 r. zaczęła pracę w wydawanym w Krakowie „Przekroju”. Zgłosiła się do Eilego, a „ponieważ dobrze się znali, a potrzeba było ludzi do pracy, została natychmiast przyjęta, zaś po paru miesiącach awansowała na stanowisko zastępcy redaktora naczelnego. ... Oficjalnie zastępczyni szefa, nieoficjalnie – pełniła w redakcji tyle funkcji, że trudno wszystkim oddać sprawiedliwość. Niemal w tym samym stopniu co Eile miała wpływ na całość. Gruntownie wykształcona, czytana i obdarzona gustem, była wyrocznią kulturalną. A także jedynym autorytetem, z którym naczelny się liczył”⁷.

Poza „Przekrojem” Ipohorska (często wspólnie z Eilem) oddawała się też innym pasjom. Była współtwórczynią kabaretu Siedem Kotów, projektowała i szyla kostiumy aktorom (później także na potrzeby teatrów w Krakowie, Katowicach, Łodzi i Warszawie).

W „Przekroju” zaczynała od rysunków, pełnych humoru historyjek będących komentarzem do rzeczywistości (cykl *I arystokracja zmienia się czy Przygody Pana Karafki*); ilustrowała także wiele tekstów ukazujących się w czasopiśmie.

Już w roku 1946 zaczęła prowadzić w „Przekroju” rubrykę poświęconą modzie – *Kącik dla pań* (od 1949 przekształconą w dział *KOBIETA w PRZEKROJU – moda, małżeństwo, praca, dom*). Przez kilka lat dział o modzie redagowała wspólnie z Barbarą Hoff.

Sławę przyniósł jej przede wszystkim *Demokratyczny savoir-vivre*, rubryka z odpowiedziami na listy czytelniczek i czytelników, listy dotyczące dobrych manier i zachowania się w różnych sytuacjach. Z czasem porady Jana Kamyczka doczekały się wersji książkowych: *Grzeczność na co dzień* (1956 i wiele wydań późniejszych) oraz *Savoir-vivre dla nastolatków* (1974).

Z pracy w „Przekroju” Janina Ipohorska została zwolniona w roku 1969 (po tym, jak – na fali antysemickiej nagonki – Eile wyemigrował do Paryża i zrezygnował z pracy w tygodniku, a redaktorem „Przekroju” został Mieczysław Kieta). Pozwolono jej jedynie redagować *Demokratyczny savoir-vivre*, co robiła niemalże do śmierci.

Rozłąka z wieloletnim przyjacielem, zwolnienie z pracy, która była sensem jej życia, to dwa ogromne ciosy, które nagle spadły na Ipohorską. „Nadal pojawiała się w redakcji, ale nie była już zdolna do twórczej pracy. Okazywała niesamowite opanowanie,

⁷ Ibidem, 155.

przechodzące powoli w otępienie. Kilka tygodni spędziła w klinice neurologicznej. Kierowca, który zabierał ją codziennie do redakcji, zwierzał się: „Kiedy czasem zatrąbię przed domem, a pani Janeczka długo się nie pokazuje w oknie, to tak się boję, tak się o nią boję!». Eile w końcu wrócił, ale już nie do niej i nie do «Przekroju». To był ostateczny cios. Od tej pory było tylko gorzej. Nie opuszczała już szpitala w Rabce. Straciła kontakt ze światem. Podobno stale powtarzała, że nie może wyjść z domu, bo czeka na Mariana”⁸.

Zmarła na wylew krwi do mózgu 20.09.1981. „[U]marła na «Przekrój»”⁹. Jej wieloletnia przyjaciółka, Barbara Hoff, uważała, że Ipohorską zabiła bezgraniczna miłość – „Janka miała i intelekt, i honor, i kręgosłup moralny – wszystko. Tylko za bardzo kochała Mariana i po jego wyjeździe całkowicie się załamała. Tak to już jest, że jedni potrafią się podnieść po tragedii, a inni nie. Ona nie potrafiła”¹⁰. Pochowano ją na cmentarzu Rakowickim, a w 1983 r. ciało ekshumowano i przeniesiono do rodzinnego grobowca na cmentarzu Podgórskim.

Demokratyczny savoir-vivre

Po raz pierwszy *Demokratyczny savoir-vivre* ukazał się 9.03.1947 w setnym numerze czasopisma¹¹. Pisano wówczas: „W związku z licznymi zapytaniem naszych Czytelników na temat obowiązujących obecnie przepisów dobrego tonu otwieramy nową rubrykę, w której chcemy dawać praktyczne wskazówki w tej dziedzinie z uwzględnieniem wszelkich zmian, jakim uległ przedwojenny bon-ton wobec obecnej rzeczywistości. Będziemy tu również odpowiadać na szczególne wątpliwości naszych korespondentów, przesyłane nam w listach z nagłówkiem «Demokratyczny Savoir Vivre»”¹².

Pierwszy odcinek był zatytułowany: *O jedzeniu, piciu i zachowaniu się przy stole, a także o rozmowach w tej okolicy*

⁸ Ewa Pawlik, „Janka Ipohorska, czyli kobieta z kamyczkiem w sercu”, *Przekrój*, nr 3561, 2018, <https://przekroj.pl/kultura/janka-ipohorska-czyli-kobieta-z-kamyczkiem-w-sercu-ewa-pawlik> [dostęp: 10.10.2022].

⁹ Stefan Bratkowski, „Portret czegoś, co nie mogło istnieć, a istniało”, w: Andrzej Klominek, *Życie*, 7.

¹⁰ Julia Pańków, Lidia Pańków, *Kreatorki*, 185.

¹¹ Alicja Ziolo, *Krakowianki*, 24.

¹² Jan Kamyczek, „Demokratyczny savoir-vivre”, *Przekrój*, nr 10, 1947, 69.

stosownych. Tematykę rubryki początkowo wymyślała sama autorka, kierując się tym, co – według niej – mogło być nowe, nieznane, budzące kontrowersje w obyczajach w nowo powstającym państwie. Z czasem do redakcji zaczęły przychodzić listy od czytelniczek i czytelników, którzy chcieli rozwiać swoje wątpliwości w różnych kwestiach obyczajowych i grzecznościowych.

Tytuł porad nie był przypadkowy. Sama autorka tak go tłumaczyła: „Demokratyczny chyba dlatego, by uniknąć podejrzeń o elitarne snobizmy i nie urazić ówczesnej władzy, która o bon tonie miała raczej mierne pojęcie”¹³. Ów demokratyzm Ipohorska podkreślała często w swoich tekstach: „przepaść dzieli na szczęście bon-ton naszych dziadków od naszego prostego, nowoczesnego, demokratycznego *savoir vivre*’u”¹⁴.

Tytuł, ale też podejmowane tematy, były odpowiedzią – jak byśmy dzisiaj powiedzieli – na zapotrzebowanie społeczne. Musimy bowiem pamiętać, że rok 1945 to była ważna dla naszego społeczeństwa cezura czasowa także ze względów obyczajowych – zakończenie II wojny światowej diametralnie zmieniło realia życia. Zgodnie z założeniami ustroju socjalistycznego kierownicza rola w państwie przypaść miała w udziale warstwom niżej dotychczas usytuowanym w prestiżu społecznym – robotnikom i chłopom. Klasa inteligencji, w naturalny sposób kontynuująca tradycje dotychczasowych elit, została upodrzedniona (a część – jak wiadomo – zginęła w czasie wojny lub wyemigrowała po jej zakończeniu). Wszystko, co się z nią wiązało – w tym etykieta – przestało być wartością, traktowane wręcz było jako wrogie ideologicznie. Ludzie nie szukali podpowiedzi, czym częstować gości podczas popołudniowych herbat i komu przeznaczyć pierwszy taniec w balowym karnecie, ale pilnie potrzebowali elementarnych i łatwych do natychmiastowego wdrożenia zasad kultury współżycia z innymi w nowym dla siebie środowisku: w fabryce, w biurze, w miejskim blokowisku czy w teatrze. Władze nowego państwa polskiego szczególnie akcentowały, że jest to właśnie państwo „ludowe”, a więc „plebejskie, nie elitarne, pozostające w opozycji do tradycji szlacheckich i «starej inteligencji» związanej sentymentem i wyznawanymi wartościami

¹³ Jerzy Parzniewski, „Wroga naszego powszechnego”, *Gazeta Uniwersytecka UŚ. Miesięcznik Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach*, nr 4 (40), 1997, wersja internetowa: <https://gazeta.us.edu.pl/node/197881> [dostęp: 9.10.2022].

¹⁴ Jan Kamyczek, „Demokratyczny *savoir vivre* w odcinkach”, *Przekrój*, nr 29, 1949, 13.

z przedwojenną Polską”¹⁵. Na marginesie można dodać, że problemy związane z przyjmowaniem gości (co podać, czy tańczyć, z kim tańczyć, kogo poprosić do tańca w pierwszej kolejności) znalazły się jednak wśród porad w *Grzeczności na co dzień*.

Demokratyczny savoir-vivre „był pierwszym tego typu przedsięwzięciem po wojnie i od razu (sądząc po ogromnej ilości listów, które w pierwszej redakcji «Przekroju» trzymano podobno w wannie) wzbudził odzew większy, niż można by tego oczekiwać po wąskiej szpalcie, drukowanej petitem pod skromną winietką i w zasadzie humorystycznej”¹⁶. Były już co prawda poradniki Gustawa Olechowskiego (*Sztuka uprzejmości*, 1945) i Elżbiety Bąkowskiej (*O zasadach dobrego wychowania*, 1947), ale opisywały one raczej życie „wyższych sfer”, nie biorąc pod uwagę nowych realiów i nowej, powstającej dopiero „elity”.

W czasach permanentnej rewolucji obyczajowej porady Kamyczka stawiały sobie za cel wpajanie elementarnych zasad kultury międzyludzkiej i życzliwości.

Autorka w optymalnie elegancki sposób podawała swoją przyjazną dłoń licznym pokoleniom młodej inteligencji migrującej ze wsi do miast, stającej się „nową elitą” Polski Ludowej. Korespondencja Jana Kamyczka wyznaczała „złoty środek” pomiędzy tradycją a zdroworozsądkowym podejściem do wymagań i potrzeb, jakie stworzyła ówczesna rzeczywistość naszego kraju. Ipohorską proszących o radę traktowała zawsze poważnie, bez kpín, ale z dużą nutką humoru, czasem „ciepłą, leciutką ironią”. Autorka często z „przymrużeniem oka” odnosiła się do zasad *savoir-vivre*’u (w końcu miał być demokratyczny!) i skłaniała się raczej ku racjonalistycznemu pojęciu etyki. Często podkreślała, że dobre zachowanie zależy od kontekstu, a pewnych reguł należy przestrzegać ze względu na międzyludzką życzliwość, logikę sytuacyjną i oczekiwanie wzajemności a nie dlatego, że „tak być powinno”¹⁷.

Po śmierci Janiny Ipohorskiej rubrykę prowadzili między innymi Jan Kalkowski, Agnieszka Osiecka i Maria Sapieżyna.

¹⁵ Andrzej Friszke, *Elity a społeczeństwo polskie XX wieku*, Krytyka Polityczna, <https://krytykapolityczna.pl/instytut/seminarium-elity-a-spoleczenstwo-polskie-xx-wieku/> [dostęp: 10.10.2022].

¹⁶ Justyna Jaworska, *Cywilizacja „Przekroju”. Misja obyczajowa w magazynie ilustrowanym*, (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2008), 74–75.

¹⁷ Wanda Matras, *Janina Ipohorska*, 141.

Grzeczność na co dzień

W wersji książkowej porady Jana Kamyczka ukazały się po raz pierwszy w roku 1956. Przez kolejne dziesięciolecia *Grzeczność na co dzień* była kilkakrotnie wznawiana. Na potrzeby tego tekstu korzystałam z wydania VI (III poprawionego i uzupełnionego) z roku 1974. Od odpowiedzi na pierwsze listy czytelniczek i czytelników minęło blisko 30 lat, rzeczywistość socjalistycznego państwa się zmieniała, problemy Polek i Polaków – również.

Jak pisze Małgorzata Fidelis:

Równość wobec prawa, jak również masowe wejście kobiet do fabryk i innych miejsc pracy po roku 1945, powodowało rewolucyjne zmiany na wielu szczeblach: w życiu codziennym, polityce państwa, tożsamości kobiet i mężczyzn, relacjach społecznych. Analizując doświadczenia kobiet w sferze produkcji, większość studiów uważa okres destalinizacji połowy lat pięćdziesiątych za istotną cezurę. W tym czasie niemal we wszystkich krajach „bloku wschodniego” władze komunistyczne odeszły od polityki mającej na celu, przynajmniej w teorii, włączenie kobiet do pracy produkcyjnej na równych prawach z mężczyznami. Od tego czasu, to jest destalinizacji i „odwilży”, komunistyczny zakład pracy był silniej naznaczony nierównościami płciowymi – szansami awansu dla kobiet i widoczną segregacją płciową. Mimo że ... dostęp do edukacji, szkolenia i zawodów zwiększył się znacząco, poszczególne stanowiska pracy były często oficjalnie kwalifikowane jako „męskie” lub „kobiece”. W tej hierarchii kobiety miały zazwyczaj wykonywać mniej prestiżowe i niskopłatne czynności, jak twierdzono, w zgodzie ze swoją „psychofizyczną odmiennością”. Od połowy lat pięćdziesiątych w oficjalnym przekazie coraz bardziej kładziono nacisk na role kobiet poza sferą zawodową – matek, konsumentek, gospodyń domowych, a także – co w szczególnie sposób uwidoczniło się w kulturze popularnej – obiektów męskiego pożądania¹⁸.

W związku z tym rubryka „zmieniała się przez lata, tak jak zmieniało się polskie społeczeństwo”¹⁹. Uzupełniać, modyfikować trzeba było też wydania książkowe.

Myślę, że można uznać *Grzeczność na co dzień* za obraz polskich obyczajów tamtych lat. Tutaj interesuje mnie przede

¹⁸ Katarzyna Stańczak-Wiślicz, Piotr Perkowski, Małgorzata Fidelis, Barbara Klich-Kluczeńska, *Kobiety w Polsce 1945–1989. Nowoczesność. Równouprawnienie. Komunizm*, (Kraków: TAIWPN Universitas, 2020), 40–41.

¹⁹ Alicja Ziolo, *Krakowianki*, 24.

wszystkim obraz kobiety, jaki wyłania się z tych porad – jaka była (jaka powinna być) kobieta (Polka) lat 70. XX w. (a w zasadzie pierwszych trzydziestu powojennych).

Książkę rozpoczyna kilka ogólnych myśli Kamyczka (męskiemu pseudonimowi konsekwentnie towarzyszą męskie formy czasowników) dotyczących grzeczności:

GRZECZNOŚĆ JEST ZBIOREM FORM ZACHOWANIA SIĘ, WYRAŻAJĄCYCH ZGODĘ NA ŻYCIE W SPOŁECZNOŚCI²⁰.

Autorka zawarła w niej rady dotyczące różnych sfer codziennego życia obywateli, dzieląc poradnik na 23 rozdziały:

- *Zawieramy znajomość*
 - *Jak się masz, żegnam*
 - *Na mieście*
 - *W pracy*
 - *Na wakacjach*
 - *W kawiarni, w restauracji*
 - *Na spektaklu*
 - *Zatańczymy?*
 - *Pod jednym dachem*
 - *Na wizycie*
 - *Mamy gości*
 - *Uroczysty dzień*
 - *Rozmowy*
 - *Po imieniu, czy na pani?*
 - *Przy stole*
 - *Wolno palić?*
 - *Przed lustrem*
 - *Ruchy i odruchy*
 - *Listy*
 - *Telefon*
 - *Serce w rozterce*
- oraz
- *Dziesięć różnych tematów* (które wydawały się ważne, ale najwidoczniej nie pasowały tematycznie do poprzednich rozdziałów).

²⁰ Jan Kamyczek, *Grzeczność na co dzień*, wyd. VI (III poprawione i uzupełnione), (Warszawa: Iskry, 1974), 5.

Porady kierowane są do ogółu czytelników, ale także – w niektórych wypadkach, jeśli dotyczą sytuacji wymagającej różnego zachowania w zależności od płci – osobno do kobiet, osobno do mężczyzn. Wiele z nich nie straciło nic na swojej aktualności – w końcu model polskiej grzeczności, model grzecznej Polki/grzecznego Polaka ewoluował (i ewoluuje nadal), ale przecież nie zmienił się diametralnie.

Mimo że po II wojnie światowej „równość społeczna (równouprawnienie), również ta pomiędzy kobietami i mężczyznami, choć definiowana inaczej niż w społeczeństwach opierających się na ideologii oświeceniowego liberalizmu, stanowiła jedno z fundamentalnych założeń”²¹, kobieta cały czas zachowywała swoją szczególną pozycję, przysługiwały jej specjalne względy. Widać to w zasadach grzeczności, które obowiązywały w stosunku do kobiet.

Kobieta uznawana była za osobę ważniejszą i miało to odzwierciedlenie w obowiązujących zasadach:

- „Pierwsza wyciąga rękę osoba ważniejsza od mniej ważnej. Kobieta do mężczyzny”²² i dalej: „Kobieta nie wstaje, zapoznając się czy witając z kobietą w równym wieku albo młodszą, jak również zapoznając się (witając) z mężczyzną” (s. 10);
- „Mężczyzna przy ukłonie powinien wyjąć ręce z kieszeni i palerosa z ust. Kobieta, odkłaniając się komuś młodszemu, nie musi wyjmować rąk z kieszeni (co prawda nieczęsto je w kieszeniach trzyma)” (s. 14);
- „Mężczyzna zawsze wyręcza kobietę, która mu towarzyszy” (s. 25–26);
- „Zarówno w cukierni, jak i w restauracji mężczyzna zdejmuje płaszcz. ... kobieta nie ma obowiązku zdjąć okrycia. Jeśli chce, może płaszcz zdjąć, lecz równie dobrze może w okryciu pozostać. Płaszcz kobiecy, a płaszcz męski, to nie to samo. Męski płaszcz jest rzeczą użytkową, damski – ozdobą” (s. 42);
- „Gościom otwiera drzwi zwykle gospodarz. Gospodyni nie ma obowiązku wychodzenia do przedpokoju” (s. 132);

²¹ Katarzyna Stańczak-Wislicz, et al., *Kobiety*, 31.

²² Jan Kamyczek, *Grzeczność*, 10. Wszystkie cytaty-porady, przytaczane w tekście, pochodzą z tego konkretnego wydania i – w związku z tym – będą sygnowane już tylko numerem strony.

Kobiecie należały się specjalne względy, ale były też rzeczy, których jej robić nie wypadało:

- „Mężczyzna może palić na ulicy Kobieta może TYLKO WYJĄTKOWO [podkreślenie moje – A.G.] zapalić na ulicy papierosa tylko wtedy, gdy już naprawdę musi” (s. 26);
- „Cygaro, fajka mają obecnie te same prawa co papieros. Z tym tylko że nie palą ich kobiety” (s. 202).

Wiele miejsca poświęcono w poradniku sprawom sercowym, damsko-męskim, zaczynając od tego, jak się zapoznać. Ipohorska, zaznaczając, iż „dawne przepisy surowo zabraniały zapoznawania się bez pośrednictwa wspólnych znajomych” (s. 242), doradzała jednak: „może znasz kogoś, kto ją zna, może znajdziesz kolegę brata, który z kumplem twojego ideału chodzi na ślizgawkę” (s. 242), chociaż dziewczętom sugerowała daleko idącą powściągliwość:

- „Czy dziewczyna może nieznanemu chłopcu zaproponować znajomość? Otóż raczej nie tak wprost, raczej należy zastosować jakiś pretekst” (s. 243);
- „[J]eden krok zawsze im przysługuje: zagadnąć, napisać, zadzwonić. Jeśli brak reakcji, to drugiego kroku dziewczyna stanowczo nie powinna ryzykować” (s. 244).

Rady wykraczały daleko poza sferę *savoir-vivre'u* – rozdział *Serce w rozterce* można by nawet uznać za podręcznik randkowania. Podpowiadał, co konkretnie mówić, co robić, żeby poznać chłopaka/dziewczynę i zwrócić na siebie uwagę:

- „[M]oże też chłopiec podejść do dziewczyny na ulicy i powiedzieć: «czy możemy się zaznajomić, jestem Kazik»” (s. 242);
- „W pociagu, w cukierni robi do dziewczyny oko chłopiec, który jej się podoba. Co ma zrobić dziewczyna? Uśmiechnąć się, reszta należy do młodzieńca. Jeśli ta reszta okaże się kulturalna, można się zgodzić na zawarcie znajomości” (s. 243) czy – dalej – „może go spytać o ulicę albo czy przypadkiem nie poznali się na zabawie szkolnej” (s. 243).

Ipohorska podpowiadała czytelniczkom i czytelnikom, co działa na płeć przeciwną. Pisała na przykład:

- „Na chłopców doskonale działa w charakterze haczyka jakiś wyraz uznania, na przykład jeśli dziewczyna powie mu, że świetnie się popisał na boisku albo że ma szalowy krawat. Dobrze jest spytać chłopca o jakąkolwiek radę albo o przyszłość. Chłopiec lubi być autorytetem i podporą.

Można też spytać go, czemu jest smutny

Można poczęstować chłopca jabłkiem – również znany jest wypadek, gdy gest ten dał efektywne wyniki” (s. 244).

Autorka wskazywała też na cechy, które gwarantują powodzenie u płci przeciwnej:

- „Powodzenie mają dziewczyny łagodne, lecz nie ślamazarne. Rozgarnięte, lecz nie przemądrzałe. Wartościowe, lecz nie wzorowe, bo nie sposób prawie kochać dziewczynę, której by się nie miało nic do przebaczenia.

Powodzenie mają chłopcy solidni, ale nie pedanci. Z zasadami, ale tolerancyjni (zasady stosują do siebie). Rozsądni, ale z fantazją” (s. 246).

Najważniejsze jednak – zdaniem Ipohorskiej – jest poczucie humoru (zwłaszcza w odniesieniu do własnej osoby).

Za przeszkody w zdobyciu powodzenia uznawała kompleksy, przekonanie o własnym pechu, nadmierne wymagania: „W wymaganiu ze strony dziewcząt, by to był koniecznie wysoki brunet, jest może i głos biologii, ale dziewczyna po 17. roku życia już nie traktuje serio tego wymagania, i bardzo słusznie” (s. 246).

Tych, którzy już kogoś poznali, poradnik instruował, po czym będą mogli poznać, że ktoś ich darzy uczuciem:

Oznaki pozytywne u chłopca (uwaga, jeszcze nie dowody!) są następujące:

- zawsze się umawia na następne spotkanie;
- nie żegna się pierwszy;
- dąsa się;
- po wieczorze spędzonym z tobą w większym gronie tak manewruje, by na koniec zostać „sam na placu”;
- tradycyjnie powinien wzdychać, ale obecnie jakoś mało wzdychają.

Oznaki pozytywne u dziewczyny:

- co trzeci dzień ma świeżo umytą głowę;
- czerwieni się;
- łatwo się obraża;
- chwilami głos się jej łamie;
- nie przeszkadza jej zimno ani zła pogoda” (s. 248–249).

Na kolejnych kilku stronach mamy szczegółowo opisaną taktykę postępowania dziewczyny wobec chłopca i chłopca wobec dziewczyny.

Dziewczętom nie wolno robić wielu rzeczy: „Nie mów mu ... / nie wygłaszaj słów «już mnie nie kochasz» ... / nie rób mu wyrzutów... / nie oczekuj... / nie bądź podejrzliwa ... / nie sądź, iż on ci się należy... / nie wpadaj w panikę” (s. 249–250), a także „nie wymagaj od niego rzeczy sprzecznych z jego naturą lub w ogóle z naturą męską” (s. 249). A co robić? „Dobrze jest podzielać zainteresowania chłopca, nawet czytać nudne książki, które on poleca. ... Najlepszy sposób na chłopca, mężczyznę: chwalić go, okazywać mu, że się go wysoko ceni. Jest to mężczyźnie potrzebne jak witamina właśnie ze strony kobiety, która przez to staje mu się bliska” (s. 251).

Ipohorska zaznaczała, że (jednak) w sprawach damsko-męskich, związanych z randkowaniem, wzajemnymi uczuciami, końcem „miłości” nie ma równości między kobietami a mężczyznami i radziła (w podrozdziale *Zrywanie*):

Dziewczyna może, gdy jej chłopiec przez jakiś czas nie daje znaku życia, zadzwonić (napisać) do niego po prostu: „chciałabym z tobą porozmawiać”. Uwaga: nie pisać „muszę z tobą porozmawiać”, bo nic tak chłopca nie płoszy, zwłaszcza jeśli naprawdę chce dać nogę. W każdym razie, gdy to wezwanie nie da rezultatu, to drugi raz dziewczyna już nie dzwoni i nie pisze. Zasadą jest, żeby nie podchodzić do cofającego się.

Co innego chłopiec, bo pod tym względem nie ma jeszcze w obyczajach równouprawnienia. Chłopiec może wydzwaniać i pisać listy bez większego uszczerbku na honorze. Nazywa się to, iż „bronił swojego szczęścia”. O dziewczynie natomiast mówią, że „narzuca się” (s. 255).

Myślę, że można założyć, że kobieta, która stosowała się do porad Ipohorskiej, potrafiła się zachować w każdej sytuacji, mogła być uznana za dobrze wychowaną/grzeczną, czyli „zachowującą się w stosunku do innych ludzi zgodnie z ogólnie przyjętymi zasadami dobrego wychowania”²³.

Jaka była więc ta kobieta grzeczna na co dzień?

To osoba, która – zapoznając się czy witając z inną kobietą „w równym wieku lub młodszą, jak również zapoznając się (witając) z mężczyzną” (s. 10) – nie wstaje (chyba że jest niepełnoletnia).

²³ *Grzeczny*, Wielki słownik języka polskiego PWN, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/3416/grzeczny/4967332/czlowiek> [dostęp: 31.07.2024].

Pierwsza wyciąga rękę do mężczyzny, a jeśli jest w rękawiczkach, nie musi ich ściągać. Przedstawiając się, wymienia swoje nazwisko – jeśli jest nowoczesna, używa nazwiska w męskiej formie (*Stolarek* a nie *Stolarkowa* czy *Stolarkówna*). „Może i szkoda tamtych form – pisała Ipohorska – bo język się zubożył, ale fakt ma swoje socjologiczne uzasadnienie. Owe przyrostki dzierżawcze (-ówna, -owa) wydają się przebrzmiałe i są niechętnie widziane przez kobiety noszące dane nazwisko, toteż trzeba się pogodzić z faktem, że zarówno żona, jak i córka pana Stolarka może być dziś panią *Stolarek*” (s. 180).

W miejscu publicznym, odkłaniając się, schyla głowę i uśmiecha się, a wyraz tego uśmiechu „stopniuje w zależności od tego, ile względów chce okazać partnerowi, lub od chwilowego humoru” (s. 15). Kobieta, zgodnie z zasadą, że „pierwsza kłania się osoba grzeczniejsza” (s. 17), nie wyczekuje na ukłon, ale kłania się pierwsza. I robi tak „wiele dobrze ułożonych i światowych kobiet w nie najmłodszym wieku, które bez zmrużenia powiek kłaniają się znajomym mężczyznom na ulicy, argumentując to, nie bez racji, że kobietę tak potrafi zmienić strój, kapelusz, fryzura, iż nieraz trzeba się znajomemu po prostu przypomnieć. Zresztą niekiedy kobieta lepiej zna danego mężczyznę niż on ją” (s. 17).

Kobiety 2. połowy XX w. nie żądają od mężczyzn cmok-nonsensu (tak Ipohorska nazywała całowanie w rękę), nie dopatrując się „lekceważenia, jeśli ktoś w rękę nie całuje” (s. 22).

Na ulicy kobieta idzie po prawej stronie mężczyzny (przysługuje jej bowiem status osoby ważniejszej), pozwalając mu nieść „większe paczki, walizki, wyładowaną teczkę” (s. 26), ale nie wymagając, aby niósł jej torebkę, złożoną parasolkę czy też płaszcz lub żakiet (chyba że na spacerze poza miastem). Idąc ulicą, kobieta nie pali (a nigdy nie pali cygara i fajki), chyba że „już naprawdę musi” (s. 26). Ubrana jest, oczywiście, przyzwoicie (autorka rozumiała przez to „wykluczenie negliżu” – s. 26–27). Nigdy nie wdaje się w dyskusje z osobami (mężczyznami), którzy ją zaczepiają, a na „niewybredne zaczepki może zareagować «mroźnym» wzrokiem i przyspieszeniem kroku lub zimnym powiedzeniem «proszę mnie zostawić» albo słówkiem «smarkacz»” (s. 27–28).

W tramwaju/autobusie grzecznie dziękuje za ustąpienie miejsca, ale sama mężczyźnie miejsca nie ustępuje (chyba że komuś

starszemu ze swojej rodziny), bo mężczyzna „w większości wypadków byłby tym speszony, żaden z mężczyzn nie chce być brany za starca” (s. 30).

Kobieta nawet w zakładzie pracy nie przestaje nią być, w związku z tym należą jej się od kolegów te wszystkie względy, do jakich ma prawo w życiu towarzyskim – „nie ma powodu, dla którego zakład pracy miałby być pozbawiony tego atrakcyjnego czynnika, jakim jest współżycie płci przeciwnych z całą przywiązaną do tego galanterią” (s. 33) – jeśli tylko nie koliduje to z tokiem wykonywanej pracy i czynnościami zawodowymi. Kobieta nie nadużywa też argumentu „jestem kobietą”, bo w pracy nie ma jednak taryfy ulgowej.

Kobieta, pracując jako sekretarka, musi mieć świadomość, że jej obowiązki „czasem przekraczają ściśle służbowe granice i jeśli tylko są utrzymane w rozsądnej mierze, nie powinna się ona o to obrażać. Kierownik czy dyrektor są ludźmi zajętymi i jest w interesie zakładu, by mogli się wyręczyć sekretarką w jakiejś swojej sprawie życiowej. ... Kierownik może poprosić sekretarkę, by załatwiła wpłatę raty za telewizor” (s. 37).

W podróży, w pociągu kobieta może „zmienić buciki na ranne pantofle, byle czyste, nie przydeptane” (s. 44).

Trzeba też wiedzieć, jak zachować się w samochodzie. Choćby zwykle miejsce obok kierowcy zajmuje jego żona („właścicielowa”), to – jeśli mają gościa – „grzeczność przemawia za tym, by miejsce z przodu udostępnić gościowi” (s. 48).

Elegancka kobieta, kiedy zdarzy jej się czekać w lokalu na spóźniającego się mężczyznę, wybacza mu wspaniałomyślnie, „nie popadając w kwaśny humor na cały czas spotkania, bo kwaśny humor jest bardzo nietwarzowy” (s. 61). Już w lokalu pamięta, że czesać, malować się, poprawiać garderobę należy tylko w toalecie, a przy stole „może zerknąć w lusterko raz, w okolicy deseru” (s. 63). Potrafi, oczywiście, odpowiednio zachować się w cukierni czy kawiarni: filiżankę trzyma za uszko, nie pije kawy/herbaty łyżeczką, nie siorbie, uważa, żeby „nie zostawiać tłustych śladów na brzegu szklanki” (s. 65), więc ciastko je tak, by nie utłuścić warg lub przed każdym upiciem napoju przytyka do ust serwetkę, potrafi też znaleźć sposób, by utrzymać na kolanach płócienną serwetkę (nawet na jedwabnej sukni).

Jeśli jest w restauracji z mężczyzną, który za nią płaci, „nie wtrąca się do rozliczenia żadnym komentarzem” (s. 70), ale sama też ma prawo za siebie zapłacić, mówiąc: „ale to będzie po koleżeńsku” (s. 71). Jeśli jednak mężczyzna stanowczo się opiera, że zapłaci, „kobieta powinna w końcu ustąpić, gdyż zbyt pryncypialność nie dodaje wdzięku – a potem już na ten temat się nie rozwodzić” (s. 71).

Kobieta może iść sama do restauracji, musi mieć jednak świadomość – zwłaszcza w lokalu z dansingiem – że naraża się na nagabywanie ze strony mało kulturalnych mężczyzn.

Będąc w teatrze czy kinie, pamięta, że ewentualne nakrycie głowy (kapelusze lub czapka) może przeszkadzać widzom siedzącym z tyłu. Podobnie jak niektóre wysokie fryzury. Ostrożnie używa perfum (bądź najlepiej nie używa ich wcale), a po przedstawieniu – jeśli była nań zaproszona – dziękuje za miły wieczór („Podkreślam to, bo często się o tym zapomina” – s. 79).

Na zabawie kobieta „w zasadzie nie odmawia tańców, przyszła tam bowiem w celu tańczenia” (s. 83).

Grzeczność, kurtuazja obowiązuje także w domu, względem współmałżonków i dzieci (także w stosunku do współlokatorów).

Iphorska pisała, że kurtuazyjna żona powinna:

- ubierać się, uwzględniając gust męża, a nie tylko przyjaciółek;
- gotować to, co mąż lubi;
- nie zabierać mu różnych „świętych” dla niego przedmiotów, nie używać bez pozwolenia jego maszynki do golenia, nie „sprzątać” w jego szufladzie;
- bez mrugnięcia słuchać opowiadanej w towarzystwie przez niego historyjki, którą umie na pamięć. Nie przerywać mu anegdotki zawołaniem „ależ wszyscy to znają”. Nie wyrażać się lekceważąco o jego kompetencjach w przedmiocie rozmowy. Nigdy i w niczym go nie dezawuować;
- nie nazywać go w towarzystwie intymnymi imionami, jak „Ciapek” albo „Bimbuś”, bo poczuje się ośmieszony;
- nigdy nie krytykować go przed dziećmi. I w ogóle jak najmniej go krytykować. Od bliskiej kobiety mężczyzna wymaga przede wszystkim aprobaty; nie przetrząsać jego teczek i w ogóle nie kontrolować go, bo kontrolowanie bliskiej osoby stanowi *contradictio in adiecto*, czyli rzecz sprzeczną z definicją i po prostu jest obraźliwe;

- pozwalać mu na utrzymywanie tak ścisłych stosunków z matką, jak tylko sobie on tego życzy; powiedzieć mu czasem komplement, stosować się do jego rad;
- nie zapraszać gości, których nie lubi, i nie przyjmować zaproszeń, które nie będą po jego myśli;
- osoba zamężna po raz drugi nie powinna rozprawiać o zaletach pierwszego męża (s. 109–110).

Kurtuazyjna żona powinna też potrafić poradzić sobie z mężem-krytykantem (żony-krytykantki, jak pisała Ipohorska, zdarzają się rzadziej): powinna „zdawać sobie sprawę, że mąż jest taki, ponieważ nie czuje się pewny siebie, czyli jak to się popularnie mówi, ma kompleksy. Męża można wyleczyć z tego, postępując akurat odwrotnie do jego fatalnej metody, to znaczy – chwalić go w oczy, podkreślać jego zalety i osiągnięcia. Mąż podniesiony na duchu przestanie żonę krytkować, stanie się mężem-entuzjastą” (s. 109).

Będąc gospodynią i przyjmując gości, „pani domu uczesana, w zadbanej sukience (wychodząc z kuchni, by gości przywitać, powinna zdjąć fartuszek)” (s. 132), w bucikach (nie w miękkich domowych pantoflach), wie, co i jak podać na stół, w zależności od charakteru wizyty – popołudniowa kawa/herbata/gorąca kolacja/zimny bufet czy też cocktail. Wie też doskonale, że „nie wypada przebierać gości w bambosze” (s. 149).

Gospodyni dba, aby goście zjedli u niej coś pysznego, zaskakującego, zawsze coś przygotowanego własnoręcznie, wie też, jak jeść – co samym widelcem, a co widelcem i nożem, jak jeść kanapki, pasztet, jajko na miękko, zupę czy raki lub spaghetti. Wie, że to na nią patrzą i ją naśladują goście, którzy są w tym mniej obcy.

Kobieta, jak już wspomniałam, nie tylko nie pali na ulicy, ale i (na ulicy czy w pomieszczeniach) nie podaje ognia mężczyźnie (chyba że najbliższemu). Zasada ta nie obowiązuje, gdy siedzi w samochodzie obok kierowcy – wtedy „podaje mu na żądanie zapalonego papierosa, ale nie powinna tego robić akurat na zakręcie ani w chwili wyprzedzania innego samochodu” (s. 200).

Kobieta, która chce być elegancka, korzysta z lustra i wagi – „trzeba się ważyć co miesiąc i patrzeć w lustro przed każdym wyjściem z domu” (s. 203), zna też trzy podstawowe zasady wyglądu: schludnie, modnie i stosownie. Trzeba myć co dzień całe ciało i „wszystko mieć nie tylko czyste, ale i porządne, poprzyszywane, dopięte, wyprasowane. ... musi mieć dobrze naciągnięte pończochy,

zadbane paznokcie i zęby, inaczej wszystko na nic” (s. 204). Trzeba (choć trochę) nadać za modą i na każdą okoliczność mieć przygotowany strój: sportowy, do pracy, wizytowy albo wieczorowy. Co ważne, odpowiedni strój obowiązuje także w domu – „szlafrok i piżama powinny służyć tylko do udania się rano i wieczorem do łazienki” (s. 207–208). Kobieta powinna więc być ubrana w domu ładnie – dla rodziny, ale też dla własnego samopoczucia – „słusznie postąpi, jeśli przygotuje sobie umyślny strój na domowy użytek z porządných rzeczy, które ma, dokupując konieczne drobiazgi. Oczywiście powinno to być bardzo łatwe w noszeniu, ale i modne, bo nie widzę powodu, żeby musiała w domu wyglądać przedpotopowo. Do przesypywania pierza czy przyniesienia węgla z piwnicy powinna mieć kitelek albo fartuch” (s. 208). W domu nie powinno się też chodzić w papilotach czy wałkach na głowie, „ani udawać się z nimi na spoczynek, obdarzając małżonka widokiem własnej karykatury” (s. 209).

Elegancka kobieta stara się nie kopiować bez zastanowienia stylu koleżanek/innych kobiet. I pamięta, że nie powinna się ubierać „wyłącznie dla kobiet – żeby zastrzelić przyjaciółki, zdobyć ich uznanie. Bliski mężczyzna też się liczy, można nawet uznać to w stosunku do niego za obowiązek, żeby mu się podobać” (s. 214). Panuje też nad swoimi ruchami i odruchami (kaszelem, czkawką czy kichaniem). Umie „ładnie chodzić i prosto się trzymać; „lekko i ładnie wejść na schody i zgrabnie z nich zejść” (s. 216).

Potrafi napisać list, wie, jaką wybrać kopertę („niebieska ... nadaje się do listu adresowanego do instytucji w bieżącej urzędowej sprawie, natomiast listy mające charakter uroczysty ... wysyłamy w białych kopertach” – s. 222) i na jakim papierze list napisać („papier kolorowy jest niepoważny, pisują na nim do siebie młodociane przyjaciółki, dziewczyna do swojego chłopaka itp.” – s. 222–223). Doskonale radzi sobie z odpowiednimi nagłówkami (inwokacjami) i wybiera odpowiednie formułki końcowe; wie, kiedy użyć dużej litery, pisze czytelnie.

Młode kobiety („osoby młodzieżowe”, jak je nazywa Ipohorska) nie odsyłają partnerom listów z podkreślonymi błędami, bo „nie jest to tyle nawet obraźliwe, co sztubackie. Szanującej się nastolatce nie wypada uciekać się do tak małodusznego i dziecinnego postępku” (s. 233).

Dzwoniąc, kobieta grzecznie się przedstawia, a odbierając telefon, mówi „słucham” lub „halo”. Nie dzwoni po 22.00, a w sprawach zawodowych – w niedzielę.

Podsumowując: grzeczna (choć tego przymiotnika Ipohorska w zasadzie w kontekście kobiety nie używa)/elegancka/kurtuazyjna²⁴ kobieta umie się zachować odpowiednio do okoliczności, w każdej sytuacji – w domu, w pracy, w restauracji i kawiarni, na wakacjach. Wtedy, kiedy jest gospodynią i kiedy jest gościem, w stosunku do nieznajomych, jak i do najbliższych.

Grzeczność na co dzień podpowiadała Polkom (i Polakom), jak się zachować w różnych sytuacjach życia społecznego, jak być grzecznym właśnie. Poszczególne zachowania niejęzykowe i językowe Ipohorska przypisywała konkretnym sytuacjom pragmatycznym, jej rady mieściły się gdzieś pośrodku „pomiędzy tradycją a zdroworozsądkowym podejściem do wymagań i potrzeb, jakie stworzyła ówczesna rzeczywistość naszego kraju. (...) Często podkreślała, że dobre zachowanie zależy od kontekstu, a pewnych reguł należy przestrzegać ze względu na międzyludzką życzliwość, logikę sytuacyjną i oczekiwanie wzajemności, a nie dlatego, że ‘tak być powinno’”²⁵.

Zakończenie

Jak można było przeczytać w recenzji dr. Mikołaja Kozakiewicza, „książka napisana jest ze znanstwem i dobrym odczuciem współczesnego odbiorcy. W siedemdziesięciu pięciu procentach zakres rad i spraw objętych normowaniem towarzyskim pokrywa się z tym, co w odczuciu współczesnego społeczeństwa, a zwłaszcza młodzieży, takiego normowania wymaga. Dlaczego tylko w siedemdziesięciu pięciu procentach? Bo w dwudziestu pięciu procentach

²⁴ Kurtuazję słownik współczesny opatruje kwalifikatorem „książkowe”, podając następującą definicję: „postępowanie zgodne z regułami grzeczności i dobrego wychowania, ale niekoniecznie odzwierciedlające prawdziwe myśli i uczucia danej osoby” – *Kurtuazja*, Wielki słownik języka polskiego PWN, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/76290/kurtuazja> [dostęp: 1.08.2024]. Natomiast w *Słowniku języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego (1958–1969) znajdujemy mniej nacechowaną definicję: „wyszukana uprzejmość i takt w zachowaniu” (<https://sjp.pwn.pl/szukaj/kurtuazja.html>, dostęp: 1.08.2024) i w tym znaczeniu, z wiadomych względów, używała tego rzeczownika (i pochodzącego od niego przymiotnika kurtuazyjny/-a) Ipohorska.

²⁵ Wanda Matras, *Janina Ipohorska*, 141.

Jan Kamyczek wykracza poza ten zakres spraw, podaje więcej szczegółowych norm, zajmuje się sytuacjami, które w praktyce współczesnego życia układają się prościej, bezregulowo²⁶.

„Nawet jeśli sytuacja kobiet w okresie PRL-u daleka była od propagandowego ideału, to faktem jest, że praca zawodowa kobiet na tak wielką skalę spowodowała nieodwracalny skutek społeczny i obyczajowy – kobieta zyskała poczucie własnej wartości i użyteczności w społeczeństwie i rodzinie oraz samodzielność²⁷, a porady Kamyczka pozwalały Polkom odnaleźć się w tych wszystkich sytuacjach codziennego życia. Pokazywały też – były przecież odpowiedziami na rzeczywiste listy do redakcji – to, co było ważne w życiu polskiego społeczeństwa pierwszych kilkudziesięciu powojennych lat: pojawiające się problemy oraz relacje międzyludzkie, w tym relacje damsko-męskie. Wyłaniający się z tych tekstów obraz kobiety to obraz kobiety samodzielnej, nowoczesnej (żyjącej przecież w drugiej połowie XX w.), obdarzanej szacunkiem i specjalnymi względami, ale też żony, matki, gospodyni, której od dawna przypisane są pewne stereotypowe cechy i zachowania i w życiu której dominującą rolę odgrywa jednak nadal mężczyzna (mąż). Niewątpliwie wiązało się to ściśle z polityką państwa, w której od końca lat 50. XX w. powrócono znowu do silniejszego podkreślania tradycyjnych ról kobiety: matki, żony, gospodyni, obiektu męskiego pożądania. Takie też często były oczekiwania mężczyzn: „rola kobiety jest jasno określona i nie powinna ona zmieniać ustalonego porządku²⁸”.

Ta, uprzywilejowana jednak, pozycja mężczyzny tłumaczyłaby chyba i to, że Janina Ipohorska swoje odpowiedzi na listy podpisywała męskim pseudonimem. Pseudonimem wymyślonym przez Mariana Eilego. To on „postawił ją przed faktem dokonanym: miała wybór między opcją żeńską («Janka Myczek») lub męską («Jan Kamyczek»)). Wybrała tę drugą. Dlaczego zdecydowała się na męski pseudonim? Ponoć uważała, że mężczyźni cieszą się wśród Polek i Polaków większym autorytetem – jej rubryka miała być poradnikiem dotyczącym dobrych manier, więc ta płęć wydała jej się właściwsza²⁹”.

²⁶ <http://barbara.sklep.pl/produkt/poradniki/styl-zycia-wychowanie-dziecka/grzecznoscn-na-co-dzien-kamyczek-jan-wl-janina-ipohorska/> [dostęp: 1.08.2024].

²⁷ Barbara Kasprzyk, *Być kobietą w dawnej Polsce: PRL*, <http://www.girlsroom.pl/zycie/7047-byc-kobieta-polsce-prl> [dostęp: 3.08.2024].

²⁸ Ibidem.

²⁹ Alicja Ziolo, *Krakowianki*, 15–16.

Poradnik Ipohorskiej był ważnym narzędziem w kształtowaniu codziennych obyczajów Polaków, odzwierciedlając jednocześnie zmiany społeczne i obyczajowe tamtego okresu. Praca zawodowa kobiet i ich rosnąca rola w społeczeństwie zmieniły tradycyjny obraz kobiety, co znalazło odzwierciedlenie w tekstach poszczególnych porad.

Bibliografia

Opracowania

- Jaworska, Justyna. *Cywilizacja „Przekroju”. Misja obyczajowa w magazynie ilustrowanym*, (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2008).
- Kamyczek, Jan. „Demokratyczny savoir-vivre”, *Przekrój*, nr 10, 1947.
- Kamyczek, Jan. *Grzeczność na co dzień*, wyd. VI (III poprawione i uzupełnione), (Warszawa: Iskry, 1974).
- Klominek, Andrzej. *Życie w „Przekroju”*, (Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Most”, 1995).
- Marcjanik, Małgorzata. *Grzeczność w komunikacji językowej*, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007).
- Marcjanik, Małgorzata. *Polska grzeczność językowa*, (Kielce: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Jana Kochanowskiego w Kielcach, 1997).
- Matras, Wanda. „Janina Ipohorska – pierwsza dama «Przekroju»”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, t. 11, z. 1–2 (21–22), 2008, 135–149.
- Pańków, Julia. Pańków, Lidia. *Kreatorki. Kobiety, które zmieniły polski styl życia*, (Warszawa: Muza SA, 2018).
- Stańczak-Wiślicz, Katarzyna. Perkowski, Piotr. Fidelis, Małgorzata. Klich-Kluczevska, Barbara. *Kobiety w Polsce 1945–1989. Nowoczesność. Równouprawnienie. Komunizm*, (Kraków: TAIWPN Universitas, 2020).
- Zioło, Alicja. *Krakowianki. Twarze polskiej herstorii*, (Kraków: Mando, 2024).

Źródła internetowe

- Friszke, Andrzej. *Elity a społeczeństwo polskie XX wieku*, Krytyka Polityczna, <https://krytykapolityczna.pl/institut/seminarium-elity-a-spoleczenstwo-polskie-xx-wieku/>
- <http://barbara.sklep.pl/produkt/poradniki/styl-zycia-wychowanie-dziecka/grzeczosc-na-co-dzien-kamyczek-jan-wl-janina-i-pohorska/>
- <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/lista>
- <https://wsjp.pl>
- Kasprzyk, Barbara. *Być kobietą w dawnej Polsce: PRL*, <http://www.girlsroom.pl/zycie/7047-byc-kobieta-polsce-prl>
- Parzniewski, Jerzy. „Wroga naszego powszechnego”, *Gazeta Uniwersytecka UŚ. Miesięcznik Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach*, nr 4 (40), 1997, <https://gazeta.us.edu.pl/node/197881>
- Pawlik, Ewa. „Janka Ipohorska, czyli kobieta z kamyczkiem w sercu”, *Przekrój*, nr 3561, 2018, <https://przekroj.pl/kultura/janka-ipohorska-czyli-kobieta-z-kamyczkiem-w-sercu-ewa-pawlik>

WŁODZIMIERZ MICH

<https://orcid.org/0000-0001-7097-3121>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie (Polska)

Maria Curie-Skłodowska University (Poland)

Agony jako przejaw agresji werbalnej kobiet: szkic z europejskich tradycji oralnych

Streszczenie

Tematem artykułu są agony kobiet znane z literatury średniowiecznej i akt sądowych. Autor dowodzi, iż były one formą agresji werbalnej. Używane w nich obelgi nie były zrytualizowane: miały dotknąć przeciwnika i pogorszyć jego reputację. Rozstrzygnięcie agonu zapadało często poza sferą werbalną. Odwołując się do schematu zaproponowanego przez Warda Parksa, można je uznać za bliskie *heroic flyting*.

Słowa kluczowe: kobiety, agony, agresja, *flytings*

AGONES AS A MANIFESTATION OF WOMEN'S VERBAL AGGRESSION: A DRAFT FROM EUROPEAN ORAL TRADITIONS

Abstract

The article focuses on women's agones known from medieval literature and court records. The author proves that they were a form of verbal aggression. The insults used during them were not ritualized: they were intended to attack the opponent and damage his reputation. The outcome

of the agone was often determined outside the verbal sphere. Referring to the pattern proposed by Ward Parks, agones can be considered close to heroic flyting.

Keywords: women, agones, aggression, flytings

Wstęp

Zagadnienie stylów komunikacyjnych kobiet i mężczyzn, w tym zasadność posługiwania się kategoriami biolekty i genderlekty, czy też dyskursy, jest od dawna przedmiotem sporu. Jednym z jego elementów jest kwestia kobiecych agonów, której poświęcony jest ten tekst. Skupiam się w nim na przypadkach znanych z literatury średniowiecznej, w dużym stopniu kontynuującej lub dokumentującej tradycje oralne. Biorę pod uwagę także ustalenia poczynione na podstawie akt sądowych z szesnastowiecznej Szkocji i Anglii. Uwzględniam przy tym agony, w których kobiety rywalizowały z mężczyznami.

Rywalizacja vs współpraca

Za punkt wyjścia przyjmuję, formułowaną m.in. przez biolingwistów, opinię, iż agony werbalne są typowo męską praktyką komunikacyjną. Jej skrajnym wyrazem jest, postulowana przez Johna L. Locke'a, opozycja męskiej skłonności do pojedynków (*duels*) i kobiecej do intymnych rozmów (*duets*). W tym ujęciu mężczyźni rywalizują ze sobą, a kobiety współpracują i umacniają więzi społeczne. Różnice ich behawioru wynikać mają przy tym z odmiennych, uwarunkowanych ewolucyjnie, dyspozycji biologicznych, a nie z oddziaływania norm kulturowych¹.

Wskazuje się w tym kontekście, że agony są związane z agresją. Bywają wstępem do przemocy fizycznej, na ogół jednak traktuje się je jako mechanizm zastępujący ją, zapobiegający starciom (w obu przypadkach wskazuje się na oddziaływanie testosteronu). W tej roli są one homologami zachowań zwierząt, zwłaszcza rytualnych walk samców rywalizujących o pozycję w grupie i możliwość

¹ John L. Locke, *Duels and Duets: Why do men and women talk so differently?*, (Cambridge [etc.]: Cambridge University Press, 2011), 4–5.

kopulacji z samicami, w sposób ograniczający możliwość zranienia czy zabicia przeciwnika, pozwalający zastraszyć go i zmusić do poddania się albo ucieczki. Służyły też niekiedy rozrywce. W tym sensie można je uznać za rytuał, analogicznie do *joking relationship*. Jego podstawową funkcją było określenie relacji (hierarchii) wewnątrz grupy przez ustalenie, który z rywali wykazuje większe kompetencje językowe. Wykazanie przewagi w wymianie słów było też formą pokazu mającego skłonić przeciwnika do rezygnacji z kontynuowania sporu².

Z tego punktu widzenia kobiety nie przejawiają skłonności do agonów, ponieważ cechuje je mniejszy stopień agresywności (mają niższy poziom testosteronu, dysponują też strukturami i mechanizmami neuronalnymi umożliwiającymi kontrolowanie negatywnych emocji). Rzadziej dopuszczają się przemocy fizycznej czy werbalnej, np. żartują mniej agresywnie niż mężczyźni. Nie wykazują też skłonności do angażowania się w zrytualizowane interakcje agonistyczne. W życiu prywatnym niewiele kobiet uczestniczy w żartobliwych rytuałach powitania lub utrzymuje *joking relationships*. W życiu publicznym unikają agonów, stanowią też mniejszość wśród zawodowych komików czy klaunów. W tym przypadku nie chodzi jednak po prostu o to, że kobiety nie rywalizują czy nie przejawiają agresji werbalnej: dowodzi się raczej, że niechętnie konkurują w formie ostentacyjnych, rytualnych pojedynków, w których działania przeciwników są podporządkowane jasnym, akceptowanym społecznie regułom³.

Z tego typu esencjalistycznymi ujęciami polemizują badacze wskazujący na różnicowanie praktyk językowych, podkreślający znaczenie czynników społecznych i kulturowych, a nie biologicznych (co oznacza także uznanie relatywizmu kulturowego, a nie uniwersalizmu zachowań kobiet). Dowodzą, że nie występuje wśród

² Marcel Bax, „Rules for ritual challenges: A speech convention among medieval knights”, *Journal of Pragmatics*, Vol. 5, 1981, 442–443; idem, Tineke Padmos, „Two types of verbal dueling in Old Icelandic: the interactional structure of the senna and the mannjafnaðr in Hárbarðsljóð”, *Scandinavian Studies*, Vol. 55, 1983, 153–154, 170–171.

³ Emre Güvendir, „Why are males inclined to use strong swear words more than females? An evolutionary explanation based on male intergroup aggressiveness”, *Language Sciences*, Vol. 50, 2015, 133–138; John L. Locke, *Duels and Duets*, 71–73; Walter J. Ong, *Fighting for Life. Contest, sexuality and consciousness*, (New York: Cornell University Press, 1981), 51–55; Ward Parks, „Flyting, Sounding, Debate: Three Verbal Contest Genres”, *Poetics Today*, Vol. 7, No. 3, 1986, 439–440; idem, *Verbal Dueling in Heroic Narrative: the Homeric and Old English Traditions*, (Princeton: Princeton University Press, 1990), 23–26.

ludzi płciowe zróżnicowanie języka. Falszywy jest więc stereotyp dziewcząt nastawionych na współpracę, a chłopców na rywalizację. W rzeczywistości w poszczególnych społecznościach obowiązują różne normy⁴. Nie rozstrzygając tej kwestii, w ramach niniejszego tekstu chciałbym wskazać, na przykładach z europejskiej tradycji oralnej, że kobiety bywały uczestnikami agonów, także w rozumieniu zrytualizowanych pojedynków. Wymaga to odniesienia się do plotek i besztań, a więc praktyk językowych, które wedle niektórych badaczy zastępują kobietom agony.

Plotki i besztań

Jako zachowanie typowe dla kobiet traktuje się niekiedy plotkowanie rozumiane jako zarządzanie reputacją (swoją i cudzą) poprzez wymianę informacji o charakterze towarzyskim i osobistym. Ściśle mówiąc, plotkują przedstawiciele obu płci, ale w przypadku kobiet tendencja do plotkowania uznawana jest za silniejszą (plotkowanie jest uznawane za formę agresji pośredniej, mniej niebezpiecznej niż jawne konfrontacje). Ich rozmowy służą przy tym w dużej mierze nawiązywaniu i podtrzymywaniu relacji społecznych. Plotki mężczyzn, nastawionych raczej na rywalizację, służą jako forma autoreklamy (stąd poświęcają na mówienie o sobie więcej czasu niż kobiety). Ustalenia te dotyczą jednak w dużej mierze współczesnych *small talks*. Autorzy, piszący o plotkach jako narzędziu kontroli społecznej w społeczeństwach oralnych, nie eksponują specyfiki rozmów kobiet. Tezę o afiliacyjnej funkcji plotek odnoszą także do mężczyzn: plotkuje się w małych sieciach ludzi darzonych zaufaniem (plotkowanie pozwala zarządzać relacjami społecznymi przez włączanie do kręgu wtajemniczonych jednych osób, a wykluczanie z niego innych). Plotkowanie jest zarazem demonstracją statusu: przekazanie nowej informacji dowodzi, że nadawca ma wysoką pozycję w grupie⁵.

⁴ Laura M. Ahearn, *Antropologia lingwistyczna. Wprowadzenie*, przeł. Wojciech Usakiewicz, (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013), 195–198; Don Kulick, „Anger, gender, language shift and politics of revelation in a Papua New Guinean Village”, *Pragmatics*, Vol. 2 (3), 1992, 282–288.

⁵ Christopher Boehm, *Moral Origins: The Evolution of Virtue, Altruism and Shame*, (New York: Basic Books, 2012), 264–265; Robin Dunbar, *Pchły, plotki a ewolucja języka*, przeł. Tomasz Pańkowski, (Warszawa: Wydawnictwo Czarna Owca, 2009), 215–219, 237–239; Sally E. Merry, „Rethinking Gossip and Scandal”, w: David Black (ed.), *Toward a General*

Locke dowodzi, że kobiety niechętnie biorą udział w agonach, preferując plotki. Jeśli już występują otwarcie przeciwko rywalom, to uciekają się do jednostronnych, gniewnych połażanek. W tym ujęciu behawiorem kobiet jest *scolding*, a więc besztanie, łajanie czy karcenie. Słowo to było pierwotnie rzeczownikiem rodzaju męskiego (*scold*), później rzeczownikiem rodzaju żeńskiego, aż wreszcie stało się czasownikiem. Pierwotnie wywodziło się od staronordyckiego określenia poety, kojarząc się zarazem z paszkwilem i flytingiem – jak bowiem zauważa Geoffrey Hughes, skaldowie występujący w literaturze staronordyckiej byli „druzgocąco satyryczni i nieustraszenie szczerzy”. Później termin *scold* zaczęto odnosić do kobiet, być może dlatego, że kobiety opisywane w sagach często podlegały swoich mężczyzn do zemsty. W każdym razie już około 1300 roku angielska forma *scold* służyła do określania kobiet znanych ze stosowania obelżywego języka. Prawnicza fraza *common scold* zawsze oznaczała kobietę, która naruszała porządek publiczny, awanturując się i wywołując konflikty (po raz pierwszy odnotowano ją w 1476 roku). Kwalifikacja ta narażała oskarżoną na karę założenia specjalnej uzdy, zwanej m.in. *scold's bridle*, *scold's bit* lub *gossip's bridle*. Urządzenie to składało się z żelaznej ramy obejmującej głowę, z której to ramy wystawał ostry metalowy pręt unieruchamiający język. Winna wykroczenia mogła być też obwieszona na specjalnym wózku, obnoszona na krześle, a następnie zanurzana w wodzie (co miało ostudzić jej temperament); stosowano więc zakładanie uzdy i podtapianie). Jako kategoria prawna *scold* zanikł w XIX wieku, nadal jednak istnieje stereotyp kobiecego łajania⁶.

Praktyki besztania, z upływem lat coraz silniej identyfikowane z behawiorem kobiet, polegały na głośnym, publicznym obrażaniu przeciwnika czy przeciwniczki, obrzucaniu ich wymyślnymi zniewagami – w aktach sądowych zachowały się frazy takie jak „pijany głupiec” czy „pijany łotr o okropnej twarzy”. Locke, kategorycznie negujący istnienie zjawiska kobiecych pojedynków werbalnych,

Theory of Social Control, Vol. 1: *Fundamentals*, (New York: Academic Press, 1984), 274–279; Chris Wickham, “Gossip and Resistance Among the Medieval Peasantry”, *Past & Present*, Vol. 160, No. 1, 1998, 11.

⁶ Joseph Harris, “*Speak Useful Words or Say Nothing*”: *Old Norse Studies* by J. Harris, Susan E. Desks, Thomas D. Hill (eds.), (Ithaca, N.Y.: Cornell University Library, 2008), 172–173; Geoffrey Hughes, *An Encyclopedia of Swearing*, (Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe Inc., 2006), 410–411; John L. Locke, *Duels and Duets*, 54, 154.

dowodzi, że besztanie, podobnie jak inne konfliktowe rozmowy kobiet, nie może być w ten sposób kwalifikowane. Przede wszystkim dlatego, że były to całkowicie jednostronne połajanki (obelgi mogą sprawiać wrażenie wyzwania, na które jednak nie uzyskuje się odpowiedzi)⁷. To jednak dość dyskusyjny argument, niewątpliwie bowiem jednostronne besztanie zamieniało się niekiedy w kłótnię. Trudno więc, zwłaszcza w odniesieniu do tak odległej przeszłości, oddzielić *scolding* od agonów (łączone są też one, co wykazują niżej, w niektórych opracowaniach).

Dyskusyjne są też motywacje kobiet uciekających się do łajania. Locke dowodzi, że konfliktowe rozmowy kobiet miały inne przyczyny niż pojedynki werbalne mężczyzn. W ponad 90% czternastoi piętnastowiecznych przypadków zbesztania w Anglii zarzuty miały charakter seksualny (określenie „kurwa” pojawiało się w ponad 30% tych oskarżeń). Kobiety wypowiadały obelgi seksualne około siedem razy częściej niż mężczyźni, a ofiarą prawie zawsze była inna kobieta. Był to w pewnej mierze przejaw kontroli społecznej, dbania o moralność w wiosce, ale w wielu przypadkach decydowały motywy osobiste. Na ogół zazdrosna żona próbowała w ten sposób zniechęcić rywalkę. *Scolding* był więc przejawem kobiecej rywalizacji o mężczyzn, czy raczej o ich zasoby: żony demonstrowały swoje prawa, odstraszać rywalki, publicznie je znieważając⁸.

Islandzkie sagi wskazują jednak, że kobiety uciekały się do besztania głównie po to, by bronić honoru rodu. Przewija się w nich motyw kobiety podżegającej mężczyzn (mężów, synów, braci, zięciów) do zemsty, której woleliby uniknąć. Sagi zawierają wiele takich *hvöt*, czyli podżegań, które często łączą się z lamentem nad zmarłym. Niekiedy lamentowi towarzyszył „krwawy znak” (np. zakrwawiona odzież zabitego). W razie nieskuteczności podżegania kobiety czuły się nieraz zmuszone wziąć czynny udział w krwawej zemście⁹. Niekiedy też to właśnie one inicjowały wróżdę, nawet

⁷ John L. Locke, *Duels and Duets*, 51.

⁸ Ibidem, 52.

⁹ Joonas Ahola, „Outlaws, women and violence. In the social margins of saga literature”, w: Agneta Ney et al. (eds.), *Á austrvega Saga and East Scandinavia: The 14th International Saga Conference Uppsala, 9th–15th August 2009*, Vol. 1, (Gävle: Gävle University Press, 2009), 22–25; Zoe Borovsky, „Never in Public. Women and Performance in Old Norse Literature”, *The Journal of American Folklore*, Vol. 112, No. 443, 1999, 15–17; Margaret Schlauch, *Stare sagi islandzkie*, przeł. Piotr Niklewicz, (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1976), 15, 82–83; *Saga rodu z Laxdalu*, przeł. Apolonia Załuska-Strömberg, (Poznań: Wydawnictwo

wbrew woli mężczyzn. Skrajnym przykładem jest wendetta Hallgerd i Gunnar, bohaterek *Sagi o Njalu*. Zapoczątkował ją spór o to, która z nich może siedzieć w hali na honorowym miejscu (przy ławie poprzecznej). Antagonistki kontynuowały waśń, zlecając sługom kolejne zabójstwa odwetowe lub podjudzając do nich krewnych. Działy przy tym wbrew mężom, darzącym się szacunkiem i przyjaźnią, dążącym do ugody¹⁰.

Bezzasadne jest też traktowanie łajania jako praktyki dys-tynktywnie kobiecej (jest to zresztą oczywiste także dla Locke'a¹¹). Należy pamiętać, że płeć była tylko jednym z wyznaczników pozycji społecznej. Co najmniej równie ważna była hierarchia urodzenia, władzy i majątku. *Scolding* bywał bronią słabszych, pozbawionych innych możliwości walki o swe prawa. W eposach i sagach znajdujemy wiele przykładów jednostronnych połażanek wypowiedzianych przez mężczyzn (bywały one elementem relacji władzy, ale też formą mobilizacji do walki). Formułowane w ich trakcie obelgi często miały charakter seksualny. Kierowane wobec kobiet, z reguły zawierały zarzut lubieżności, zdrady małżeńskiej czy nierządu. Jako motyw literacki besztanie bywało skuteczną formą kontroli społecznej, skłaniając kobiety do powrotu „na drogę cnoty i wstydlivosti”¹².

Flyting jako dominująca forma agonu

Powyższe uwagi upoważniają do stwierdzenia, że kobiety przejawiały agresję werbalną w formie plotek i besztania, a więc raczej form monologicznych (choć w praktyce jednostronne besztanie, przynajmniej niekiedy, przeradzało się w obustronne wymiany obelg). Odpowiedź na pytanie, czy uczestniczyły w agonach,

Poznańskie, 1973), 122–123; Jeffrey Turco, „Gender, Violence, and the «Enigma» of Gísla saga”, *Journal of English and Germanic Philology*, Vol. 115, No. 3, 2016, 293.

¹⁰ *Saga o Njalu*, przeł. Apolonia Załuska-Strömberg, (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1968), 46–59, 84–107; William I. Miller, *Bloodtaking and Peacemaking: Feud Law, and Society in Saga Iceland*, (Chicago: University of Chicago Press, 1990), 284–285.

¹¹ John L. Locke, Barry Bagin, „Language and life history: A new perspective on the development and evolution of human language”, *Behavioral and Brain Sciences*, Vol. 29, 2006, 308.

¹² Saxo Grammaticus, *Gesta Danorum: kronika Danii*, przeł. Jan Wołucki, (Sandomierz: Wydawnictwo Armoryka, 2014), 70; zob. *Saga o Egilu*, przeł. Apolonia Załuska-Strömberg, (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1974), 129; *Táin* czyli *Urowadzenie stad z Cuailnge*, przeł. Ernest Bryll, Małgorzata Goraj, (Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1983), 189; Bogusław Bednarek, *Epos europejski*, (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2001), 121.

wymaga zdefiniowania tego zjawiska. Za Wardem Parksem przyjmuje, że trzy podstawowe typy agonów werbalnych stanowią debaty intelektualne (akademickie) oraz dwa rodzaje *flytings*: heroiczne i ludyczne¹³. Pomijam tu pierwszą kategorię, jako wykraczającą poza zakres opracowania (wiążąca się z kulturą pisma i druku), skupiając się na *flytings*, stanowiących, także współcześnie, podstawową formę agonów.

Pojęcie to wywodzi się ze Szkocji, gdzie w późnym średniowieczu częste były publiczne kłótnie, określane jako *flyte* i *flyting*, prowadzone głównie przez kobiety. Termin *flyting* odnosił się więc początkowo do typowego dla Szkocji zjawiska, polegającego na wymianie obraźliwych obelg. Znalazło ono odzwierciedlenie w twórczości szkockich poetów (*makars*), takich jak William Dunbar (ok. 1460 – ok. 1520) i Alexander Montgomerie (ok. 1545–1598), za których sprawą *flyting* zyskał rangę gatunku literackiego. Dla narodzin literackich *flytings* szczególnie istotny był wpływ ulicznych, penalizowanych *flytings* kobiet wymieniających obelgi na ulicach i targowiskach. Miały one w dużym stopniu charakter mizoginiczny, ponieważ kobiety zinterioryzowały normy patriarchalnej obyczajowości i w swych wypowiedziach zarzucały przeciwnikom rozwiązłość seksualną (najczęściej powtarzały się obelgi synonimiczne względem słowa „dziwka”¹⁴). Oskarżenia miały tym większe znaczenie, że występowały w kontekście rygorystycznych przepisów społecznych, religijnych i prawnych, ograniczających seksualność kobiet – były one publicznie karane za rozpustę lub cudzołóstwo, a ich społeczna i ekonomiczna pozycja bazowała na dobrej reputacji. Uznawano przy tym *flyting* za ich behavior: przepisy prawne zakazujące tej praktyki były skierowane w szczególności do kobiet oczerniających inne kobiety. Także ówczesna literatura przedstawia obraz kobiet obrzucających się na ulicach Edynburga obscenicznymi zniewagami. Ten kobiecy, a zarazem plebejski *flyting* był uważany za zjawisko naganne i ściągął na uczestniczki kary. Stanowił też podstawę do krytyki ogółu kobiet – poeci i prawodawcy wykorzystywali stereotyp kobiecego łajania (*scolld*), aby usprawiedliwić

¹³ Ward Parks, *Verbal Dueling*, 14.

¹⁴ Tak na przykład w Elgin w 1542 r. pewna kobieta zaatakowała werbalnie inną, wyzywając ją od parchatych, syfalistycznych i chamskich kobiet, na co zaatakowana odpowiedziała podobnymi inwektywami, Carissa M. Harris, *Obscene Pedagogies: Transgressive Talk and Sexual Education in Late Medieval Britain*, (Ithaca and London: Cornell University Press, 2018), 71.

ściślejszą kontrolę zachowania kobiet. Tymczasem te same obelgi, używane przez poetów, były społecznie akceptowane jako element literackiej gry, w której członkowie dworskiej elity udowadniali swoją męskość, poniżając kobiety – bezpośrednio (np. przywołując stereotyp czarownicy jako wstrętnej, starej kobiety) lub pośrednio (zarzucając przeciwnikom zniewieścienie)¹⁵.

Rozróżnienie kobiecych i męskich *flytings* w kategoriach niskiego i wysokiego statusu społecznego uczestników, a zatem traktowanie ich jako przejawów kultury oralnej ze strony kobiet i kultury literackiej ze strony mężczyzn, wydaje się słusznym, ale tylko częściowym wyjaśnieniem. Także bowiem w dziełach literackich znajdujemy opisy agonów, w których uczestniczyły kobiety. Ich analiza wymaga odwołania się do, zaproponowanego przez Parksa, rozróżnienia między debatami, *heroic flytings* i *ludic flytings*. Bazuje ono na czterech kryteriach: wybór przedmiotu, tryb referencyjny, miejsce rozstrzygnięcia i kontekst społeczny. Autor określa je w kategoriach opozycji binarnych, sugerując konieczność wyboru między alternatywą rytualną (w innym kontekście: kontraktualną) a erystyczną, zastrzegając jednak, że konkretny agon może się pod pewnymi względami sytuować pomiędzy obu biegunami. W uproszczeniu można uznać, że w *heroic flyting* we wszystkich czterech aspektach dominuje orientacja erystyczna, podczas gdy w *ludic flyting* dominuje rytualizacja¹⁶.

Oczywiście *heroic flytings*, zwłaszcza jako epizody literackie, również były w pewnym sensie zrytualizowane: *flyting*, polegający na wymianie werbalnych obelg i przechwałek¹⁷, przebiega według tradycyjnego schematu, a więc w przewidywalny i wysoce stylizowany sposób. W omawianym kontekście przyjmuje się jednak, za Williamem Labovem, podział obelg stosowanych we *flytings* na osobiste i rytualne. Odpowiada on rozróżnieniu między poważnym i ludyicznym trybem referencyjnym. Pierwszy stosowany jest w *heroic flytings*, których uczestnicy zapewniają, że ich zarzuty wobec oponentów odpowiadają prawdzie, drugi zaś w *ludic flytings*, w których obelgi są jedynie środkiem wyrazu, przejawem biegłości werbalnej.

¹⁵ Ibidem, 68–73.

¹⁶ Ward Parks, *Verbal Dueling*, 166, 177.

¹⁷ Przedmiotem dialogu są, w obu rodzajach *flytings*, jego uczestnicy. Kontekst społeczny (zdaniem Parksa wewnątrz- albo międzygrupowy) o tyle trudno jednoznacznie określić, że chodzi z reguły o indywidualne starcia, ale niekoniecznie między przedstawicielami tych samych gatunków.

Nie są zamierzone ani traktowane jako zgodne z prawdą i nie są wypowiedziane z intencją obrażenia rozmówcy czy pogorszenia jego reputacji. Stanowią element gry, toczonej według akceptowanych reguł (stąd przynajmniej niektóre zniewagi są jawnie niedorzeczne – przykładem stwierdzenie, że czyjeś oczy wyglądają jak oczy utopionej żaby). Od tego, czy agon ma charakter poważny, czy ludyczny, zależy jego struktura. W *heroic flytings* zaatakowany czuje się zobowiązany do obrony przez zaprzeczanie (chce najpierw odeprzeć zarzut, zanim sam zaatakuje przeciwnika). Struktura agonu zwykle obejmuje więc przejście od ataku przez obronę (refutację) do kontrataku. W agonach ludycznych zaprzeczanie jest zbędne, a nawet stanowi naruszenie reguł gry. Uczestnicy *ludic flytings* przechodzą od zniewagi do zniewagi, pomijając obronę (zarzuty nie są brane dosłownie, nie wymagają więc refutacji). Odpowiedzią na atak jest kontratak: na rytualne obelgi odpowiada się analogicznymi obelgami. Rytualna orientacja *ludic flytings* decyduje też o tym, że rozstrzygnięcie zapada „wewnątrz” agonu. Zwycięża więc ten, kto zręczniejsz posługuje się słowami: przejście od wymiany słów do przemocy fizycznej (a nawet użycie obelg osobistych zamiast rytualnych) uznaje się za złamanie reguł, a więc ram gry (ewentualnie ich transpozycję, ukonstytuowanie nowych ram, wyznaczających inny rodzaj gry). W *heroic flyting* rozstrzygnięcie zapada poza obrębem agonu werbalnego, w trakcie „próby broni”, czyli zwykle walki z przeciwnikiem¹⁸.

Tak rozumiane *ludic flytings* były tradycyjnie domeną mężczyzn (trzeba jednak uznać, że rozróżnienie między *ludic* a *heroic flytings* jest w praktyce trudne do przeprowadzenia, zwłaszcza że nie można kategorycznie przypisać poszczególnym agonom określonego trybu referencyjnego czy miejsca rozstrzygnięcia). Decydowały o tym, ukształtowane w trakcie ewolucji, uwarunkowania biologiczne, ale też normy kultury. Zagrożenia wynikające z męskiej agresywności wymagały stworzenia skuteczniejszych niż w przypadku kobiet mechanizmów ograniczających. W efekcie to

¹⁸ William Labov, *Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular*, (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972), 335–339; idem, „Rules for ritual insults”, w: Thomas Kochman (ed.), *Rappiri and styliri out: Communication in urban black America*, (Champaign: University of Illinois Press, 1972), 298–303; Andreas H. Jucker, Irma Taavitsainen, „Diachronic speech act analysis: Insults from flyting to flaming”, *Journal of Historical Pragmatics*, Vol. 1, 2000, 75–76; Ward Parks, „Flyting”, 447–451; idem, *Verbal Dueling*, 167–173.

mężczyźni wykazują wyższe kompetencje w zakresie posługiwania się rytualnymi obelgami, utrzymywania agonów w ramach gry¹⁹. Można też jednak dowodzić, że to normy społeczne, ograniczające kobietom możliwość publicznej, akceptowanej społecznie, rywalizacji decydowały o dominacji mężczyzn w zrytualizowanych agonach. Dominacja ta nie ulega w każdym razie wątpliwości. *Flying* jest częścią tradycji indoeuropejskiej (greckiej, celtyckiej i germańskiej), kultywowanej zwłaszcza w warstwie wojowników, a później rycerzy. To oni, bezpośrednio albo za pośrednictwem heroldów, rywalizowali w przechwałkach, połączonych z obrażaniem („chłostaniem słowem”) przeciwnika. Dowodzą tego przykłady różnych form zrytualizowanych pojedynków werbalnych, jak staronordyckie *sen-na* i *mannjafnaðr* czy starofrancuski *gaber*. Istotą tych obraźliwych starć słownych było „dopasowanie/porównanie mężów” (*man matching/man-comparison*), rywalizacja nieprowadząca do starcia fizycznego (towarzyszyły one ucztom, bywały też ujmowane w ramy konkursów). Rola kobiet była w przypadku tych praktyk marginalna – w tradycji greckiej śladem ceremonialnych i uroczystych turniejów obelg były szydercze pieśni wykonywane publicznie podczas uroczystości na cześć Demeter i Dionizosa lub Apollina. Śpiewane na przemian przez kobiety i mężczyzn były formą współzawodnictwa płci i publicznej krytyki²⁰.

Domeną kobiet były raczej spory toczone na serio, będące przejawem wrogości, a nie towarzyską zabawą. Chodzi głównie o spontaniczne kłótnie, w sagach czy nawet eposach znajdujemy jednak przykłady bardziej skonwencjonalizowanych wymian werbalnych,

¹⁹ John L. Locke, *Duels and Duets*, 34–35. Bliskie *ludic flytings* były jednak spory toczone niekiedy podczas pierwszego spotkania między zainteresowanymi sobą kobietą i mężczyzną. Niektóre z tych agonów można ująć w ramy schematu Parksa. Relacje między płciami nie sprowadzały się w nich do klasycznej wersji wysiłków mężczyzny usiłującego zdobyć kobietę. Spotykamy też motyw kobiety wybierającej partnera seksualnego, nagabującej, wręcz molestującej go, ale odrzuconej. Oczywiście agony będące formą zalotów zakochanych, czy jedynie flirtujących, należą do sfery zabawy w rozumieniu nadanym temu pojęciu przez Johana Huizingę. Muszą więc być odróżniane od *heroic flytings*, będących wstępem do fizycznej eksterminacji przeciwnika, Ward Parks, *Verbal Dueling*, 12.

²⁰ William Sayers, „Serial Defamation in Two Medieval Tales: The Icelandic Ölkofra Þáttur and The Irish Scéla Mucce Meic Dathó”, *Oral Tradition*, Vol. 6, No. 1, 1991, 36, 48; Johan Huizinga, *Homo ludens. Zabawa jako źródło kultury*, przeł. Maria Kurecka, Witold Wirpsza, (Warszawa: Czytelnik, 1998), 117–126; Walter J. Ong, „Psychodynamika oralności”, w: Grzegorz Godlewski et al. (red.), *Antropologia słowa. Zagadnienia i wybór tekstów*, (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2004), 199–200; Elijah Wald, *The Dozen: A History of Rap's Mama*, (New York: Oxford University Press, 2012), 124–126.

które w schemacie Parksa trzeba uznać za *heroic flytings*. On sam, przyjmując, że agony są domeną mężczyzn, dowodzi, że kobiety także toczą spory werbalne, które niekiedy stają się formalne i agonistyczne, przybierając postać prawdziwego pojedynku słownego. Przynajmniej niektóre z nich mają strukturę typową dla *heroic flytings*. Tak na przykład w *Pieśni o Helgim synu Hjörwarda flyting* Atliego i olbrzymki Hrimgerd, zgodnie z określonym przez Parksa schematem, rozpoczął się od identyfikacji: uczestnicy przedstawili się sobie. W trakcie głównej wymiany rozdzieleni wodą (Atli przebywał na statku przycumowanym do brzegu, a olbrzymka na brzegu) przerzucali się groźbami i obelgami (Hrimgerd m.in. opisała Atliego jako wykastrowanego konia). Rozstrzygnięcie pojedynku nastąpiło poza agonem: Atli podstępnie przedłużał spór do czasu, gdy olbrzymka skamieniała pod wpływem promieni słońca²¹.

Niemniej jednak w *heroic flytings*, opisanych w eposach, z reguły walczyli mężczyźni wykluczający kobiety z kategorii potencjalnych „heroicznych przeciwników”. Wiązało się to z poczuciem męskiej dumy, ale też z prawdopodobieństwem przejścia od wymiany obelg do walki fizycznej. Kobiety były raczej jednym z powodów, dla których mężczyźni walczyli (co odpowiada kluczowemu dla kultur patriarchalnych toposowi kobiety, której aktywność w zasadzie ogranicza się do motywowania, podżegania mężczyzny do działania). Za przypadek graniczny możemy uznać agony, w których występowały postaci nietypowe, wręcz nieludzkie czy półludzkie, jak walkirie czy olbrzymki²².

Uznaje się, że kobiece agony były odmiennym zjawiskiem, nawet gdy chodzi o ceremonialne wymiany werbalne, znane nam z literatury, a nie zwykłe plebejskie sprzeczki, udokumentowane w aktach sądowych. Nieco inny był przedmiot sporu. Na przykład kłótnia królowych Brunhildy i Krymhildy w *Pieśni o Nibelungach* koncentrowała się nie na zasługach samych stron sporu, ale na zasługach ich mężów (Krymhilda wysławiała siłę, piękno, odwagę Zygfyryda, a Brunhilda wyższy status Guntera), bo decydowały one o ich statusie. Carol J. Clover dowodzi, że jest to ogólna

²¹ Ellis Davidson, „Insults and Riddles in the Edda Poems”, w: Robert J. Glendinning, Haraldur Bessason (eds.), *Edda: A Collection of Essays*, (Manitoba: University of Manitoba Press, 1985), 27; *Edda poetycka*, przeł. Apolonia Załuska-Strömberg, (Wrocław et al.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986), 197–210; Joseph Harris, „Speak Useful”, 203.

²² Ellis Davidson, „Insults”, 27–28; Ward Parks, *Verbal Dueling*, 179–180.

prawidłowość: *flytings* między kobietami, na przykład w *Sadze o Njalu* czy *Sadze rodu Wölsungów*, można sprowadzić do motywu „kłótni królowych”, mówiących nie o ich własnych zaletach i wadach, lecz o bliskich im mężczyznach²³.

W rzeczywistości bohaterki *Pieśni o Nibelungach* użyły jednak także argumentów *ad personam*. Brunhilda, powołując się na fakt, iż Zygfryd był wasalem Guntera, określiła Krymhildę jako swą sługę i odmówiła jej prawa pierwszeństwa przekroczenia progu kościoła. Krymhilda, negując podległość męża królowi, a tym samym swoją Brunhildzie, ośmieliła się jednak wejść pierwsza do świątyni. Legitymizując swe działanie, zarzuciła Brunhildzie, że została zniewolona przez Zygfryda – na obelżywe miano lenniczki odpowiedziała zarzutem pozbawienia dziewictwa przez lennika, co miało degradować Brunhildę, odbierać jej status „prawdziwie królewskiej małżonki” (Krymhilda nazwała ją wręcz nałożnicą). Konstrukcja tego wywodu jest specyficzna, samo użycie argumentu odwołującego się do sfery seksualnej możemy jednak uznać za typowe dla agonów kobiet. Stosowały go, jak już pisałem, Szkotki uczestniczące w plebejskich *flytings*. Trudno rozstrzygać tę kwestię po latach, ale wydaje się że dominowała w nich orientacja erystyczna, a nie rytualna, a więc poważny, a nie ludyczny tryb referencyjny. Oczywiście nie możemy być pewni, na ile kobiety oskarżające przeciwniczki o rozwiązłość wierzyły w prawdziwość zarzutów, na ile zaś sięgały po stereotypowy sposób dyskredytacji. Pewną wskazówką jest w tym przypadku zachowanie osoby atakowanej. Z tego punktu widzenia plebejskie *flytings* byłyby bliższe agonom ludycznym, brak w nim bowiem refutacji: na obelgi odpowiadano obelgami. Refutacja, charakterystyczna dla *heroic flytings*, występuje natomiast w *Pieśni o Nibelungach*: zaatakowana Brunhilda oskarżyła Krymhildę o kłamstwo, ta zaś na poparcie swych słów pokazała pierścień i pas zabrany Brunhildzie przez Zygfryda w czasie jej nocy poślubnej.

Niezależnie od przekonania oskarżających o prawdziwości zarzutów, ich intencją nie było uczestniczenie z żartobliwej grze, tylko wyrządzenie przeciwniczce szkód, a przynajmniej wyrażenie gniewu i pogardy (w tym sensie są bliższe *heroic flytings*). Podobnie jak

²³ Carol J. Clover, „The Germanic Context of the Unferþ Episode”, *Speculum*, Vol. 55, No. 3, 1980, 449–450; eadem, „Norse Flyting”, w: Joseph R. Strayer (ed.), *Dictionary of the Middle Ages*, Vol. 9, (New York: Charles Scribner’s Sons, 1987), 173; Ward Parks, *Verbal Dueling*, 11–12.

w *Sadze o Njalu*, mamy przy tym w *Pieśni o Nibelungach* do czynienia z motywem waśni kobiet, których mężowie żyli w przyjaźni. Tak więc Zygfryd nie tylko zaprzeczył słowom żony (oświadczył, że nie zniewolił Brunhildy), ale też ją wychłostał, karząc za obrażenie królowej. Kłótnia żon nie popsuła relacji mężów²⁴.

Za traktowaniem kobiecych agonów jako heroicznych przemawia też miejsce rozstrzygnięcia sporu. W eposach, ale też w codziennym życiu, kobiece agony bywały wstępem do przemocy fizycznej. Tak na przykład w 1542 roku pewna kobieta w Elgin (nazwana „podłą kłaczą, zwykłą dziwką i złodziejką”) uderzyła przeciwniczkę w głowę patelnią²⁵. Trudno ten przypadek, czy też bójki kobiet następujące niekiedy po gwałtownej wymianie zdań, traktować jako dokładne odpowiedniki „prób broni”, a więc śmiertelnych pojedynków bohaterów eposów, wydaje się jednak, że przemoc była akceptowaną i zakładaną konsekwencją starć werbalnych. W eposach i sagach rozstrzygnięcia dokonywali niekiedy mężczyźni (występując z własnej inicjatywy lub inspirowani przez zainteresowane). Tak na przykład zniewaga uczyniona Brunhildzie została pomszczona przez Hagena, który w odwecie zabił Guntera (w etosie heroicznym nie mieściło się zmywanie obelg krwią kobiet, zabicie króla przynosiło też większe korzyści praktyczne i prestiżowe)²⁶. Specyficzne zakończenie agonu Atliego i olbrzymki Hrimgerd także zapadło poza sferą werbalną. Również rozstrzygnięcie sporu królewskiej pary Aililla i Medb o to, kto wniósł większy majątek do małżeństwa, zapadło w sferze czynów a nie słów (małżonkowie dokonali zestawienia wszystkich swoich zasobów – Medb przegrała, ponieważ wielki byk z jej stada „nie chciał być własnością kobiety i przeszedł do stada króla”²⁷).

Nawet jednak jeśli rozstrzygnięcie zapadało wewnątrz agonu, nie musi to uprawniać do traktowania go w kategoriach ludyczności. Przykładem może być *flyting* między Erikiem Krasomówcą a Gotvar. Dążąc do zemsty na Eriku, który zabił jej krewnych, Gotvar wyzwala go na słowny pojedynek, w którym ona postawiła ciężki złoty łańcuch, a on własne życie. Przegrała jednak, ponieważ Erik wykazał się większą bystrością dowcipu i kompetencją poetycką,

²⁴ Karl Tremund, *Saga o Nibelungach*, przeł. Adam Sznaper, (Warszawa: Wydawnictwo Obrony Narodowej, 1989), 66–73; *Niedola Nibelungów*, przeł. Ludomił German, (Wrocław: Wydawnictwo Wacław Bagiński i Synowie, 1994), 134–140.

²⁵ Carissa M. Harris, *Obscene Pedagogies*, 71.

²⁶ Bogusław Bednarek, *Epos*, 192.

²⁷ *Táin*, 67–69.

improvizując dłuższy i bardziej rozbudowany werset na zadany temat, a także przeciwstawił męski punkt widzenia kobiecemu²⁸.

Zwycięstwo mężczyzny nie powinno dziwić. Zdaniem Clover kobiety rzadko występowały w literaturze jako uczestniczki agonów, gdy zaś rywalizowały z mężczyznami, z reguły przegrywały²⁹. Niekiedy jednak odnosiły sukces. W islandzkich sagach występują postaci silnych kobiet, spośród nich niektóre były przedstawiane w roli obrończyni tradycji. Przykładem może być epizod z *Sagi o Njalu*, w którym kobieta o imieniu Steinunn grała rolę obrończyni czcigodnej pogańskiej przeszłości przeciwko chrześcijańskiemu misjonarzowi imieniem Thangbrand. Oponenti zetknęli się na Islandii po tym, gdy burza zniszczyła statek Thangbranda. Steinunn usiłowała go nawrócić na wiarę pogańską, przekonując że Chrystus jest tchórzliwy (wyzwany przez Thora na pojedynek nie odważył się bić) i słabszy od Thora (nie ochronił statku swego misjonarza przed zniszczeniem dokonany przez Thora). Użyła argumentów odwołujących się do nordyckiego etosu, na które misjonarz nie znalazł odpowiedzi. Wygrała agon także dlatego, że wykazała się zdolnościami poetyckimi – w trakcie polemiki zaimprovizowała wiersz, posługując się metrum zwanym *dróttkvætt*, najbardziej prestiżowym ze stosowanych przez skaldów, związanym z poezją dworską³⁰.

Zakończenie

Nowsze uwagi uprawniają do stwierdzenia, że elementem europejskiej tradycji oralnej są agony kobiet będące przejawem agresji werbalnej. Wynikały one z autentycznych konfliktów, nie były więc grą mającą rozładowywać napięcia między uczestnikami, czy wręcz stanowić rozrywkę. Trzeba jednak wziąć pod uwagę specyfikę źródeł (eposów, sag i akt sądowych), które koncentrują się na tego typu motywach. Przykłady z innych kultur dowodzą, że także kobiety uprawiają *ludic flytings*, np. w formie turniejów zagadek czy *joking relationship*.

²⁸ Saxo Grammaticus. *Gesta*, 97; Ellis Davidson, „Insults”, 36.

²⁹ Carol J. Clover, „The Germanic”, 449; eadem, „Norse Flyting”, 173.

³⁰ Zoe Borovsky, „Never”, 7–9; Bernadine McCreesh, „Overcoming Óðinn: the Conversion Episode in Njáls saga”, w: Agneta Ney et al. (eds.), *Á austrvega Saga and East Scandinavia: The 14th International Saga Conference Uppsala, 9th–15th August 2009*, Vol. 2, (Gävle: Gävle University Press, 2009), 675–676; *Saga o Njalu*, 209–214.

Bibliografia

Źródła

- Edda poetycka*, przeł. Apolonia Załuska-Strömberg, (Wrocław et al.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986).
- Niedola Nibelungów*, przeł. Ludomił German, (Wrocław: Wydawnictwo Waław Bagński i Synowie³¹, 1994).
- Saga rodu z Laxdal*, przełożyła Apolonia Załuska-Strömberg, (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1973).
- Saga o Egilu*, przeł. Apolonia Załuska-Strömberg, (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1974).
- Saga o Njalu*, przeł. Apolonia Załuska-Strömberg, (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1968).
- Saxo Grammaticus. *Gesta Danorum: kronika Danii*, przeł. Jan Wołucki, (Sandomierz: Wydawnictwo Armoryka, 2014).
- Táin czyli Urowadzenie stad z Cuailnge*, przeł. Ernest Bryll, Małgorzata Goraj, (Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1983).
- Tremund, Karl. *Saga o Nibelungach*, przeł. Adam Sznaper, (Warszawa: Wydawnictwo Obrony Narodowej, 1989).

Opracowania

- Ahearn, Laura M. *Antropologia lingwistyczna. Wprowadzenie*, przeł. Wojciech Usakiewicz, (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013).
- Ahola, Joonas. „Outlaws, women and violence. In the social margins of saga literature”, w: Agneta Ney et al. (eds.), *Á austrvega Saga and East Scandinavia: The 14th International Saga Conference Uppsala, 9th–15th August 2009*, Vol. 1, (Gävle: Gävle University Press, 2009), 21–28.
- Bax, Marcel. „Rules for ritual challenges: A speech convention among medieval knights”, *Journal of Pragmatics*, Vol. 5, 1981, 423–444.
- Bax, Marcel. Padmos, Tineke. „Two types of verbal dueling in Old Icelandic: the interactional structure of the senna and the mannjafnaðr in Hárbarðsljóð”, *Scandinavian Studies*, Vol. 55, 1983, 149–174.

³¹ Reprint wydania z 1894 roku.

- Bednarek, Bogusław. *Epos europejski*, (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2001).
- Boehm, Christopher. *Moral Origins: The Evolution of Virtue, Altruism and Shame*, (New York: Basic Books, 2012).
- Borovsky, Zoe. „Never in Public. Women and Performance in Old Norse Literature”, *Journal The Journal of American Folklore*, Vol. 112, No. 443, 1999, 6–39.
- Clover, Carol J. „Norse Flyting”, w: Joseph R. Strayer (ed.), *Dictionary of the Middle Ages*, Vol. 9, (New York: Charles Scribner's Sons, 1987), 172–175.
- Clover, Carol J. „The Germanic Context of the Unferþ Episode”, *Speculum*, Vol. 55, No. 3, 1980, 444–468.
- Davidson, Ellis. „Insults and Riddles in the Edda Poems”, w: Robert J. Glendinning, Haraldur Bessason (eds.), *Edda: A Collection of Essays*, (Manitoba: University of Manitoba Press, 1985), 25–46.
- Dunbar, Robin. *Pchły, plotki a ewolucja języka*, przeł. Tomasz Pańkowski, (Warszawa: Wydawnictwo Czarna Owca, 2009).
- Güvendir, Emre. „Why are males inclined to use strong swear words more than females? An evolutionary explanation based on male intergroup aggressiveness”, *Language Sciences*, Vol. 50, 2015, 133–139.
- Harris, Carissa M. *Obscene Pedagogies: Transgressive Talk and Sexual Education in Late Medieval Britain*, (Ithaca and London: Cornell University Press, 2018).
- Harris, Joseph. „*Speak Useful Words or Say Nothing*”: *Old Norse Studies by J. Harris*, Susan E. Deskis, Thomas D. Hill (eds.), (Ithaca, N.Y.: Cornell University Library, 2008).
- Hughes, Geoffrey. *An Encyclopedia of Swearing*, (Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe Inc., 2006).
- Huizinga, Johan. *Homo ludens. Zabawa jako źródło kultury*, przeł. Maria Kurecka, Witold Wirpsza, (Warszawa: Czytelnik, 1998).
- Jucker, Andreas H. Taavitsainen, Irma. „Diachronic speech act analysis: Insults from flyting to flaming”, *Journal of Historical Pragmatics*, Vol. 1, 2000, 67–95.
- Kulick, Don. „Anger, gender, language shift and politics of revelation in a Papua New Guinean Village”, *Pragmatics*, Vol. 2, No. 3, 1992, 281–296.
- Labov, William. *Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular*, (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972).

- Labov, William. „Rules for ritual insults”, w: Thomas Kochman (ed.), *Rappiri and styliiri out: Communication in urban black America*, (Champaign: University of Illinois Press, 1972), 265–314.
- Locke, John L. *Duels and Duets: Why do men and women talk so differently?*, (Cambridge [etc.]: Cambridge University Press, 2011).
- Locke, John L. Bagin, Barry. „Language and life history: A new perspective on the development and evolution of human language”, *Behavioral and Brain Sciences*, Vol. 29, 2006, 259–325.
- McCreesh, Bernadine. „Overcoming Óðinn: the Conversion Episode in Njáls saga”, w: Agneta Ney et al. (eds.), *Á austrvega Saga and East Scandinavia: The 14th International Saga Conference, Uppsala, 9th–15th August 2009*, Vol. 2, (Gävle: Gävle University Press, 2009), 675–681.
- Merry, Sally E. „Rethinking Gossip and Scandal”, w: David Black (ed.), *Toward a General Theory of Social Control*, Vol. 1: *Fundamentals*, (New York: Academic Press, 1984), 271–302.
- Miller, William I. *Bloodtaking and Peacemaking: Feud Law, and Society in Saga Iceland*, (Chicago: University of Chicago Press, 1990).
- Ong, Walter J. *Fighting for Life. Contest, sexuality and consciousness*, (New York: Cornell University Press, 1981).
- Ong, Walter J. „Psychodynamika oralności”, w: Grzegorz Godlewski et al. (red.), *Antropologia słowa. Zagadnienia i wybór tekstów*, (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2004), 191–202.
- Parks, Ward. „Flyting, Sounding, Debate: Three Verbal Contest Genres”, *Poetics Today*, Vol. 7, No. 3, 1986, 439–458.
- Parks, Ward. *Verbal Dueling in Heroic Narrative: the Homeric and Old English Traditions*, (Princeton: Princeton University Press, 1990).
- Sayers, William. „Serial Defamation in Two Medieval Tales: The Icelandic Ölkofra Pátrr and The Irish Scéla Mucce Meic Dathó”, *Oral Tradition*, Vol. 6, No. 1, 1991, 35–57.
- Schlauch, Margaret. *Stare sagi islandzkie*, przeł. Piotr Niklewicz, (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1976).
- Turco, Jeffrey. „Gender, Violence, and the «Enigma» of Gísla saga”, *Journal of English and Germanic Philology*, Vol. 115, No. 3, 2016, 277–298.

Wald, Elijah. *The Dozen: A History of Rap's Mama*, (New York: Oxford University Press, 2012).

Wickham, Chris. „Gossip and Resistance Among the Medieval Peasantry”, *Past & Present*, Vol. 160, No. 1, 1998, 3–24.

DANIELA KLVAŇOVÁ

Univerzita Pardubice (Česká republika)

University of Pardubice (Czech Republic)

Women in the Czech Countryside Through The View of Land Registers¹

Abstract

This article is an attempt to present land registers as a source through which we can look not only at the history of the rural population at overall, but also at the history of (rural) women. Some possibilities of using this source are demonstrated by the example of two Czech land registers kept for the village of Bělá. The data obtained present women in different roles and give insight into the fates and life strategies of the serf population.

Keywords: women, serfdom, Czech countryside, land registers, 18th century, 19th century, household

KOBIETY NA CZESKIEJ WSI Z PERSPEKTYWY KSIĄG GRUNTOWYCH

Streszczenie

Artykuł stanowi próbę przedstawienia ksiąg gruntowych jako źródła, dzięki któremu można spojrzeć na historię nie tylko ludności wiejskiej jako całości, ale również kobiet wiejskich. Możliwości wykorzystania

¹ Publication prepared/co-financed from the state budget within the program “Social Responsibility of Science” of the Minister of Education and Science. It is the result of participation in the project “Center for Women’s History Research – continuation II”.

tęgo źródła zostały zilustrowane na przykładzie dwóch czeskich ksiąg gruntowych prowadzonych dla wsi Bělá. Uzyskane dane przedstawiają kobiety w różnych rolach i pozwalają zajrzeć w losy oraz strategie życiowe ludności pańszczyźnianej.

Słowa kluczowe: kobiety, pańszczyzna, czeska wieś, księgi gruntowe, XVIII wiek, XIX wiek, gospodarstwo domowe

Introduction

There is one often overlooked group in the field of women's history – the women of the countryside. Women's history can generally be considered a relatively young discipline; it was established in Western Europe and the United States in the 1970s as a reaction to grand explanatory theories and as a counter to the prevailing historical discourse – the grand political histories of men. In the Czech historiography, the issue of women's history has received more attention only since the 1990s.² Interest initially focused primarily on women from higher social classes. For a long time, the countryside was on the periphery of scholarly attention, and historians tended to characterize the history of villagers in general, without regard to the specificities determined by gender.³ However, research, especially historical demography researches, from the last decades⁴ shows that this is a very interesting group, which links a large number of topics, issues and phenomena. Researchers' attention has turned, for example, to the issue of village widows, women heads of estates, security in old age, or the role of grandmothers and their influence on the reproductive behaviour of their daughters.

This work also aims to present Czech rural women as a unique topic that deserves attention. Since rural women have rarely been the creators of their own source base, the sources used here are

² Denisa Nečasová, "Dějiny žen či gender history? Možnosti, limity, východiska", *Dějiny – teorie – kritika*, no. 1, 2008, 82–84.

³ Josef Grulich, "Venkovská žena v období raného novověku (16.–18. století)", *Československá historická ročenka*, 2001, 225.

⁴ For example Barbora Janáková Kuprová, "Did women in the role of grandmothers affect their daughter's reproductive behaviour and their grand-offspring survival rates? Case study of the Škvorec domain in the 18th and 19th centuries", *Historická demografie*, no. 44, 2020, 19–47; Lenka Nováková, "Žena v roli živitelky hospodaření žen v 18. století na příkladu hukvaldského panství", in: Svatava Urbanová, Lumír Dokoupil, Jakub Ivánek (eds.), *Valašsko: historie a kultura. II, Obživa*, (Ostrava: Ostravská univerzita, 2019), 309–319; Markéta Skořepová, "The Concept of Gender in the Czech Rural History and Historiography", *Opera Historica*, no. 1, 2019, 91–108.

those that can speak about them. The aim is to depict the rural woman through the eyes of one of these sources, the land registers, and to show some of the possibilities of using this type of source in exploring the women's question.

Sources and methods

The primary source for this research are land registers, some passages are supplemented by data obtained from church registers. Land registers are the basic source for research on serf property tenure. Although land registers also appear in neighbouring countries, their Czech version, so-called *gruntovnice*, are considered to be a unique source documenting the development of law in the Czech lands.⁵ They carry precious information about the rural environment, as they record property transfers, including the course of repayment of various debts with which the properties may have been burdened.⁶

It has already been said that the land registers are not a purely Czech matter, although they have reached an unprecedented general prevalence and significance here. Vladimír Procházka in his work⁷ devoted to the study of land registers compares them with Polish village registers. He sees the difference between them in the fact that the Polish village books are more court books, whereas the Czech ones are more like land books.⁸ Earlier than the Bohemian land registers, there already were few books of the Viennese circle, known from the beginning of the 15th century, which became more widespread only in the second half of the 17th century. Furthermore, land books are also found, for example, in Germany (in the second half of the 17th century) where they mainly recorded mortgages, in the French law circle and in Switzerland.⁹

⁵ Šárka Nekvapil Jirásková, *Protoindustriální společnost: Populační chování a životní strategie venkovského obyvatelstva severovýchodních Čech v 18. a 19. století*, (Pardubice: Univerzita Pardubice, 2019), 65–66.

⁶ Josef Grulich, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století*, (České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, 2008), 83.

⁷ Vladimír Procházka, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, (Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1963).

⁸ Ibidem, 5.

⁹ Ibidem, 5–6.

The oldest Czech land register dates back to 1472, and this type of registration flourished during the 16th century. At first, in those books were relatively brief entries, but they evolved into a precise record of all the property aspects and sides involved; from the second half of the 18th century onwards, they were complete contracts. Books could be kept chronologically, in the form of insertions, or according to the order of subject matter. They contain several types of entries: basic, supplementary and other entries. Entries in land registers were chargeable and with the 19th century any change in the ownership of property had to be recorded or become invalid.¹⁰

The presented work uses the methods of historical demography.¹¹ The sample was obtained from two land registers¹² for the village Bělá, which partly belonged to the Košumberk estate. The probe into this village was made due to the continuously preserved land registers. The research is made for years 1769–1848 (i.e. from the first entry in land registers referring to older purchases chosen by the period of this study, which is determined as the end of the 18th century to 1848, when serfdom in the Austrian Empire was abolished). Data from land registers were obtained by the method of anonymous and name-based data extraction. Anonymous data extraction became important for obtaining summaries and general results. From the data obtained in this way, a basic database was created to record the phenomena under study, recording, for example, time data, the types of estates transferred or the occurrence of a retirement contract called *výměnek*. The name extraction of the data allowed insight into the specific fates of rural inhabitants and the tracing of their life strategies, since in the next part of the database, phenomena were no longer just recorded, but complete records were created, including names and family ties (valid for records from which family ties could be ascertained).

The research is set in the Košumberk estate, which according to the Theresian cadastre consisted of six villages (Bělá – partly, Zdislav, Štěnec, Srbce, Voletice and Hluboká, latter the settlements

¹⁰ Nekvapil Jirásková, *Protoindustriální společnost*, 66–69.

¹¹ Eduard Maur, *Základy historické demografie*, (Praha: SPN, 1983).

¹² State Regional Archives in Hradec Králové, The Košumberk Estate, Land register Bělá (1794–1846), inv. nr. 3490 and State Regional Archives in Hradec Králové, The Košumberk Estate, Land register Bělá (1808–1850), inv. nr. 3491.

of Domanice and Košumberk were added).¹³ The estate is situated in an area where the rugged Bohemian-Moravian highlands are turning to wide plains. Košumberk lies on the right bank of the Olšinka river, near the ruins of the old Košumberk Castle, after which the estate was named.¹⁴ The estate was for many years in the possession of the Lords Slavat of Chlum and Košumberk, then it came into the possession of the Jesuits.¹⁵ The Jesuits owned the manor from 1684 to 1773, after which it became the property of the clergy. In 1807 it was sold at auction and 19 years later the estate was bought by the Thurn-Taxis family.¹⁶ They joined Košumberk with the Chroustovice estate to the Rychmburk estate.¹⁷

According to this part it is clear, that the main type of source used for the preparation of this work are detaily introduced land registers. Land registers are a very valuable source for the understanding of (not only) property relations of the rural population and are invaluable for the research of the Czech countryside. They have been processed by methods of historical demography as described above, such as name and anonymous data extraction. Results are presented in the following sections of the article.

Women in land registers

For the purpose of this work, data from two land registers for the village Bělá were extracted. In total, there are 64 entries that fulfilled the basic condition of the selection, i.e. that they were directly related to the transfer of a homestead and that they took place during the specified period of 1769–1848. An *entry* here means a complete agreement, which was usually between one and three pages in length, although some agreements were longer. Entries in the books examined were mostly written in Czech, with some German texts, and were arranged chronologically and by property.

¹³ Aleš Chalupa et al, *Tereziánský katastr český. Sv. 1, Rustikál (kraje A–Ch)*, (Praha: Archivní správa ministerstva vnitra v Praze, 1964), 301.

¹⁴ Johann Gottfried Sommer, *Das Königreich Böhmen: Chrudimer Kreis*, (Praha: J.G. Calve'schen Buchhandlung, 1837), 115.

¹⁵ Karel Václav Adámek, *Luže, Košumberk a Chloumek v XVII. a XVIII. věku*, (Praha: n. vl., 1902), 40–47.

¹⁶ Ibidem, 60–62.

¹⁷ Michal Severa, "Východočeská panství na mapách", in: Michal Severa, Markéta Kamenická (eds.), *Katalog výstavby*, (Zámorsk: Státní oblastní archiv Zámorsku, 2016), 26.

The types of homesteads are divided according to the size and extent of the duties of the owned land and homestead. For a long time there was confusion in this terminology, and it was not until the corvée patent from 1717 that brought some stability. The so-called *Berní rula*¹⁸ brought a division into those categories: *sedlák* (they can be specified as farmers), *chalupník* (holding a small area of land, they were small farmers) and *zahradník* (who correspond to the later term *domkář*, they usually had only house possibly with garden). For the sake of clarity of the text and interpretation, these terms are retained in the text in their original Czech wording.¹⁹

Table 1. Number of entries and distribution in time

Time period	Total entries	Sedláci	Chalupníci	Domkáři	Appearance of women	Appearance of women (in %)
1769–1790	11	7	3	1	4	36,4
1791–1810	11	5	5	1	8	72,7
1811–1830	13	4	7	2	10	76,9
1831–1848	29	12	11	6	22	75,8
Total	64	28	26	10	44	68,8

Table 1 shows the total number of entries examined and their subsequent distribution according to the time of their creation and the type of homestead to which they were linked. It should be noted here that the earliest entries were mostly related to confirmation of ownership of the property, which was entered in the land register with reference to an earlier arrangement in another book. However, certain phenomena can still be observed, such as the noticeably increasing number of entries in the 19th century, which corresponds with the information mentioned earlier that recording changes in tenure became an obligation. The social distribution of registrations can also be taken into account, but to draw conclusions, it

¹⁸ The first Czech cadastre from the years 1653–1656.

¹⁹ Procházka, *Česká poddanská nemovitost*, 79–80.

would be necessary to work with the overall social composition of the village. However, for this paper and the questions it asks, it is more important to pay attention to the sixth column, which focuses on the number of entries in which women figured.

Firstly it was necessary to identify the categories that would be taken into consideration. Entries in which women appeared as future wives (brides), current or incoming heads of homesteads, women leaving for *výměnek*, or beneficiaries of inheritance shares were selected for recording and further processing. On the other hand, cases in which women appeared only as witnesses or beneficiaries of debts, for example, were excluded.

The resulting number – i.e., the fact that women fulfilling the above conditions are mentioned in 68.8% of all examined entries – confirms the usefulness of these types of sources for researching a wide range of topics. Indeed, female names occur in them almost as much as male ones. The increase in the number of female names in contracts increases towards the middle of the 19th century. This is not a steep movement; after a significant jump with the turn of the 18th and 19th centuries, the numbers increase rather modestly.

Table 2. Women in land registers by the reason of appearance

Reason	Women with inheritance shares	Brides (wedding contract)	Women leaving for <i>výměnek</i>	Women as the head of the homestead
Total	29	10	9	5

This section presented the selected source, i.e. two land registers kept for village Bělá. The problem was defined in more details and also there were determined conditions under which the source was examined – i.e. the time and territorial boundaries, but also types of entries to be worked with. A total of 64 entries fulfilled these conditions. Thanks to this, it was also possible to define four categories examining women according to the type of their occurrence in land registers. These categories are mentioned in the Table 2, with a total of 44 entries representing 68.8% of all examined

entries. Some entries deal with more than one category at a time. These established categories will be further discussed in detail and supported by cited examples directly from the source in the following sections.

Inheritance shares

Most often, women appeared as heirs to the inheritance share that was written into their books when the homestead was settled. For a long time, the law of inheritance counted with the serf's homestead as a whole, until the 18th century it was also advanced as a whole. It was not until the 19th century when the shackles of serfdom were loosened and the estate began to fragment among the heirs. Until then, heirs who did not remain on the estate received an inheritance share counted of its value.²⁰ The basic form of transfer of property is its sale to a child during the lifetime of the householder, most often from father to son. Alternatively, similar to the father, the mother passes the homestead to the father. On sale, the valuation of the homestead then has a major influence on the determination of the shares of all the children, which are later repaid. This sale value is divided among the children whom the farmer has not otherwise dealt with – they are called '*nevybyté*'. *Vybytí* happens when the farmer gives a child a different property value instead of an inheritance share, either when the child sets up his or her own household or when the child marries. This is done according to the principles of inheritance law.²¹

A woman as the recipient of the inheritance share appeared in 29 cases, which is 54.7% of the occurrence, most often they were the sisters of the incoming householder or daughters-in-law. In some cases it was one girl, but entries where there were more than one girl were not exceptional. In the settlement, the mention of a share for a sister might read, for example: *K ruce nepřítomný dcery Kateřiny Petera a sestry, až do její smrti nebo vyživení a zaopatření, míní po 50 zlatých konvenční mince*.²²

²⁰ Procházka, *Česká poddanská nemovitost*, 453–454.

²¹ Ibidem, 459–461.

²² State Regional Archives in Hradec Králové, The Košumberk Estate, Land register Bělá (1808–1850), inv. nr. 3491, fol. 20. Translated as "To the hand of the absent daughter and sister Kateřina Petera, until her death or maintenance and support, mean 50 gold conv. m."

The following excerpt from 1845 tells a bit more about the situation on the homestead, when the homestead was taken over from Magdalena Dobrkovský by her daughter Anna Dobrkovská.

K ruce sirotka Josefa Dobrkovský mrzáka jménem dědičného podílu..... 40 zlt

A tomu samýmu až do smrti teplý světlý a pokojný byt, který se bere na 20 zlt která částka se vyzdvihuje.

*K ruce sirotka Magdaleny Dobrkovský též mrzáka podíl 20 zlt
Pravím: dvacet zlatých, a k ruce tý samý až do její smrti teplý světlý byt a vyživování, které se bere na 60 zlt [...]*²³

In some entries, there were also formulations that set the stated shares straight and prevented possible future problems.

*Dále zde odstupující otec pro urovnání budoucí povstat mohoucích rozepří a námitek zaznamenat nechává, že on pro dceru Annu provdanou za Matěje Jehličku v Dvakačovicích zde proto žádný podíl nestanovil, poněvadž ta samá dle v rukách majících kvitance odstupujícího otce Václav Doubravskýho slušně a řádně odbyta jest.*²⁴

However, not everything was always properly covered when the property was handed over. Another of the attached excerpts shows Jakub Petržilka representing his wife, Katherine, as he believes she has been cheated out of her inheritance by things that were not included in the agreement. The authority had the family members work out a solution among themselves and then registered the agreement in the land registry.

V Košumberku dne 29ho listopadu 1800

Toto právní stanovení do knihy gruntovní vedle zápisu Fran-tiška Čáslavky vtělití se povoluje.

Od pravomocnosti kral: panství Košumberg dne 29 listo-padu 1800

²³ State Regional Archives in Hradec Králové, The Košumberk Estate, Land register Bělá (1808–1850), inv. nr. 3491, fol. 38. Translated as “To the hand of the orphan Josef Dobrkovský cripple on behalf of the inheritance share 40 zl and to the same until death a warm bright and peaceful apartment, which is counted as 20 zl which amount is raised. To the hand of the orphan Magdalena Dobrkovský also a cripple inheritance share of 20 zl. I say: twenty gold coins, and to the hand of the same until her death a warm bright apartment and maintenance, which shall be counted for 60 zl [...].”

²⁴ State Regional Archives in Hradec Králové, The Košumberk Estate, Land register Bělá (1808–1850), inv. nr. 3491, fol. 17. Translated as “Furthermore, the resigning father, in order to settle any future disputes and objections that may arise, records here that he did not therefore set any share for his daughter Anna, married to Matěj Jehlička in Dvakačovice, because the same is, according to the receipts in the hands of the resigning father, Václav Doubravský, well and properly settled.”

František Poul

Spravec

Protocol

Jakub Petržilka v zastoupení své manželky Kateřiny přednesl ústní žalobu proti Františkovi Čáslavkovi ze vsi Bělé, kterak on sobě dozrává, že by na otcovským podílu z ohledu jeho manželky velmi krácený proto byl, poněvadž ze zápisu – neb ze šacunku dobytěk, a nářadí vynechané, a mezi nim jakožto dědicem k účtování nepřišlo, stranám ponavrhnuto bylo, aby oni se po domácku jakožto přátelé narovnali, a když narovnání mezi sebou učinějí, aby se k úřadu přihlásili.

Dnešního dne tehdy se obě strany na cí. kancelář dostavily a přednesly, že se takto narovnaly: František Čáslavka hned Jakub Petržilkovi – a neb jeho manželce Kateřině vysázel 15 cm hotových peněz, který žalující taky v hotovosti přijmul a na gruntě Františka Čáslavky nic více k pohledávání míti nebude, a nemá, poněvadž v těch 15 jak gruntovní protence 4 zl 40 x tak jako za dobytek a nářadí z účtování jsou. Část ale dobytka na druhý polovici gruntu Jozefa Čáslavky dotýče, to sobě žalující dalejc vyhledávati vyhrazuje.²⁵

This section dealt with inheritance shares for women – daughters of leaving householders. These shares were entered in land registers when the homestead was transferred. This is the most frequently represented role of females in selected categories and is showed that this is an interesting problem of the women's question. The simple entry about the inheritance share could

²⁵ State Regional Archives in Hradec Králové, The Košumberk Estate, Land register Bělá (1794–1846), inv. nr. 3490, fol. 460. Translated as “In Košumberk, on the 29th of November 1800 This legal provision is permitted to be entered into the land registry alongside the entry for František Čáslavka. From the jurisdiction of the royal estate of Košumberk on the 29th of November 1800. František Poul Administrator Protocol Jakub Petržilka, representing his wife Kateřina, presented an oral complaint against František Čáslavka from the village of Bělá, in which he acknowledged that he was very much deprived of his paternal share due to his wife. This was because, according to the entry – or from the inventory – the livestock and tools were omitted, and as an heir, he was not accounted for. The parties were advised to settle the matter amicably as friends, and when they reached an agreement, to report to the office. On this day, both parties appeared at the district office and stated that they had settled as follows: František Čáslavka immediately paid Jakub Petržilka – or his wife Kateřina – 15 zl in cash, which the complainant accepted in cash, and on the estate of František Čáslavka, he would have no further claims, as the 15 zl were settled according to the land registry as 4 zl and 40 kr for livestock and tools. However, part of the livestock concerning the other half of the estate of Jozef Čáslavka is reserved for the complainant to seek further.”

reveal, for example, evidence of health condition or, above all, could reveal family strategies of the village population.

Brides

*Zasnoubily se Wáclav Rabas a Kateřina Pavlíček a slibují sobě lásku, věrnost a svornost do smrti setrvati chtějí.*²⁶

The wedding was undoubtedly a turning point in a woman's life; it is a so-called rite of passage, when a person moves from one state to another. While men often left for apprenticeship or service before marriage, girls usually stayed in their father's house until marriage. Marriage brought with it the final recognition of adulthood. It was the result of the intertwined family ties across village society that determined the strategy in trying to best provide for the child. Even children from the same family did not have the same prospects – inheritance law predetermined the heir to the estate, who usually married a partner from the same social class. His or her siblings were entitled to a share of the inheritance, which could be variable, and could thus experience a social fall. It was therefore the wedding that was the turning point that decided the social position of the new family.²⁷

Women were registered as brides-to-be in wedding contracts. The marriage contracts, which were recorded in the land registers, included an agreement on the further course of action of the property, which the farmer transferred to his son, or to his new son-in-law and his new wife. It was always also recorded what the other side brought to the union. This type of entry is of particular interest in connection with women and their relationship with the village society according to its insight into marriage strategies. It is also important to observe the property that the newlyweds bring into the marriage. In some cases, the departing married couple or

²⁶ State Regional Archives in Hradec Králové, The Košumberk Estate, Land register Bělá (1808–1850), inv. nr. 3491, fol. 30. Translated as “Wáclav Rabas and Kateřina Pavlíček have betrothed themselves and promise each other love, fidelity, and unity, wishing to remain so until death.”

²⁷ Alice Velková, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, (Praha: Historický ústav AVČR, 2009), 372.

the widowed parent himself negotiated *výměnek*, in other cases the old farmer continued to farm on the land as long as he wished.

Table 3. The benefits of the newlyweds given to the marriage

Groom bringing household (in %)	Bride bringing household (in %)
80	30

* In one case both of the fiancées got household.

An interesting marriage contract from 1845²⁸ is one of Anna née Dobrkovská and Václav Remeš. Both of them were orphans at that time and acted with their guardians. The groom Václav brought 160 zl and one cow to the marriage, the bride Anna, according to the legal assignment, had a house number 26 in Bělá, which become part of the marital property. It was therefore a favourable union for the groom, as he got to the hold of the property.

And there can be even found interesting parts with informations from the everyday's life, for example when in one entry was written, that the future couple already had one child outside the marriage bed, but the bridegroom claimed as the true father and acknowledges kid as his own.²⁹

However, parents often thought about the future marriage of their children when transferring the property and determining inheritance shares. In addition to these, they often assigned other duties for the new farmer towards their siblings.

*A bude nastupující hospodář povinen a zde se váže jeho sestře Anně však jen na ten pád kdyby se provdat měla, jednu dvouletou klisnu v prostřední podstatě a ceně pak jednu pětiletou krávu dáti, kdyby se však neprovdala, tehdy se uvaluje hospodáři ji až do její smrti s příbytkem, teplem a světlem pak bezplatnou zdravou (stravu) proti jejímu zdraví přiměřený práci zaopatřiti.*³⁰

²⁸ State Regional Archives in Hradec Králové, The Košumberk Estate, Land register Bělá (1794–1846), inv. nr. 3491, fol. 39.

²⁹ Ibidem, fol. 13.

³⁰ Ibidem, fol. 23. Translated as "And the incoming farmer shall be obliged and bound here to give his sister Anna one two-year-old mare, but only in case she should marry, one five-year-old cow in the middle of the usual price, but if she should not marry, then the farmer shall be obliged to provide her until her death with housing, heat and light, and free healthy (food) against her health and adequate work."

The role of a bride was very important for every woman. In this section, attention was paid to women who appeared in marriage contracts which were in land registers and dealt with a transfer of households. In this case, more often were households into the marriage union brought by grooms. Marriage contracts also appeared as a valuable source for interesting informations about the daily life of the rural population. Parents' worries about the maintenance of their children were also part of other entries where they tried to provide some kind of security for their offspring.

Women with the retirement contract called *výměnek*

A very interesting phenomenon of the Czech countryside is the institution of the *výměnek*³¹, which was intended to provide for the farmer or other persons from his close circle in the event that they were unable to provide for themselves, for example in old age. *Výměnek* was established at the time of the transfer of the property and was recorded in the contract with all other particulars. This entry contained all the contents of the agreed *výměnek*.³²

*Povinni jsou nastupující Jan a Kateřina Trunec manželé v tomto nastoupeném domku pro mateř Dorotu Trunec jak pro sestru Kateřinu Trunec až do jejich obou smrti teplý světlý a pokojný byt popřáti.*³³

Výměnek could represent a grain allowances, which were paid annually. It could have been grain, or it could have been peas or potatoes, fruit or firewood, but this is by no means the end of the list. The amount varied according to the type of homestead, but also according to the family relationships and the capabilities of the new farmer. In addition to this, *výměnkář* could also receive extra money. The advantage was that the *výměnkář* could sell part of the naturals and get more money with which he could buy other things

³¹ For details about the topic see Cyril Horáček, *Výminek: Úvaha agrárně politická*, (Praha: Jointly published by Rozhledy and the Association of Czech Lawyers Všehrd, 1900) and Vladimír Procházka, "Výbava a výměnek na české vesnici v 16. a 17. století", *Český lid*, no. 49, 1962, 55–63.

³² Velková, *Krutá vrchnost*, 275.

³³ State Regional Archives in Hradec Králové, The Košumberk Estate, Land register Bělá (1808–1850), inv. nr. 3491, fol. 16. Translated as "The new holders of the homestead Jan and Kateřina Trunec are obliged to wish their mother Dorota Trunec and sister Kateřina Trunec a warm, bright and peaceful place to live until their death."

like clothing or shoes. This type of *výměnek* was only linked to *sedláci* and *chalupníci*, i.e. farms with fields. For smaller holdings, *výměnek* usually included only an abstract description of a place to live or food. However, it could also consist of benefits, such as the use of fields and other land or burial.³⁴

Table 4. *Výměnek* in Bělá

Total of entries	Contains <i>výměnek</i>		Contains <i>výměnek</i> for woman	
64	32	50%	22	68.8%

Výměnek appeared in the land registers for the village of Bělá in half of all recorded contracts. However, a more detailed analysis will be given below only to the agreement of *výměnek* intended for women, which accounted for 68.8% of all records containing an agreement.

Table 5. *Výměnek* for women

Time period	Total	Wife (part of complete married couple)	Widow	Sibling
1769–1790	0	–	–	–
1791–1810	6	2	2	3
1811–1830	5	3	2	1
1831–1848	11	8	3	1
Total	22	13	7	5

Table 5 presents the women who gained *výměnek*. Some of the entries were a combination of *výměnek* for more than one person at the same time, typically a widow with children. Most often, women were on *výměnek* together with their husbands; in most

³⁴ Velková, *Krutá vrchnost*, 292.

cases, the other spouse then continued to receive half of the naturals after the death of his or her husband or wife and was also entitled to it until death. Widows themselves followed in numbers, the daughters of the departing householders are the least. The reason for *výměnek* for a sibling could also be, for example, the disability of a sister.

*Pro sestru ženicha Barboru Šavelka, která na zdraví churavá jest, pojišťuje se až do její smrti byt a vyživování při hospodářově stole.*³⁵

It is necessary to discuss at least briefly the content of *výměnek* that was given to the women. This was very varied, with both modest agreements containing only place to live and food and on the other side very rich agreements with large benefits in kind. The minimum requirements, i.e. only the requirement to provide a place to live and possibly food, were met in five cases, in two cases by siblings, in one case by a widow with a sibling, and in the remaining two cases by a married couple. Three of the homesteads were *domkář* and one was *chalupník*. The most common were wheat, rye, barley, potatoes, peas, lentils and millet, but also eggs, butter and poppy seeds. The great variation in quantities can be seen in the example of cereals, all amounts are in *korec*³⁶: the highest amount of wheat taken was 8, the lowest 1, the average being 3.1. Rye ranged from 1 to 6, averaging 4.3, and barley from 1 to 6, averaging 4.2.

From the results it can be interpreted that the poorest arrangements were given to sisters, who were mostly only guaranteed a place to live and food. The position of widows depended on the type of homestead, with two widows from rich farmsteads (*selské grunty*) receiving a very rich *výměnek*, one *chalupnice* receiving a fair *výměnek*, and one *domkářka* receiving a poor *výměnek*. The situation of the women who went to *výměnek* with their husbands was somewhat volatile, as they were only entitled to half of the benefits in case of their husband's death, which could have considerably worsened their situation.

³⁵ State Regional Archives in Hradec Králové, The Košumberk Estate, Land register Bělá (1808–1850), inv. nr. 3491, fol. 38. Translated as “The groom’s sister Barbara Šavelka, who is in poor health, shall be insured until her death place to live and support herself at the farmer’s table.”

³⁶ 1 korec is 93.58 litres, see I. Hlaváček et al., *Vademecum pomocných věd historických*, (Praha: H+H, 1994), 172–173.

The issue of *výměnek* turns out to be a very interesting and complex problem that often directly affected the rural women. In the presented case it was in 68.8% of all cases of established contracts. A woman could gain *výměnek* together with her husband, as a widow or, for example, as a sibling of the new householder. The fulfillment varied and it depended on many factors, such as the size of homestead or the status of the woman. *Výměnek* could be quite rich, but it also could include just a place for living and providing food.

Women as heads of the homestead

The last part deals with the entries of the women who were the head of the homestead at that time. Until the end of the 18th century, in Bohemia, a woman leading the homestead was perceived as a provisional state. On the other hand, male farmers often died before their heirs reached adulthood, at which point women could take over temporary leading. It was possible for a daughter to inherit the homestead, but the authorities often resisted unmarried female heirs because they had no guarantee of male labour on the farm. Thus, women were more often the head of the household among the *domkáři*. Moreover, until the end of the 18th century, it was unusual for a married female heiress to be listed in the land registers as the sole holder of the property. The patent from 1791 About the right of inheritance on peasant holdings (*O právě dědické na selských statcích*), which provided, among other things, that if a husband and wife entered into an agreement on joint ownership, the one who survived the other could hold the property for as long as he or she wished, had a considerable impact on this problem. Joint ownership between spouses was thus becoming common practice.³⁷

There were five women in the role of independent sellers or buyers, four of them were *chalupnice* and one was *domkárka*. All cases date back to the 19th century, which all confirms the trend described above – the youngest example dates from 1817, when the property was sold by Anna Marková as an independent holder to Tomáš Mrázek. In 1833 Kateřina Trávníčková inherited the household from her mother Anna Trávníčková, her sisters had inherited

³⁷ Velková, *Krutá vrchnost*, 247–248

shares. More detailed conclusions could be reached by a detailed comparison of land registers with other types of sources, such as church registers. In this way, it would be possible to find out how long the women had independently managed the homestead.

The story of Anna Truncová, who inherited her parents' small household in 1832, is also worth mentioning. The entry begins with the sentence: *Jest projednání pozůstalosti po dne 26 dubna 1832 zemřelém Jan Trunec z Bělé 31, jak jeho manželce rozený též Truncový, kteří po sobě těž jednu dceru Annu ¾ let starou zanechali*. Little Anna became an heiress before she was even 1 year old. Her parents died shortly after each other – her mother Kateřina passed away on the 20th April 1832, her father Jan six days later. This happened during the devastating cholera wave, although according to the church register it took away only her mother, Jan died of a stroke.³⁸

Table 6. Wave of cholera in Bělá in 1832

Month	Total number of dead	Died because of the cholera
1	4	0
2	2	0
3	2	0
4	18	14
5	4	2
6	0	0
7	1	0
8	0	0
9	1	1
10	1	0
11	1	0
12	0	0
Total	34	17

³⁸ State Regional Archives in Hradec Králové, The Košumberk Estate, Land register Bělá (1808–1850), inv. nr. 3491, fol. 18.

The attached table illustrates how the cholera that made Anna a young heiress swept through the village. By comparison, in 1833, eight people died here in a whole year, and in 1834, ten people died.³⁹

The last part of this article dealt with women who appeared in entries as independent heads of homesteads. All five cases in total fall in the first half of the 19th century. For more general deductions land registers would need to be combined with other types of sources, but they alone provided a good insight into the issue. They also for example confirmed that by the 19th century women were often written in the pages of land registers as owners together with their husbands.

Résumé

Land registers are certainly a source that can tell us a lot about the village population – not excluding women. Whether it is the possession of homesteads, agreements about *výměnek* or other property aspects of rural women's lives, a unique perspective on the chosen subject can be found in this type of source. This paper has attempted to present some of the uses of land registers and the questions that can be asked of them in research in the field of women's history.

Women's names fill the pages of land registers in a similar amount as men's. They appear in 68.8% of all cases – and this is taking into account only the pre-established categories that were designed to represent women and their relationship to inheritance shares, women in the role of brides, women with the retirement contract called *výměnek*, and finally women as heads of the homesteads. Women with inheritance shares were the most frequent, they represent 54.7% of all recorded cases involving women, what is more than a half, and 65.9% of the appearance in all entries containing some of the established categories. The remaining less than

³⁹ All data were obtained from this church register: State Regional Archives in Hradec Králové, Collection of the East Bohemian church registers (NAD 190), Church register of deads Chlumeck + Luže (until 1855), Bělá (2.1824–1.1864), Dobrkov (6.1824–7.1864), Doly (2.1824–1.1862), Domanice (from 4. 1824), Bílý Kůň + Košumberk (until 10.1861), Lozice, Radim (6.1824–7.1864), Hroubovice (until 11.1863), Srbce (since 2.1824), Voletice (until 7.1867), Zdislav (7.1824–11.1861), signature no. VIII; stored under nr. 5829.

half of all appearances of women (53 appearances in 44 entries) are divided among the other three categories. The second most represented group are women as brides in marriage contracts (18.9%). Women leaving for *výměnek* appeared in nine cases (17%) and the least represented category were women as heads of homesteads who gained or left homesteads on their own (9.4%).

Each of the categories presented above introduced the topic and demonstrated it on the example of two processed land registers for the village Bělá, which was partly the property of the Košumberk estate. The chosen time frame (1769–1848) captured a dynamic period in terms of women and their property ownership options as a Czech serf population in general. The chosen methodology allowed working with a relatively large amount of data, but at the same time provided enough space to highlight individual cases, human fates and strategies that accompany the whole work and complement it in appropriate passages.

Bibliography

Sources

State Regional Archives in Hradec Králové, Collection of the East Bohemian church registers (NAD 190), Church register of deads Chlumek + Luže (until 1855), Bělá (2.1824–1.1864), Dobrkov (6.1824–7.1864), Doly (2.1824–1.1862), Domanice (from 4. 1824), Bílý Kůň + Košumberk (until 10.1861), Lozice, Radim (6.1824–7.1864), Hroubovice (until 11.1863), Srbce (since 2.1824), Voletice (until 7.1867), Zdislav (7.1824–11.1861), signature no. VIII; stored under nr. 5829.

State Regional Archives in Hradec Králové, The Košumberk Estate, Land Register Bělá (1794–1846), inv. nr. 3490.

State Regional Archives in Hradec Králové, The Košumberk Estate, Land Register Bělá (1808–1850), inv. nr. 3491.

Scientific studies

Adámek, Karel Václav. *Luže, Košumberk a Chloumek v XVII. a XVIII. věku*, (Praha: 1902).

Chalupa, Aleš et al, *Tereziánský katastr český. Sv. 1, Rustikál (kraje A–Ch)*, (Praha: Archivní správa ministerstva vnitra v Praze, 1964).

- Grulich, Josef. *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století*, (České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, 2008).
- Grulich, Josef. "Venkovská žena v období raného novověku (16.–18. století)", *Československá historická ročenka*, 2001, 225–235.
- Hlaváček, Ivan et al. *Vademecum pomocných věd historických*, (Praha: H+H, 1994), 172–173.
- Horáček, Cyril. *Výminek: Úvaha agrárně politická*, (Praha: Jointly published by Rozhledy and the Association of Czech Lawyers Všehrd, 1900).
- Janáková Kuprová, Barbora. "Did women in the role of grandmothers affect their daughter's reproductive behaviour and their grand-offspring survival rates? Case study of the Škvorec domain in the 18th and 19th centuries", *Historická demografie*, no. 44, 2020, 19–47.
- Maur, Eduard. *Základy historické demografie*, (Praha: SPN, 1983).
- Nečasová, Denisa. "Dějiny žen či gender history? Možnosti, limity, východiska", *Dějiny – teorie – kritika*, no. 1, 2008, 81–102.
- Nekvapil Jirásková, Šárka. *Protoindustriální společnost: Populační chování a životní strategie venkovského obyvatelstva severovýchodních Čech v 18. a 19. století*, (Pardubice: Univerzita Pardubice, 2019).
- Nováková, Lenka. "Žena v roli živitelky hospodaření žen v 18. století na příkladu hukvaldského panství", in: Svatava Urbanová, Lumír Dokoupil, Jakub Ivánek (eds.), *Valašsko: historie a kultura. II, Obživa*, (Ostrava: Ostravská univerzita, 2019), 309–319.
- Procházka, Vladimír. *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, (Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1963).
- Procházka, Vladimír. "Výbava a výměnek na české vesnici v 16. a 17. století", *Český lid*, no. 49, 1962, 55–63.
- Severa, Michal. "Východočeská panství na mapách", in: Michal Severa, Markéta Kamenická (eds.), *Katalog výstavy*, (Zámrsk: Státní oblastní archiv Zámrsku, 2016).
- Skořepová, Markéta. "The Concept of Gender in the Czech Rural History and Historiography", *Opera Historica*, no. 1, 2019, 91–108.
- Sommer, Johann Gottfried. *Das Königreich Böhmen: Chrudimer Kreis*, (Praha: J.G. Calve'schen Buchhandlung, 1837).

Velková, Alice. *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, (Praha: Historický ústav AVČR, 2009).

KRASIMIRA TODOROVA

<https://orcid.org/0000-0003-4526-8150>

Sofia University "St. Kliment Ohridski" (Bulgaria)

The State of Research of Women's History in Bulgaria¹

Abstract

The article provides an overview of the state of research of women's history in Bulgarian historiography. The chronological framework covers the last thirty years – from the birth of this field until nowadays. It presents the main topics in the research of women's history in Bulgarian historiography and pays attention to the main historians who work on this track and their publications.

Keywords: historiography, Bulgarian history, Bulgarian historians

STAN BADAŃ NAD HISTORIĄ KOBIEŃ W BUŁGARII

Streszczenie

Artykuł stanowi przegląd stanu badań nad historią kobiet w bułgarskiej historiografii. Ramy chronologiczne obejmują ostatnie trzydzieści lat – od narodzin tej dziedziny do czasów współczesnych. Przedstawia główne

¹ Publication prepared/co-financed from the state budget within the program "Social Responsibility of Science" of the Minister of Education and Science. It is the result of participation in the project "Center for Women's History Research – continuation II".

watki badań historii kobiet w historiografii bułgarskiej, zwracając uwagę na głównych historyków pracujących nad tym tropem oraz na ich publikacje.

Słowa kluczowe: historiografia, historia Bułgarii, historycy bułgarscy

Introduction

Women's history undoubtedly has its place in Bulgarian historiography, but a significant part of the publications is not translated into Western languages, and this makes them little known to the foreign public. In principle, this field of research has come relatively recently to the attention of Bulgarian historians, and in the last 30 years, it has marked an increasingly significant presence in their research. The reasons for this are complex. First of all, attention should be paid to the fact that the historical science in Bulgaria arose after the liberation of the country from the power of the Ottoman Empire in 1878. The first university opened its doors in 1889 with a single historical-philological department. The young historical science faced the primary task of collecting and studying historical sources and writing the history of Bulgaria. Despite the colossal efforts and enormous research work to produce key scientific works, this process was not completed until the World War II.

It is interesting that several studies devoted to women also date from this period. Stefan Bobchev, who worked in the field of folklore and legal traditions in the past, published two articles dedicated to the social-legal position of women and the position of women according to the old Bulgarian and Romanian law systems². Unfortunately, in the interwar period only one study of the female image in Bulgarian numismatics was carried out³. A monograph on girls' education in Veliko Tarnovo before liberation was also published⁴. The issue of the education and upbringing of Bulgarian women had been examined in detail by Alexandra Pundeva-Voynikova. Her book was published in 1940 with the financial

² Stefan Bobchev, "Obshtestveno-pravnoto polozhenie na zhenata v stara Balgariya", *Balgarska Sbirka*, no. 9–10, 1915; Stefan Bobchev, "Polozhenieto na zhenata spored staroto balgarsko i rumansko pravo", *Yuridicheski Pregled*, no. 4–5, 1931, 180–190.

³ Nikola Mushmov, "Zhenskiyat obraz v balgarskata numizmatika", *Izvestiya na Istoricheskoto Druzhestvo*, no. 11–12, 1932, 160–168.

⁴ Jordan Kuleliev, *Devicheskoto obrazovanie vav V. Tarnovo predi Osvobozhdenieto (1822–1877 god.)*, (Veliko Tarnovo: Pечатница "E. p. Hristov", 1936).

support of the Bulgarian Women's Union⁵. It not only explored the notion that female education should be equal to that of males, but called attention to the pioneers of girls' education, the benefactors of girls' schools, and the great role of women's societies in the education of women.

Bulgarian historiography during the socialist period

After the World War II, Bulgaria became an USSR's satellite and remained within the boundaries of the Eastern Bloc for 45 years. Bulgarian historians had to continue their work in a totalitarian communist state under conditions of strict control, restrictions and coercion, as well as apply only historical materialism in their researches. Despite all these, all historical periods had been successfully worked on, a huge array of studies and monographs had been accumulated, multi-volume collections of sources have been published, and significant historical periodicals had also been created. Scholars began to take an increasing interest in subjects beyond political, diplomatic, and military history with time.

Since the 1960s, researches on women reappeared. First, in 1957, on the occasion of the centenary of the founding of the first women's societies in Bulgaria, an essay was published by Zdravka Vodenicharova and Nevyana Popova⁶. It was published by the publishing house of the Fatherland Front and focused on the left-wing women's movement. Virginia Paskaleva wrote in 1964 an essay about Bulgarian women during the Bulgarian National Revival⁷. In it, she highlighted on the thinking and being woman from the 18th century to the liberation, accentuating on the remarkable women from this era. As a continuation of her research, a documentary collection appeared in 1976, co-authored with Ruska Patarchanova, about Rayna Popgeorgieva, also known as Rayna Knyaginya, who sewed the flag of the April Uprising in 1876⁸. In

⁵ Aleksandra Pundeva-Voynikova, *Balgarkata prez epohata na Vazrazhdaneto (obrazovatelni i vazpitatelni problemi)*, (Sofia: Balgarski zhenski sayuz, 1940).

⁶ Nevyana Popova and Zdravka Vodenicharova, *Sto godini ot osnovavaneto na parvite družestva na zhenite v Bulgariya*, (Sofia: Otechestven Front, 1957).

⁷ Virginia Paskaleva, *Balgarkata prez Vazrazhdaneto*, (Sofia: BKP, 1964).

⁸ Virginia Paskaleva and Ruska Patarchanova (eds.), *Rayna knyaginya: Rayna Popgeorgieva Futekova. Avtobiografiya, dokumenti i materiali*, (Sofia: Nauka i izkustvo, 1976).

the same year, 1976, a study on Bulgarian women's organizations during the National Revival period was also published⁹. Nevertheless, revolutionary and socialist themes continued to prevail. Topics such as the social development of women in the workforce and the socialist problems of the female workers, as well as the life of the women in modern Bulgarian villages, were of main interest for the female historians during this period¹⁰. It should be noted that a large part of the researches was devoted primarily to the women's social-democratic movement, the revolutionary women's movement, the women's communist movement and the organizational development of the Bulgarian National Women's Union, which were written in the relevant communist party spirit at the time¹¹. However, other themes are also found in the historiography of this period. Research on women's societies in relation to their assistance to the victims of the April Uprising and to the assistance of the Russian troops during the Russo-Turkish War of Liberation in 1877–1878 was carried out by Margarita Cholakova¹². Violeta Nesheva, on the other hand, made research about women's clothing during the period of the Second Bulgarian Kingdom in her dissertation¹³ and also devoted a separate article to women's aristocratic costume¹⁴. Magda Hristodulova studied the titles and regalia of the

⁹ Boyka Vasileva, "Balgarski zhenski organizacii prez Vyzrazhdaneto", *Godishnik na Sofiyskiya Universitet "Sv. Kliment Ohridski" – Istoricheski Fakultet*, no. 70, 1978.

¹⁰ Ivanichka Georgieva and Detelina Moskova, *Zhenata v savremennoto balgarsko selo*, (Sofia: BAN, 1981); Lilyana Zarcheva, "Socialното razvitie na zhenata v trudoviya kolektiv," in: *Zhenata – Majka, Truzhenichka, Obshtestvenichka*, (Sofia: Izdatelstvo na BKP, 1974), 67–101; Vera Oshavkova, "Socialisticheski problemi na zhenata rabotnichka", in: *Zhenata – majka, truzhenichka, obshtestvenichka*, (Sofia: Izdatelstvo na BKP, 1974), 102–124.

¹¹ Radka Bradinska, *Vznikvane i oformyane na zhenskoto social-demokraticheskoto dvizhenie v Balgariya, 1885–1915*, (Sofia, NS OF, 1969); Zdravka Vodenicharova and Nevena Popova, *Revolucionното zhensko dvizhenie v Balgariya*, (Sofia: Otechestven front, 1972); Cveta Todorova, *Balgarskata komunisticheska partiya i zhenskoto komunisticheskoto dvizhenie v Balgariya (1919–1944)*, (Sofia: Partizdat, 1982); Krasimira Trifonova, "Harakter i organizatsionno razvitie na Balgarskija naroden zhenski sayuz (1944–1950)", *Izvestiya na Instituta po Istoriya na Balgarskata Komunisticheska Partiya*, no. 47, 1982, 283–310.

¹² Margarita Cholakova, "Balgarskite zhenski družhestva v pomosht na postradaliye sled Aprilskoto vastanie", in: *Yubileen sbornik po sluchay 110 godini ot Aprilskoto vastanie i 150 godini ot rozhdenieto na Vasil Levski*, (Sofia: Center for Propaganda, Information and Press at the Committee for Culture, 1987); Margarita Cholakova, "Balgarskite zhenski družhestva v pomosht na osvoboditelite", in: *Sbornik 110 godini ot izgreva na svobodata pri Svishtov*, 1987.

¹³ Violeta Valkova-Nesheva, *Zhenskiyat svetski kostyum prez Vtorata balgarska darzhava (1186–1396)*, (Sofia: BAN, 1976).

¹⁴ Violeta Nesheva, "Zhenskiyat aristokratichen kostyum prez Vtorata balgarska darzhava", *Numizmatika*, no. 4, 1975, 23–48.

Bulgarian female rulers during the Middle Ages and paid attention to the socio-legal characteristics of women¹⁵. Social history also received attention. Maria Todorova's research on marriage, family and household in Bulgaria and the Balkans during the Ottoman period made an important contribution in this regard¹⁶.

Women's history in Bulgarian researches after 1989

The democratic changes that took place in Bulgaria in 1989 with the fall of Todor Zhivkov from power led to an increased interest in the modern trends in the historical science. The number of studies devoted to women in all historical periods increased. Regarding the Middle Ages, the most productive author is Sashka Georgieva. She published two voluminous monographs on women in Bulgarian Middle Ages and on the marital diplomacy of Medieval Bulgarian rulers¹⁷. The first book is a comprehensive study of the history of women in the Bulgarian Middle Ages. The first chapter examines the problems related to the religious, moral, socio-political and aesthetic views, representations and ideas about women that existed during the Pagan and Christian periods in the Medieval Bulgarian society. The second chapter examines the legal situation in Medieval Bulgaria, with a detailed analysis of the information on the rights and obligations of women, their legal protection, etc. The last chapter analyzes the real presence of women in the economic, religious and political life of Medieval Bulgaria. The second book concentrated on the marital diplomacy of the Bulgarian rulers, tracing its political orientation and offering a statistical analysis.

¹⁵ Magda Hristodulova, "Socialno-pravната karakteristika na zhenata v srednovekovnata balgarska darzhava (VII–XIV v.)", *Trudove na VTU*, 18, no. 2, 1981, 7–58; Magda Hristodulova, "Titul i regalii bolgarskoj vladetelnici v epohu srednevekovjja (VII–XIV v.)", *Etudes Balkaniques*, no. 3, 1978, 141–148.

¹⁶ Maria Todorova, "Brak i brachnost v Bylgariya prez XIX v.", *Istoricheski Pregled*, no. 3, 1989, 59–78; Maria Todorova, "Population Structure, Marriage Patterns, Family and Household (According to Ottoman Documentary Material from North-Eastern Bulgaria in 60s of the 19th Century)", *Etudes Balkaniques*, no. 3, 1983, 59–73.

¹⁷ Sashka Georgieva, *Zhenata v Balgarskoto Srednovekovie*, (Plovdiv: Fondaciya Balgarsko istoricheskoto nasledstvo, 2011); Sashka Georgieva, *Brachna diplomaciya na srednovekovnite balgarski vladeteli*, (Plovdiv: Fondaciya Balgarsko istoricheskoto nasledstvo, 2019).

Sashka Georgieva is an author of many articles as well. Among the topics she explored in them are marriage law, polygamy, marital and extramarital sexual relations, intersex relations, wedding customs, women's property rights, female ordination, women and asceticism, women's mythological image and others¹⁸.

¹⁸ Sashka Georgieva, "Mnogobrachiето v srednovekovното balgarsko tsarstvo", *Istoricheski Pregled*, no. 10, 1990, 3–16; Sashka Georgieva, "Zhenskoto ktitorstvo v srednovekovna Balgariya", *Istoricheski Pregled*, no. 8, 1991, 44–52; Sashka Georgieva, "Model i deystvitelnost v asketichniya zhivot na zhenite v srednovekovna Balgariya", *Ricerche Slavistiche*, no. 41, 1994), 105–120; Sashka Georgieva, "Zhenata prez pogleda na zapadnoevropeyskite i balgarskite knizhovnitsi ot Srednovekovieto", *Minalo*, no. 3, 1996, 48–55; Sashka Georgieva, "Balgarskite tsaritsi v srednovekovnite slavyanski pametnitsi", *Palaeobulgarica*, no. 4, 2019, 64–85; Sashka Georgieva, "Vliyanie na vizantiyskoto zakonodatelstvo varhu starobalgarskoto brachno pravo", *Istoricheski Pregled*, no. 1, 1997, 50–66; Sashka Georgieva, "Balgaro-vizantiyskata brachna diplomatsiya po vreme na Parvoto balgarsko tsarstvo", *Istoricheski Pregled*, no. 5–6, 2011, 170–175; Sashka Georgieva, "Izvanbrachnite seksualni otnosheniya v srednovekovното balgarsko pravo", *Istoricheskо Badeshte*, no. 1–2, 1999, 206–213; Sashka Georgieva, "Ezicheskite imotnopravni otnosheniya i zhenata", in: Krassimira Daskalova and Rayna Gavrilova (eds.) *Granici na grazhdanstvoto: Evropeyskite zheni mezhdu traditsiyata i modernostta*, (Sofia: LIK, 2001), 9–16; Sashka Georgieva, "Zhenskiyat mitologichen obraz – mit i realnost v ezicheskite vyarvaniya na slavyani i balgari", *Istoricheskо Badeshte*, no. 1, 2001, 119–128; Sashka Georgieva, "Imushtestvenite prava na zhenite v srednovekovното balgarsko zakonodatelstvo", in: *Polihroniya. Sbornik v chest na prof. Ivan Bozhilov*, (Sofia: Anubis, 2002), 78–96; Sashka Georgieva, "Vladetel, darzhava i tsarkva na Balkanite prez Srednovekovieto. Tipove diplomatcheski brachni sporazumeniya, sklyuchvani ot srednovekovните balgarski vladeteli", in: *Vladetel, dyrzhava i tsarkva na Balkanite prez Srednovekovieto. Sbornik v chest na 60-godishninata na prof. d-r Plamen Pavlov*, vol. 2, (Veliko Tarnovo: Faber, 2020), 235–241; Sashka Georgieva, "Mezhdupolovite otnosheniya v brachното i brakorazvodno pravo, deystvalo v srednovekovna Balgariya", *Istoricheskо Badeshte*, no. 1–2, 2001, 208–229; Sashka Georgieva, "Za rolyata na seksualnite otnosheniya v braka – paraleli mezhdu srednovekovniya Iztok i Zapad", *Epohi*, no. 1–2, 2005, 59–68; Sashka Georgieva, "Svatbeni obichai v srednovekovna Balgariya", *Bulgaria Mediaevalis*, no. 11, 2020, 343–350; Sashka Georgieva, "Imalo li e balgaro-ruski mezhdu dinastichni brakove prez Srednovekovieto?", *Bulgaria Mediaevalis*, no. 9, 2018, 365–375; Sashka Georgieva, "Realnoto prilozhenie na imushtestvenite prava na zhenite v srednovekovna Balgariya", *Istoricheski Pregled*, no. 1–2, 2010, 3–22; Sashka Georgieva, "Balgaro-bosnenski dinasticheski brakove prez XIV vek", *Istoricheskо Badeshte*, 2016, 151–163; Sashka Georgieva, "Diplomatic Marriages in Medieval Bulgarian Foreign Policy", *Bulgarian Historical Review*, no. 1, 1993, 116–126; Sashka Georgieva, "Le mariage aristocratique dans la politique intérieure bulgare a l'époque du Moyen Age", *Bulgarian Historical Review*, no. 1, 1994, 12–21; Sashka Georgieva, "The Political Activity of Women during the Period of the First Bulgarian Kingdom", *Bulgarian Historical Review*, no. 1, 1997, 109–114; Sashka Georgieva, "Marital Infidelity in Christian West European and Bulgarian Mediaeval Law (A comparative study)", *Bulgarian Historical Review*, no. 3–4, 2003, 113–126; Sashka Georgieva, "Female Politicians in the Second Bulgarian Tsardom", *Bulgaria Mediaevalis*, no. 1, 2010, 113–136; Sashka Georgieva, "The Byzantine princesses in Bulgaria", *Byzantinobulgarica*, no. 9, 1994, 163–201; Sashka Georgieva, "The Last Bulgarian-Wallachian Diplomatic Marriage in the Middle Ages: Facts and Hypotheses", *Bulgaria Mediaevalis*, no. 8, 2017, 483–494; Sashka Georgieva, "Bulgarian-Byzantine marital diplomacy from 1185 to 1280", *Bulgaria Mediaevalis*, no. 3, 2012, 431–452; Sashka Georgieva, "Bulgarian-Hungarian marital diplomacy during the first half of the thirteenth

She is followed by other Bulgarian historians dealing with various topics. In her studies, Lilyana Simeonova focuses on the Christianization of Bulgaria, developing the problems of the legal protection of women and children after conversion and the place of women and marriage in the Christianized society¹⁹. Other historians concentrated on the problems of the position of women in the First and Second Bulgarian kingdoms, as well as the role of women in these historical periods²⁰.

The question of the position of women after the conquest of Bulgaria by the Ottomans and during the period of Ottoman rule (1396–1878) attracts the attention of a number of historians. Olga Todorova examines the lives of Christian and Muslim women in the Balkans from various aspects: their legal status, daily life, their position as marriage partners, the Orthodox marriage and mixed marriages, as well as the unprestigious roles of servants, slaves and prostitutes, in which women sometimes were placed²¹.

century", *Bulgaria Mediaevalis*, no. 6, 2015, 339–355; Sashka Georgieva, "Bulgarian-Latin Marriages during the First Half of the Thirteenth Century", *Bulgarian Historical Review*, no. 3–4, 2014, 3–28; Sashka Georgieva, "Bulgarian-Serbian Marital Diplomacy from the End of 13th to the Beginning of 14th Century", *Istorijski Chasopis*, no. 66, 2017, 85–127; Sashka Georgieva, "How Valid Were the Marriages of Medieval Bulgarian Rulers", *Bulgarian Historical Review*, no. 1–2, 2020, 31–51; Sashka Georgieva, "The religious life of women in medieval Bulgaria", *Bulgaria Mediaevalis*, no. 10, 2019, 291–308.

¹⁹ Lilyana Simeonova, "Hristiyanizatsiyata na Balgariya i problemat za myastoto na zhenata i braka. – V: Obshtoto i specifichnoto v balkanskite kulturi do kraya na XIX vek", in: *Sbornik v chest na 70-godishninata na prof. V. Tapkova-Zaimova*, (Sofia: Gutenberg, 1999), 46–61; Lilyana Simeonova, "Pravna zashtita na zhenite i detsata v novopokrastentoto balgarsko obshtestvo (Zakon za sadene na horata, Ekloga)", in: *Shtrihi kam Balkanskoto Srednovekovie. Izsledvaniya v pamet na prof. Nikolaj Kochev (= Studia Balkanica, 27)*, (Sofia: Institut po balkanistika, Paradigma, 2009), 117–125.

²⁰ Zlatozhivka Zdravkova and Reneta Zlateva, "Pozitsiyata na zhenata v Parvata balgarska darzhava", *Nauchni trudove – Rusenski universitet Angel Kanchev*, no. 45, 2006, 7–13; Zlatozhivka Zdravkova and Reneta Zlateva, "Pozitsiyata na zhenata v Vtorata balgarska darzhava", *Nauchni trudove – Rusenski universitet Angel Kanchev*, no. 54, 2015, 151–159; Yoana Pavlova, "Rolyata na zhenata v Vtorata balgarska darzhava", *Nauchni trudove – Nacionalen voenen universitet "Vasil Levski"*, 44, no. 2, 1996, 163–167.

²¹ Olga Todorova, "Pravoslavniyat brak prez parvite vekove na osmanskoto vladichestvo i predizvikatelstvata na islyama", in: *Religiya i tsarkva v Balgariya. Socialni i kulturni izmeneniya na pravoslaviето i negovata specifika v balgarskite zemi*, (Sofia: Gutenberg, 1999), 330–346; Olga Todorova, "Evolutsiya khristiyanstvom vzglyadov na smeshannyye braki (khristian s musul'manami) v XV–XVIII vv.", *Bulgarian Historical Review*, no. 1, 1991, 42–62; Olga Todorova, "Balgarskata khristiyanka prez XV–XVIII vek", *Istoriicheski Pregled*, no. 4, 1992, 3–27; Olga Todorova, "Nyakoi vaprosi na zhenskaya statut prez XVI vek (Varhu material ot balgarskite zemi)", in: *Balgarskiyat shestnadeseti vek. Sbornik s dokladi za balgarskata obshta i kulturna istoriya prez XVI vek*, (Sofia: NBKM, 1996), 103–127; Olga Todorova, "Zhenite v Sofiya prez 70-te godini na XVII vek (Po dannii ot edin registar s nasledstveni

Her monograph “Women from the Central Balkans during the Ottoman Era (XV–XVIII centuries)”²² is a historical reconstruction of the lives of women from the Central Balkan region during the early centuries of the Ottoman rule. Both Christian women and Muslim women are in the focus of the study, centered around the typically female dimensions of the great religious conflict – a contact that defined the face of the era. The author manages to show that even in these “most male” times of Balkan history, women had their reserved, albeit relatively modest, place in the public life and public space. The work is based primarily on Ottoman Turkish archival documents. Svetlana Ivanova, for her part, researches topics such as divorces, judicial treatment of marital problems, Christian and Muslim women in court, etc.²³ Margarita Karamihova also deals with marriage issues during the Ottoman period, but focuses on

opisi)”, *Istoricheski Pregled*, no. 3, 1996, 3–40; Olga Todorova, “Prostitucijata v balgarskite zemi prez rannite vekove na osmanskoto vladичество”, in: Krassimira Daskalova and Rayna Gavrilova (eds.), *Granitsi na grazhdanstvoto: Evropeyskite zheni mezhdu traditsiyata i modernostta*, (Sofia: LIK, 2001), 63–78; Olga Todorova, “Prisluzhnitsi i konkubini: robnite – edna neizsledvana socialna kategoriya ot epohata na osmanskoto vladичество (XV–XVII v.)”, *Istoricheskoto Badeshte*, no. 1–2, 2002, 230–269; Olga Todorova, “‘Mazhki’ vremena? (Zhenata v publichnoto prostranstvo prez parvite stoletiya na osmanskoto vladичество)”, in: *Kontrasti i konflikti ‘zad kadar’ v balgarskoto obshtestvo prez XV–XVIII vek*, (Sofia: Gutenberg, 2003), 63–153; Olga Todorova, “Dzhendarni aspekti na islyamizaciya: ustnata tradiciya sreshtu istoriyata”, *Balgarski Folklor*, no. 3–4, 2008, 79–100.

²² Olga Todorova, *Zhenite ot Centralnite Balkani prez osmanskata epoha (XV–XVII v.)*, (Sofia: Gutenberg, 2004).

²³ Svetlana Ivanova, “Judicial Treatment of the Matrimonial Problems of Christian Women in Rumeli During the Seventeenth and Eighteenth Centuries”, in: Amila Buturovic and Irwin Schick (eds.), *Women in the Ottoman Balkans. Gender, Culture and History*, (London–New York: I.B. Tauris, 2007), 153–200; Svetlana Ivanova, “Muslim and Christian Women Before the Kadi Court in Eighteenth Century Rumeli: Marriage Problems”, *Oriente Moderno*, 79, no. 1, 1999, 161–176; Svetlana Ivanova, “Marriage and Divorce in the Bulgarian Lands (XV–XIX c.)”, *Bulgarian Historical Review*, no. 2–3, 1993, 49–84; Svetlana Ivanova, “The Divorce between Zubaida Hatun and Esseid Osman Aga: Women in the Eighteenth-Century Shari’a Court of Rumelia”, in: Amira el Azhary Sonbol (ed.), *Omen, the Family, and Divorce Laws in Islamic History*, (Syracuse: Syracuse University Press, 1996), 112–125; Svetlana Ivanova, “Brak i razvod v balgarskite zemi (XVI–XIX v.)”, *Izvestiya na NBKM*, 22, no. 28, 1994, 159–193; Svetlana Ivanova, “Kakvoto povelyava zakonat sapruzheski. Sadebno tretirane na brachnite problemi na hristiyankite u nas prez XVI–XVIII v.”, in: Krassimira Daskalova and Rayna Gavrilova (eds.), *Granitsi na grazhdanstvoto: evropeyskite zheni mezhdu tradiciyata i modernostta*, (Sofia: LIK, 2001), 30–62; Svetlana Ivanova, “Sadebno tretirane na brachnite problemi na myusulmanite v tsentralnata chast na Rumeliya prez XVIII v.”, *Balgarski Folklor*, no. 4, 1998, 51–64; Svetlana Ivanova, “Hristiyanki i mjusulmanki pred kadiyskiya sad v Rumeliya prez XVIII v.: brachni problemi”, *Istoricheski Pregled*, no. 10, 1991, 76–87.

villages²⁴. Marriage in the period before the liberation is also examined by Daniela Angelova²⁵.

The transition to modernity and the Bulgarian National Revival era in general (XVIII–XIX centuries), when the Bulgarian nation was formed and the struggle for national liberation began, dominates Margarita Cholakova's researches. In a separate monograph, she studies the Bulgarian women's movement during the last decades of the National Revival period²⁶. Her articles are devoted to the international contacts of women's societies, their theatrical activity and their relationship with educational work at that time²⁷. Another author, Rayna Gavrilova, works on the topic about private and public in the lives of Bulgarian women in the 19th century²⁸. The issues of women's education and the place of women in Bulgarian literature during the Renaissance are developed by Krassimira Daskalova in two of her articles²⁹.

Very fruitful for Bulgarian researchers of women's history is the period of the Third Bulgarian state, which covers the decades from the liberation as a result of the Russo-Turkish War of 1877–1878 to the Second World War and the coming of the Communists to power with the coup on September 9, 1944. In this period the Bulgarian women's movement unfolded and the struggle for women's rights began. Among the main researchers of the period are

²⁴ Margarita Karamihova, *Brakat v balgarskite sela v perioda na osmansko vladичество*, (Sofia, 1991).

²⁵ Daniela Angelova, *Brakat po balgarskite zemi prez XIX v. (do 1878 g.)*, (Sofia: Regalia 6, 2020).

²⁶ Margarita Cholakova, *Balgarskoto zhensko dvizhenie prez Vazrazhdaneto 1857–1878*, (Sofia: Albo, 1994).

²⁷ Eadem, "Mezhdunarodni kontakti na balgarskite zhenski druzhestva 1876–1878", *Godishnik na muzeite v Severna Balgariya (GMSB)*, no. 17, 1991; eadem, "Teatralna deynost na balgarskite zhenski druzhestva prez Vazrazhdaneto", *Godishnik na muzeite v Severna Balgariya (GMSB)*, no. 18, 1992; eadem, "Zhenskite druzhestva i deloto na Sv. sv. Kiril i Metodiy prez Vazrazhdaneto", in: *Mezhdunaroden Simpozium. 1100 Godini ot blazhenata konchina na Sv. Metodiy*, vol. 1, 1989; eadem, "Zhenskite druzhestva i chitalishtata prez Vazrazhdaneto (1857–1878)", in: *Sbornik Materiali, posveteni na 45 godishninata na SNRB i 25 godishninata na SNRB-klon Veliko Tarnovo* (Veliko Tarnovo, 1990).

²⁸ Rayna Gavrilova, "Mezhdunarodni kontakti na balgarskite zhenski druzhestva 1876–1878", in: Krassimira Daskalova and Rayna Gavrilova (eds.), *Granitsi na grazhdanstvoto: evropeyskite zhenski druzhestva i zhenski sotsialni organizatsii*, (Sofia: LIK, 2011), 98–107.

²⁹ Krassimira Daskalova, "Zhenite v balgarskata vazrozhdenska knizhnina", in: Anna Ilieva (ed.), *Uchebnite knigi prez Vazrazhdaneto*, (Plovdiv, 1996); Krassimira Daskalova, "Obrazovanie na zhenite i zhenite v obrazovaniето na vazrozhdenska Bylgariya", *Godishnik na Sofiyskiya Universitet. Centyr po kulturoznanie*, no. 85, 1992.

Krassimira Daskalova, Georgeta Nazarska and Ana Luleva. One of the key studies is Krassimira Daskalova's monograph "Women, Gender and Modernization in Bulgaria 1878–1944"³⁰. The book is divided into seven chapters. They are devoted to: 1. the history of women and gender; 2. the construction of gender identities; 3. the education of women; 4. the Bulgarian women's movement between nationalism, socialism and feminism; 5. the nation-state and the political citizenship of women; 6. the professional life of women in Bulgaria; 7. sexuality and prostitution. The study places the Bulgarian development in the context of the Balkans and Europe; showing that Bulgarian society and culture are neither more nor less "patriarchal" than other societies in Europe and the world at that time, and progressive individuals of both sexes have considered solving the so-called women's issue as key to building a harmonious and successfully functioning society. Other texts by Krassimira Daskalova are dedicated to women's identities, the emancipation of women in Bulgaria, Bulgarian feminism, women's citizenship, women's participation in various spheres of life, notable Bulgarian women of the era, etc.³¹, but a large part of

³⁰ Krassimira Daskalova, *Zheni, pol i modernizatsiya v Balgariya 1878–1944. Vtoro preraboteno i dopolнено izdanie*, (Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski”, 2022).

³¹ Krassimira Daskalova, "Zhenskiy svyat' i zhenskata emantsipatsiya v konteksta na balgarskata modernizatsiya (1893–1989)", *Nachalata na Balgarskata modernost. Revolyucionni idei i vsekidnevni praktiki. Regionalen istoricheski muzey Ruse. Izvestiya*, no. 21, 2019, 106–120; eadem, "Nacionalnata darzhava, modernizatsiyata i politicheskoto grazhdanstvo na zhenite (1878–1944)", *Kritika i humanizam*, 30, no. 3, 2009, 179–199; eadem, "Kam istoriyata na sotsialnite dvizheniya v Balgariya: balgarskite feminizmi (1857–1944)", in: Daniela Koleva and Maya Grekova (eds.), *Kulturata: granitsi i sasedstva. V chest na prof. Ivan Stefanov* (Universitetska Biblioteka No 441), (Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski", 2005), 301–334; eadem, "Balgarskite istorichki (1901–1944) v nacionalnata istoriya", in: Milena Kirova and Kornelia Slavova (eds.), *Rod i red v balgarskata kultura*, (Sofia: Fondatsiya "Tsentar za izsledvaniya i politiki za zhenite", 2005), 25–42; eadem, "Zhenskoto dvizhenie v Balgariya prez prizmata na edin zhivot (Dimitrana Ivanova)", *Istoricheski Pregled*, no. 5–6, 1998, 204–217; eadem, "Balgarskite zheni v socialni dvizheniya, zakoni i diskursi (1840–1940)", in: eadem (ed.), *Ot syankata na istoriyata: Zhenite v balgarskoto obshtestvo i kultura. Sbornik ot Tekstove*, (Sofia: LIK, 1998), 11–41; eadem, "Feminizmat, istoriyata na zhenite i ramkite za tyahnoto osmislyane", *Sotsiologicheski Problemi*, no. 4, 1995; eadem, "Zhenite i balgarskata knizhnina (1878–1944)", *Godishnik na Sofiyskiya Universitet. Tsentar po kulturoznanie*, no. 86, 1992; eadem, "Istoriyata na zhenite: problemi i perspektivi", in: Milena Kirova and Kornelia Slavova (eds.), *Teoriya prez granitsite*, (Sofia: Polis, 2001), 28–58; eadem, "Zhenski identichnosti", in: Nikolay Aretov and Nikolay Chernokozhev (eds.), *Balkanski identichnosti v modernata balgarska kultura, XIX–XX vek*, (Sofia, 2001), 157–228; eadem,

her publications are made in foreign languages³². She was first to publish sources on women's history and also participated as a compiler in numerous collections³³.

"Feminizam i ravenstvo v balgarskija XX vek", in: Ralitsa Muharska (ed.), *Mayki i dashteri*, (Sofia: Polis, 1999), 80–105.

³² Krassimira Daskalova, "Histoire des femmes et du genre dans les Balkans. Retour sur 50 ans d'enseignement et de recherche", *Clio*, no. 48, 2018, 181–191, <https://doi.org/10.4000/clio.15095>; Krassimira Daskalova and Susan Zimmermann, "Women's and Gender History 1", in: Irina Livezeanu and Arpad von Klimó (eds.), *The Routledge History of East Central Europe since 1700*, (Abingdon–Oxon–New York: Routledge, 2017), 278–322, <https://doi.org/10.4324/9781315230894-7>; eadem, "A Woman Politician in the Cold War Balkans: From Biography to History", *Aspasia*, 10, no. 1, 2016, <https://doi.org/10.3167/asp.2016.100105>; Krassimira Daskalova and Karen Offen, "The Tensions within the Early Twentieth-Century Bulgarian Women's Movement", *Aspasia*, 9, no. 1, 2015, <https://doi.org/10.3167/asp.2015.090107>; Krassimira Daskalova and others, "Clio on the Margins: Women's and Gender History in Central, Eastern and Southeastern Europe (Part One)", *Aspasia*, 6, no. 1, 2012, 125–185, <https://doi.org/10.3167/asp.2012.060109>; Krassimira Daskalova, "Women's suffrage in Bulgaria", in: Blanca Rodrigues Ruiz and Ruth Rubio (eds.), *Women's Suffrage in Europe*, (Brill, 2012), 321–337; eadem, "How Should We Name the 'Women-Friendly' Actions of State Socialism", *Aspasia. International Yearbook of Central, Eastern and Southeastern European Women's and Gender History*, no. 1, 2007, 2014–2019; eadem, "Vom allgemeinen Maennerwahlrecht ueber das Muetterwahlrecht zum Wahlrecht fuer alle Buergerinnen und Buerger in Bulgarien", in: Bettina Bab et al. (eds.), *Mit Macht Zur Wahl. 100 Jahre Frauenwahlrecht in Europa*, (Bonn: FrauenMuseum – Kunst – Kultur – Forschung, 2006), 172–182; eadem, "Education and European Women's Citizenship. Images of Women in the Bulgarian History Textbooks", in: Sirkku K. Hellsten, Anne Maria Holli, and Krassimira Daskalova (eds.), *Women's Citizenship and Political Rights*, (London: Palgrave Macmillan, 2006), 107–126; Francisca De Haan, Krassimira Daskalova, and Anna Lutfi (eds.), *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms. Central, Eastern and South Eastern Europe, 19th – 20th Centuries*, (Budapest and New York: CE, 2006); Krassimira Daskalova, "Bulgarian Women's Movement (1850s–1940s)", in: Edith Saure, Margareth Lanzinger, and Elisabeth Frysak (eds.), *Women's Movements. Networks and Debates in Post-Communist Countries in the 19th and 20th Centuries*, (Koeln–Weimar–Wien: Boehlau Verlag, 2006), 413–437; eadem, "The Women's Movement in Bulgaria in a Life Story", *Women's History Review*, 13, no. 1, 2004, 91–103; Krassimira Daskalova, "A Life in History (Fani Popova-Mutafova)", *Gender and History* 14, no. 2, 2002, 321–339; eadem, "Women, Nationalism and Nation-State in Bulgaria (1800–1940s)", in: Miroslav Jovanovic and Slobodan Naumovic (eds.), *Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*, (Belgrade–Graz: Institut fuer Geschichte der Universitat Graz, 2002), 15–37; eadem, "Die Entwicklung der Frauengeschichte in Bulgarien", *L'Homme. Zeitschrift fuer Feministische Geschichtswissenschaft*, 13, no. 2, 2002, 364–374; eadem, "Women's Problems, Women's Discourses in Post-Communist Bulgaria", in: Susan Gal and Gail Kligman (eds.), *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life After Socialism*, (Princeton: Princeton University Press, 2000), 331–380; eadem, "Establishing a Women's History Course on Women in Bulgarian Society, 1840–1940, at Sofia University", *Women's History Review*, 9, no. 1, 2000, 149–153; eadem, "Bulgarian Women in Movements, Laws, Discourses (1840–1940)", *Bulgarian Historical Review*, no. 1–2, 1999, 184–200; eadem, "The Women's Movement in Bulgaria after Communism", in: Joan W. Scott, Cora Kaplan, and Debra Keates (eds.), *Transitions, Environments, Translations: Feminisms in International Politics*, (New York: Routledge, 1997), 162–175.

³³ Sirkku Hellsten, Anne Maria Holli, and Krassimira Daskalova (eds.), *Women's Citizenship and Political Rights*, (London: Palgrave Macmillan, 2006); Francisca De Haan, Kras-

Georgeta Nazarska works in the field of social history, ethnic and religious communities, women and gender, education and institutions. Her monograph *University Education and Bulgarian Women 1879–1944*³⁴ is based on earlier researches³⁵, but uses statistical methods and offers an important sociological view of the subject, combining educational and purely feminist issues. The study traces the birth of the idea of higher education for women and its realization in Bulgaria, the professional realization of Bulgarian women and its influence on their personal lives. Leading highlights are the emancipation of Bulgarian women and the modernization of Bulgarian society. In her other studies, Georgeta Nazarska concentrates on topics such as the professional realization of women with higher education in various professional fields – fiction, medicine, librarianship, history, women intellectuals, academic career of Bulgarian women and feminism³⁶. Together with

simira Daskalova, and Anna Lutfi (eds.), *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms. Central, Eastern and South Eastern Europe, 19th – 20th Centuries*, (Budapest–New York: CEU Press, 2006); Ute Gerhard and Krassimira Daskalova (eds.), *Ost – West Feminismen. A Special Issue of L'Homme. Europaeische Zeitschrift fuer Feministische Geschichtswissenschaft*, 16. Jg. Heft 1, 2005; Krassimira Daskalova and Kornelia Slavova (eds.), *Zhenski identichnosti na Balkanite*, (Sofia: Polis, 2004); Krassimira Daskalova (ed.), *Voices of Their Own. Oral History Interviews of Women*, (Sofia: Polis, 2004); Krassimira Daskalova and Rayna Gavrilova, *Granitsi na grazhdanstvoto: evropeyskite zheni mezhdu traditsiyata i modernostta*, (Sofia: LIK, 2001); Krassimira Daskalova (ed.), *Ot syankata na istoriyata: zhenite v balgarskoto obshtestvo i kultura. Sbornik s tekstove*, (Sofia: LIK, 1998).

³⁴ Georgeta Nazarska, *Universitetskoto obrazovanie i balgarskite zheni*, (Sofia: IMIR, 2003).

³⁵ Ekaterina Zlatoustova, "Devicheskoto obrazovanie predi Osvobozhdenieto", *Uchilishten Pregled*, 1930, 1404–1420; Ekaterina Zlatoustova, "Devicheskoto obrazovanie sled Osvobozhdenieto", *Uchilishten Pregled*, 1930, 1521–1540; Maria Radeva, *Kulturnata politika na balgarskata burzhoazna darzhava*, (Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski", 1982).

³⁶ Georgeta Nazarska, "Klubat na bylgarskite pisatelki i profesionalното utvarzhdavane na zhenskiya knizhoven trud, 1930–1946", *Izdatel*, no. 3, 2004, 48–52; eadem, "Da vi dadem iskanoto ot vas i vremeto obrazovanie...": Zhenskiyat intelektualen elit v Bylgariya i rolyata na semeystvoto", *Trudove na Spetsializiranoto visshe uchilishte po bibliotekoznanie i informacionny tehnologii (SVUBIT)*, no. 3, 2004, 247–258; eadem, "Intelektualka ot 'podranilo pokolenie' – Ekaterina Zlatoustova, 1881–1952", *Minalo*, no 1, 2005, 84–94; eadem, "Istoriyata kato profesiya na balgarskite zheni, 1879–50-te god. na XX v.", *Istoriya*, no. 2–3, 2005, 42–64; eadem, "Dostapat na zhenite do balgarskata universitetska nauka", *Istoriicheski Pregled*, no. 5–6, 2005, 116–147; eadem, "L'Association des Femmes Bulgares à l'Instruction Supérieure (L'AFBIS) 1924–1950", *Bulgarian Historical Review*, no. 1–2, 2005, 120–147; eadem, "Kulturni kontakti mezhdu zhenskite intelektualni eliti na Bylgariya i Yugoslaviya, 1919–1944", *Trudove na SVUBIT*, no. 4, 2005, 317–327; eadem, "Spisanie „Grazhdanka" v balgarskata socialna i kulturna modernizaciya", *Izdatel*, no. 2–3, 2005, 88–93; eadem, "Pionerkite v balgarskoto bibliotечно delo", *Biblioteka*, no. 6, 2005, 29–36; eadem, "Bulgarian Association of University Women, 1924–1950", *Aspasia. International Yearbook for Women's and Gender History of Central, Eastern and South Eastern Europe*, no. 1, 2007,

Krassimira Daskalova, in 2007 she published a bilingual brochure *Women's Movement and Feminisms in Bulgaria*, dedicated to the 80th anniversary of the Society of Bulgarian Women with Higher Education, today the Bulgarian Association of University Women, and to the 105th anniversary of the Bulgarian Women's Union³⁷.

In her studies, Ana Luleva focuses on gender and its social construction in the Bulgarian village, gender images in the village and women in the small Bulgarian towns³⁸. Another topic of research for the author in the period from the liberation to the World

153–175; eadem, “Lekarkite v balgarskata socialna modernizaciya (1878–1944)”, *Trudove Na SVUBIT*, no. 6, 2007, 395–411; eadem, “Kulturnata recepciya na zhenskiya periodichen pechat v Bylgariya (30–60-te godini na XX v.): Opit za rekonstrukciya po dannii ot chasten arhiv”, *Izdatel*, no. 3–4, 2007, 11–20; eadem, “Bulgarian Women Medical Doctors in the Social Modernization of the Bulgarian Nation State (1878–1944)”, *Historical Social Research/ Historische Sozialforschung*, 33, no. 2, 2008, 232–248; eadem, “Zhenite i akademichnata vlast: po primera na balgarskite visshi uchilishta (20–50-te god. na XX v.)”, *Istoricheski Pregled*, no. 5–6, 2010, 110–136; eadem, “Zhenite prevodachki v kulturnata modernizaciya na Bylgariya, 1878–1944”, in: Pietr Parishkov (ed.), *Knigata i nacionalnata identichnost*, (Sofia: Za bukvite, 2004), 197–212; eadem, “Nezhelani, neudobni, neprispособimi: pionerkite v balgarskata nauka, 20–50-te god. na XX v.”, in: Milena Kirova and Kornelia Slavova (eds.), *Rod i red v Balgarskata Kultura*, (Sofia: Fondatsia „Tsentar za izsledvaniya i politiki za zhenite”, 2005), 10–26; eadem, “Zhenskiyat intelektualen elit i feminizmat v Bylgariya (kraya na XIX – sredata na XX v.)”, *Balkan Conference of Young Scientists 16–18.06.2005. Scientific Researches of the Union of Scientists – Plovdiv*, vol. 6, no. Series B, 2006, 242–247; eadem, “Obrazat na bylgarskata zhena v kulturno-istoricheskoto nasledstvo na Sofiya”, in: *Sofiya i neinoto kulturno-istoricheskoto nasledstvo*, (Sofia: ITUS 98 EOOD, 2008), 127–130; eadem, “Muslim Women and Women's Movement in Bulgaria (1940–1960s)”, in: Kristina Popova et al. (eds.), *Women and Minorities Archives: Ways of Archiving*, vol. 1, (Sofia-Vienna: SEMARSh, 2009), 123–132; eadem, “Predstavitelki na neuniversitetskata pedagogicheska misal: Krakat okolo sp. ‘Uchilishten Pregled’ (20–40-te godini na XX v.)”, in: *120 g. Sofiyski Universitet „Sv. Kliment Ohridski” i razvitie na pedagogicheskata nauka*, (Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, 2008), 398–403; eadem, “Zhenite v balgarskata nauka: tradicii i savremenni problemi”, in: *Natsionalen forum za naukata „Balgarski debati”*, (Sofia, n.d.), 212–222; eadem, “Zhenite v nagradnata sistema na Balgariya (30-te – 50-te godini na XX vek)”, in: Krassimira Daskalova and Tatiana Kmetova (eds.), *Pol i prehod: 1938–1958*, (Sofia: Tsentar za izsledvaniya i politiki za zhenite, 2011), 53–76; eadem, “Balkanite kato ‘nauchna periferiya’ ili ‘nauchen tsentar’: akademichnite migracii na zhenite ucheni ot Balkanite (XIX–XX v.)”, *Balkanistic Forum*, no. 1, 2012, 37–50.

³⁷ Krassimira Daskalova and Georgeta Nazarska, *Zhensko dvizhenie i feminizmi v Balgariya (sredata na XIX – sredata na XX vek) / Women's Movement and Feminisms in Modern Bulgaria (1850s – 1940s)*, (Sofia: Polis, 2006).

³⁸ Ana Luleva, “Brachniyat izbor v avtobiografichnite razkazi. Kam sotsialnoto konstruirane na kategoriyata ‘pol’ v balgarskoto selo prez parvata polovina na XX v.”, in: *Zhizneniyat tsikal. Dokladi ot balgaro-srabska nauchna konferentsiya. 12–16 Yuni 2000*, (Sofia: BAN, 2000), 65–74; eadem, “Obrazi na polovete v balgarskoto selo prez XX v.”, *Balgarska Etnologiya*, no. 2, 2001, 26–40; eadem, “Zhenite v malkiya balgarski grad (XIX – nachaloto na XX v.)”, in: Zorica Divac (ed.), *Obichaji Zhivotnog Ciklusa u Gradskoj Sredini*, (Beograd: EI SANU, 2002), 217–227.

War II is the modernization of the society through the prism of women's societies in Bulgaria³⁹. Ina Pachamanova is interested in the tradition and modernization in the position of women in the Bulgarian family⁴⁰. It should be noted that the authors mentioned here research the history of women during the period of socialism. Snezhana Dimitrova from other hand is interested in women's emancipation through the lenses of women's revolts during the World War I⁴¹.

Although at first glance the era of communism is not a subject of voluminous monographs related to women, the Bulgarian historiography is not devoid of researches on this topic, and the prospect is that they will increase over time. Initially, the period was avoided by the researchers because the coming of the communists to power put an end to the organized women's movement in the country. This happened because the BKP replaced the bourgeois women's organizations with cationic ones. This process has been carefully studied by Iliyana Marcheva⁴². She also deals with the relationship between women's organizations and the government during the era of socialism, with notable female politicians such as Tsola Dragoycheva and Lyudmila Zhivkova, and with the emancipation of Bulgarian women during the communist period⁴³.

³⁹ Ana Luleva, "Blagotvoritelnost, obrazovanie, grizha. Zhenskite družestva i modernizatsiyata na balgarskoto obshtestvo (70-te godini na XIX – 40-te godini na XX v.)", *Nachalata na balgarskata modernost. Revolyutsionni idei i vsekidnevni praktiki. Regionalen istoricheski muzej Ruse. Izvestiya*, no. 21, 2019, 106–120.

⁴⁰ Ina Pachamanova, "Traditsiya i modernizatsiya v polozhenieto na zhenata v balgarskoto semeystvo ot Vazrazhdaneto do sredata na XX vek", *Collegium Historicum*, 1, 2011, 485–503.

⁴¹ Snezhana Dimitrova, "Dayte ni mazhete, pusnete gi da si doydai i te shte ni nameryat vsichko, koeto ni tryabva" – Parvata svetovna vojna, zhenskite buntove i politikite na zhen-ska emantsipatsiya", *Sotsiologicheski Problemi*, no. 2, 2018, 631–674.

⁴² Iliyana Marcheva, "Zhenskoto dvizhenie i negovata sadba prez perioda sept. 1944 – yuni 1945 g.", *Minalo*, no. 1, 2005, 63–73.; eadem, "Istorijata na edna predizvestena smyrt ili krajat na organiziranoto zhensko dvizhenie v Bylgariya (1944–1950)", *Epohi*, no. 2, 1998, 52–63.

⁴³ Iliyana Marcheva, "Mazhkite momicheta v kragovrata na promenite. Balgarkata prez vtorata polovina na XX vek", in: Krasimira Daskalova and Rayna Gavrilova (eds.), *Granitsi na grazhdanstvoto: evropeyskite zheni mezhdu traditsiyata i modernostta*, (Sofia: LIK, 2001), 318–331; eadem, "Balgarskata leydi Stalin'. Tsola Dragoycheva", in: Maria Radeva (ed.), *Balgarski darzhavnitsi 1944–1989*, (Sofia: Skorpio VI, 2005), 117–130; eadem, "Tsola Dragoycheva – yarka figura ot parvite godini na Otechestveniya front", in: Iskra Baeva (ed.), *Istoriya na Otechestveniya Front/Sayuz v Bulgariya*, vol. 2 (Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kl. Ohridski", 2012); eadem, "Prosveteniya absolyutizam'. Lyudmila Zhivkova" in: Maria Radeva (ed.), *Balgarski Darzhavnitsi 1944–1989*, (Sofia: Skorpio VI, 2005), 170–183; eadem, "Lyudmila Zhivkova v zhenskoto desetiletie na OON 1976–1985," in: Iskra Baeva (ed.), *Kulturnoto otvaryane na Bulgariya kam sveta. Materiali ot Mezhdunarodnata nauchna*

The women's question in socialist Bulgaria has also been studied by other authors, such as Ana Luleva, Krassimira Daskalova and Petar Vodenicharov⁴⁴. Another thematic area that becomes object of research concerns the socialist Bulgarian state and its legal order through which it regulated the social relations and institutions such as marriage, motherhood and the family. Part of the research is also devoted to the problem of single mothers, illegitimate children and abandoned children⁴⁵. The women from the minorities, the repressed and declared enemies of the regime, as well as the question of the left about them archival evidences in the traditional historical archives are topics that interests Nurie Mu-

konferentsiya po povod 70 godini ot rozhdenieto na Lyudmila Zhiivkova, (Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kl. Ohridski“, 2013), 92–102; eadem, “Emantsipatsiyata pri sotsializma: balgarskata vav varhovete na vlastta”, in: *Interdistsiplinarni dialozi. Sbornik v chest na A. Zapryanova*, (Sofia: Institut po istoriya, 2009), 173–201; eadem, “Zhenski organizatsii i vlast: balgarskiyat sluchay 1944–1990”, in: *Savremennata zhena – roli i obrazi*, (Blagoevgrad: Universitetsko izdatelstvo „N. Rilski“, 2010), 36–44; eadem, “Komitetat na balgarskite zheni v politicheskata sistema na NRB (1950–1958)”, *Izvestiya na Istoricheskoto druzhestvo*, no. 41, 2011, 404–423; eadem, “Za ‘opekanskoto predstavitelstvo’ na zhenite v Bulgariya 1944–1958”, in: Krassimira Daskalova and Tatiana Kmetova (eds.), *Pol i prehod 1938–1958*, (Sofia: Tsentar za izsledvaniya i politiki za zhenata, 2011), 203–221.

⁴⁴ Ana Luleva, “Zhenskiyat vapros’ v sotsialisticheska Bulgariya. Ideologiya, politika, realnost”, in: *Sotsializmat – Realnost i Ilyuzii. Etnologichni aspekti na vsekidnevната kultura. Sbornik dokladi ot Mezhdunarodna nauchna konferentsiya*, (Sofia: BAN Etnografski institut s muzey, 2003), 155–175; eadem, “Konstruirovanie gendera v bolgarskom sotsialisticheskome proekte. Zhenskiy vopros”, *Zhenshtina v rossiyskom obshtestve*, no. 1–2, 2005, 34–55; Krassimira Daskalova, “Darzhavniyat feminizam na darzhavniya sotsializam: contradiction in terminis!”, in: Krassimira Daskalova and Tatiana Kmetova (eds.), *Pol i prehod: 1938–1958*, (Sofia: Tsentar za izsledvane na zhenite, 2011), 330–338; Petar Vodenicharov, “Bulgariya prez 70-te godini – natsionalizam, modernizatsiya, emantsipatsiya? Kriticheski diskursen analiz na totalitarnite politiki na pametta”, *Balkanistic Forum*, no. 1–2–3, 2002, 104–119.

⁴⁵ Ina Pachamanova, “Razhdaemost i darzhavna politika (Balgarskite zakoni ot perioda na sotsializma)”, in: *Razhdaemostta v Bulgariya i Darzhavnata Politika. Sb. Dokladi Ot Nauchna Konferentsiya s Mezhdunarodno Uchastie*, (Sofia: Tsentar za izsledvane na naselenieto BAN, 2009), 592–610; eadem, “Zhenata i semeystvoto v zakonite na sotsialisticheska Bulgariya”, in: Veselin Tepavicharov (ed.), *Ethnologia Academica, 5. Moderni i Postmoderni Etyudi v Etnologiyata i Antropologiyata*, (Sofia: IK Gutenberg, 2010), 61–85; eadem, *Predishniyat prehod. Zhenata i semeystvoto pri sotsializma. Zakoni, darzhavna politika i terenno prouchvane ot edno balgarsko selo*, (Sofia: Ciela, 2015); Anelia Kasabova, “‘Svoi (?) v golemiya dom’. Za (ne-)reshenite problemi na domovete ‘Mayka i dete’ v sotsialisticheska Bulgariya”, in: *Arhivi na zheni i maltsinstva. Subekti na arhivirane*, vol. 3, (Blagoevgrad: Universitetsko izdatelstvo, 2011), 171–236; eadem, “‘Samotnata mayka’ v Bulgariya – mezhdu stigmatizirane i geroizirane. Protivorechivata politika na sotsialisticheskata darzhava kam izvanbrachnata razhdaemost”, in: Kristina Popova and Milena Angelova (eds.), *Obshtestveno podpomagane i sotsialna rabota v Bulgariya: Istoriya, institutsii, ideologii, imena*, (Blagoevgrad, 2005), 149–164.; eadem, “Neue alte Normen. Die versuchte Normierung der Sexualität im sozialistischen Bulgarien”, *Ethnologia Balkanica*, no. 8, 2004, 155–175.

ratova. She devoted articles and a monograph to them⁴⁶. In co-authorship with Zeynep Zafer, she also published a book dedicated to the Bulgarian Turkologist Mefkyure Abdulova-Mollova, in which her scientific and life path is examined, as well as the problems she faced in communist Bulgaria from a feminist point of view⁴⁷. The issues of women in labour camps, the marginalization of Bulgarian women in the societies of the fighters against the fascism and the images of Bulgarian women during the socialist period attract the attention of Ana Luleva, Petar Vodenicharov and Evgeniya Blagoeva-Krasteva⁴⁸. Pavlina Solachka deals with the daily working life of women at the end of the communist period⁴⁹.

Since socialism in Bulgaria as a field of research continues to be studied in depth by Bulgarian historians, the research devoted to women will continue to increase. The transition to democracy and a market economy, which began with the changes of 1989, provoked historians to study how it affected women and gender equality, what standards were imposed in society and what were their effects⁵⁰.

⁴⁶ Nurie Muratova, "(Bez)opasnite vragove na rezhima: neizvestnite istorii na tri izvestni zheni ot zemedelskoto dvizhenie", *Balkanistic Forum*, no. 3, 2019, 310–324; eadem, "Muslim Women in Socialist Bulgaria", *Balkanistic Forum* no. 2, 2013, 128–149; eadem, *Zheni ot vad arhiva. Nevidimite istorii na zhenite v Balgariya*, (Blagoevgrad: Universitetsko izdatelstvo „Neofit Rilski", 2021).

⁴⁷ Nurie Muratova and Zeynep Zafer, *Mefkyure Mollova: tyurkologiya v izgnanie. Biografichno izsledvane*, (Blagoevgrad: Universitetsko izdatelstvo „Neofit Rilski", 2022).

⁴⁸ Ana Luleva, "Zhenite lageristki. Za kolektivnata pamet na edno pokolenie", in: Krassimira Daskalova and Tatiana Kmetova (eds.), *Pol i Prehod 1938–1958*, (Sofia: Tsentar za izsledvaniya i politiki za zhenite, 2011), 142–153; Petar Vodenicharov, "Marginalizatsiya na zhenite v 'Druzhestvata na boytsite protiv fashizma' prez 40-te i 50-te godini na XX vek – stariyat patriarhalizam v novata antifashistka retorika", in: Krassimira Daskalova and Tatiana Kmetova (eds.), *Pol i Prehod: 1938–1958*, (Sofia: Tsentar za izsledvaniya i politiki za zhenite, 2011), 235–242; Evgeniya Blagoeva-Krasteva, "Obrazite na balgarkata v epohata na sotsializma", in: *Sotsializmat – Realnost i ilyuzii. Etnologichni aspekti na vsekidnevната kultura. Sbornik dokladi ot Mezhdunarodna nauchna konferentsiya*, (Sofia: Etnografski institut s muzey – BAN, 2003), 182–190.

⁴⁹ Pavlina Solachka, "Trudovoto vsekidnevnie na zhenite v perioda na kasniya sotsializam. Primerat na TK 'Pirin' – Blagoevgrad", in: *XIV natsionalni filologicheski cheteniya za studenti i doktoranti v chest na svetite bratya Kiril i Metodiy*, (Yugozapaden universitet, Filologicheski fakultet, 2020), 117–121.

⁵⁰ Ana Luleva, "Transformation and Gender Arrangements in Postsocialist Bulgaria", *Ethnologia Bulgarica*, no. 3, 2006, 12–23; Ana Luleva, "Rabota, semeystvo, pol v perioda na prehod", in: Krassimira Daskalova and Tatiana Kmetova (eds.) *Pol i prehod*, (Sofia: Tsentar za izsledvaniya i politiki za zhenite, 2008), 112–145; Ana Luleva, "Neformalen trud i ravenstvo mezhdu polovete v postsotsialisticheskoto balgarsko obshtestvo", *Balgarska Etnologiya*, no. 2, 2008, 53–67; Ana Luleva, "The informal economy's contribution to gender inequality in Bulgaria", in:

Conclusion

In conclusion should be mentioned that in a short period of thirty years Bulgarian historiography succeeded to develop a new research field and to produce valuable researches in a form of articles, monographs, edited collections, published historical sources, brochures and others. They cover the whole chronological frame of the Bulgarian history. It should be mentioned that some periods are better developed in these researches than others, but at the same time there is a clear tendency of enlargement of the number of works dedicated to the women's history. If this new and modern for Bulgarian historiography field continues to attract historians in the future, we could finally see women's history studies as part of the program of the Historical Departments in Bulgarian universities.

Bibliography

- Angelova, Daniela. *Brakat po balgarskite zemi prez XIX v. (do 1878 g.)*, (Sofia: Regalia 6, 2020).
- Blagoeva-Krasteva, Evgeniya. "Obrazite na balgarkata v epohata na sotsializma", in: *Sotsializmat – realnost i ilyuzii. Etnologichni aspekti na vsekidnevната kultura. Sbornik dokladi ot Mezhdunarodna nauchna konferentsiya*, (Sofia: Etnografski institut s muzey – BAN, 2003), 182–190.
- Bobchev, Stefan. "Obshtestveno-pravnoto polozhenie na zhenata v stara Balgariya", *Balgarska Sbirka*, no. 9–10, 1915.
- Bobchev, Stefan. "Polozhenieto na zhenata spored staroto balgarsko i rumansko pravo", *Yuridicheski Pregled*, no. 4–5, 1931, 180–190.

Christina Klenner and Simone Leib (eds.), *Welfare States and Gender Inequality in Central and Eastern Europe*, (Brussels: European Trade Union Institute, 2010), 53–67; Anelia Kasabova, "Feminizam ili zhenstvenost. Idealat za „uspyalata“ zhenata po materialy ot balgarskata presa (1990–2003)", in: R. Ivanova (ed.), *Vsekidnevната kultura na balgarite i sarbite v postsotsialisticheskiya period*, (Sofia: BAN Etnografski institut s muzey, 2005), 133–141; Iliyana Marcheva, "Zhenata v Balgariya v kraya na XX i nachaloto na XXI vek: kriza na identichnostta", in: Natalia Hristova (ed.), *Kodovete na sotsializma v postsotsializma*, vol. 121–153 (Sofia: Nov Balgarski Universitet, 2014); Krassimira Daskalova, "Zhenite v balgarskite uchebnitsi po istoriya", in: Krassimira Daskalova and Kornelia Slavova (eds.), *Zhenski identichnosti na Balkanite*, (Sofia: Polis, 2004), 1–14; Krassimira Daskalova, "Die Einschluss und Ausschluss von Frauen in bulgarischen Geschichtsbuechern der 1990er Jahre", *L'Homme. Europaeische Zeitschrift Fuer Feministische Geschichtswissenschaft*, 15, no. 2, 2004, 331–343.

- Bradinska, Radka. *Vaznikvane i oformjane na zhenskoto sotsial-demokratichesko dvizhenie v Balgariya 1885–1915*, (Sofia: NS OF, 1969).
- Cholakova, Margarita. “Balgarskite zhenski druzhestva v pomosht na osvoboditelite”, in: *Sbornik 110 godini ot izgreva na svobodata pri Svishtov*, (1987).
- Cholakova, Margarita. “Balgarskite zhenski druzhestva v pomosht na postradalite sled Aprilskoto vastanie”, in: *Yubileen sbornik po sluchaj 110 godini ot Aprilskoto vystanie i 150 godini ot rozhdenieto na Vasil Levski*, (Sofia: Center for Propaganda, Information and Press at the Committee for Culture, 1987).
- Cholakova, Margarita. *Balgarskoto zhensko dvizhenie prez Vazrazhdaneto 1857–1878*, (Sofia: Albo, 1994).
- Cholakova, Margarita. “Mezhdunarodni kontakti na balgarskite zhenski druzhestva 1876–1878”, *Godishnik na muzeite v Severna Balgariya (GMSB)*, no. 17, 1991.
- Cholakova, Margarita. “Teatralna deynost na balgarskite zhenski druzhestva prez Vazrazhdaneto”, *Godishnik na muzeite v Severna Balgariya (GMSB)*, no. 18, 1992).
- Cholakova, Margarita. “Zhenskite druzhestva i chitalishtata prez Vazrazhdaneto (1857–1878)”, in: *Sbornik materialy, posveteni na 45 godishninata na SNRB i 25 godishninata na SNRB-Klon Veliko Tarnovo*, (Veliko Tarnovo: 1990).
- Cholakova, Margarita. “Zhenskite druzhestva i deloto na Sv. sv. Kiril i Metodiy prez Vazrazhdaneto”, in: *Mezhdunaroden simpozium. 1100 godini ot blazhenata konchina na Sv. Metodij*, vol. 1, (1989).
- Daskalova, Krassimira. “A Life in History (Fani Popova-Mutafova)”, *Gender and History*, 14, no. 2, 2002, 321–339.
- Daskalova, Krassimira. “A Woman Politician in the Cold War Balkans: From Biography to History”, *Aspasia*, 10, no. 1, 2016. <https://doi.org/10.3167/asp.2016.100105>.
- Daskalova, Krassimira. “Bulgarian Women in Movements, Laws, Discourses (1840–1940)”, *Bulgarian Historical Review*, no. 1–2, 1999, 184–200.
- Daskalova, Krassimira. “Bulgarian Women’s Movement (1850s–1940s)”, in: Edith Saure, Margareth Lanzinger, and Elisabeth Frysak (eds.), *Women’s Movements. Networks and Debates*

- in Post-Communist Countries in the 19th and 20th Centuries*, (Koeln–Weimar–Wien: Boehlau Verlag, 2006), 413–437.
- Daskalova, Krassimira. “Balgarskite istorichki (1901–1944) v nacionalnata istoriya”, in: Milena Kirova and Kornelia Slavova (eds.), *Rod i red v bylgarskata kultura*, (Sofia: Fondatsiya “Tsentr za izsledvaniya i politiki za zhenite”, 2005), 25–42
- Daskalova, Krassimira. “Balgarskite zheni v sotsialni dvizheniya, zakoni i diskursi (1840–1940)”, in: Krassimira Daskalova (ed.), *Ot sjankata na istorijata: zhenite v bylgarskoto obshtestvo i kultura. Sbornik ot tekstove*, (Sofia: LIK, 1998), 11–41.
- Daskalova, Krassimira. “Clio on the Margins: Women’s and Gender History in Central, Eastern and Southeastern Europe (Part One)”, *Aspasia*, 6, no. 1, 2012, 125–185. <https://doi.org/10.3167/asp.2012.060109>.
- Daskalova, Krassimira. “Darzhavniyat feminizam na darzhavniya sotsializam: contradiction in terminis!”, in: Krassimira Daskalova and Tatyana Kmetova (eds.), *Pol i prehod: 1938–1958*, (Sofia: Tsentr za izsledvane na zhenite, 2011), 330–338.
- Daskalova, Krassimira. “Die Einschluss und Ausschluss von Frauen in bulgarischen Geschichtsbuechern der 1990er Jahre”, *L’Homme. Europäische Zeitschrift Für Feministische Geschichtswissenschaft*, 15, no. 2, 2004, 331–343.
- Daskalova, Krassimira. “Die Entwicklung der Frauengeschichte in Bulgarien”, *L’Homme. Zeitschrift Für Feministische Geschichtswissenschaft*, 13, no. 2, 2002, 364–374.
- Daskalova, Krassimira. “Education and European Women’s Citizenship. Images of Women in the Bulgarian History Textbooks”, in: Sirkku K. Hellsten, Anne Maria Holli, and Krassimira Daskalova (eds.), *Women’s Citizenship and Political Rights*, (London: Palgrave Macmillan, 2006), 107–126.
- Daskalova, Krassimira. “Establishing a Women’s History Course on Women in Bulgarian Society, 1840–1940, at Sofia University”, *Women’s History Review*, 9, no. 1, 2000, 149–153.
- Daskalova, Krassimira. “Feminizmat, istoriyata na zhenite i ramkite za tyahnoto osmisljane”, *Sociologicheski Problemi*, no. 4, 1995.
- Daskalova, Krassimira. “Feminizam i ravenstvo v balgarskiia XX vek”, in: Ralica Muharska (ed.), *Mavki i dashteri*, (Sofia: Polis, 1999), 80–105.

- Daskalova, Krassimira. "Histoire des femmes et du genre dans les Balkans. Retour sur 50 ans d'enseignement et de recherche", *Clio*, no. 48, 2018, 181–191. <https://doi.org/10.4000/clio.15095>.
- Daskalova, Krassimira. "How Should We Name the 'Women-Friendly' Actions of State Socialism", *Aspasia. International Yearbook of Central, Eastern and Southeastern European Women's and Gender History*, no. 1, 2007, 2014–2019.
- Daskalova, Krassimira. "Istoriyata na zhenite: problemi i perspektivi", in: Milena Kirova and Kornelia Slavova (eds.), *Teoriya prez granicite*, (Sofia: Polis, 2001), 28–58.
- Daskalova, Krassimira. "Kam istoriyata na sotsialnite dvizheniya v Balgariya: balgarskite feminizmi (1857–1944)", in: Daniela Koleva and Maya Grekova (eds.), *Kulturata: granitsi i sasedstva. V chest na prof. Ivan Stefanov* (Universitetska Biblioteka No 441), (Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski," 2005), 301–334.
- Daskalova, Krassimira. "Natsionalnata darzhava, modernizatsiyata i politicheskoto grazhdanstvo na zhenite (1878–1944)", *Kritika i humanizam*, 30, no. 3, 2009, 179–199.
- Daskalova, Krassimira. "Obrazovanie na zhenite i zhenite v obrazovaniето na vazrozhdenska Balgariya", *Godishnik na Sofiyskiya universitet. Tsentar po kulturoznanie*, no. 85, 1992.
- Daskalova, Krassimira (ed.). *Ot syankata na istoriyata: zhenite v balgarskoto obshtestvo i kultura. Sbornik s tekstove*, (Sofia: LIK, 1998).
- Daskalova, Krassimira. "The Women's Movement in Bulgaria after Communism", in: Joan W. Scott, Cora Kaplan, and Debra Keates (eds.), *Transitions, Environments, Translations: Feminisms in International Politics*, (New York: Routledge, 1997), 162–175.
- Daskalova, Krassimira. "The Women's Movement in Bulgaria in a Life Story", *Women's History Review*, 13, no. 1, 2004, 91–103.
- Daskalova, Krassimira (ed.). *Voices of Their Own. Oral History Interviews of Women*, (Sofia: Polis, 2004).
- Daskalova, Krassimira. "Vom allgemeinen Maennerwahlrecht ueber das Muetterwahlrecht zum Wahlrecht fuer alle Buergerinnen und Buerger in Bulgarien", in: Bettina Bab et al. (eds.), *Mit Macht Zur Wahl. 100 Jahre Frauenwahlrecht in Europa*, (Bonn: FrauenMuseum – Kunst – Kultur – Forschung, 2006), 172–182.

- Daskalova, Krassimira. "Women, Nationalism and Nation-State in Bulgaria (1800–1940s)", in: Miroslav Jovanovic and Slobodan Naumovic (eds.), *Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*, (Belgrade–Graz: Institut fuer Geschichte der Universitat Graz, 2002), 15–37
- Daskalova, Krassimira. "Women's Problems, Women's Discourses in Post-Communist Bulgaria", in: Susan Gal and Gail Kligman (eds.), *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life After Socialism*, (Princeton: Princeton University Press, 2000), 331–380.
- Daskalova, Krassimira. "Women's suffrage in Bulgaria", in: Blanca Rodrigues Ruiz and Ruth Rubio (eds.), *Women's Suffrage in Europe*, (Brill, 2012), 321–337.
- Daskalova, Krassimira. *Zheni, pol i modernizatsiya v Bylgariya 1878–1944. Vtoro preraboteno i dopylneno izdanie*, (Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2022).
- Daskalova, Krassimira. "Zhenite i bylgarskata knizhnina (1878–1944)", *Godishnik na Sofiyskiya universitet. Tsentar po kulturoznanie*, no. 86, 1992.
- Daskalova, Krassimira. "Zhenite v balgarskite uchebnitsi po istoriya", in: Krassimira Daskalova and Kornelia Slavova (eds.), *Zhenski identichnosti na Balkanite*, (Sofia: Polis, 2004), 1–14.
- Daskalova, Krassimira. "Zhenite v balgarskata vazrozhdenska knizhnina", in: Anna Ilieva (ed.), *Uchebnite knigi prez Vazrazhdaneto*, (Plovdiv: 1996).
- Daskalova, Krassimira. "Zhenski identichnosti", in: Nikolay Aretov and Nikolay Chernokozhev (ed.), *Balkanski identichnosti v modernata balgarska kultura, XIX–XX vek*, (Sofia: 2001), 157–228.
- Daskalova, Krassimira. "Zhenskiy svyat' i zhenskata emantsipatsiya v konteksta na balgarskata modernizatsiya (1893–1989)", *Nachalata na balgarskata modernost. Revolyutsionni idei i vsekidnevni praktiki. Regionalen istoricheski muzey Ruse. Izvestiya*, no. 21, 2019, 106–120.
- Daskalova, Krassimira. "Zhenskoto dvizhenie v Balgariya prez prizmata na edin zhivot (Dimitrana Ivanova)", *Istoricheski Pregled*, no. 5–6, 1998, 204–217.
- Daskalova, Krassimira, and Maria Bucur. "The History of East European Feminisms Revisited", *Feminist Encounters: A Journal of*

- Critical Studies in Culture and Politics*, 4, no. 2, 2020. <https://doi.org/10.20897/femenc/8511>.
- Daskalova, Krassimira, and Georgeta Nazarska. *Zhensko dvizhenie i feminizmi v Balgariya (sredata na XIX – sredata na XX vek) / Women's Movement and Feminisms in Modern Bulgaria (1850s–1940s)*, (Sofia: Polis, 2006).
- Daskalova, Krassimira, and Karen Offen. “The Tensions within the Early Twentieth-Century Bulgarian Women’s Movement”, *Aspasia*, 9, no. 1, 2015. <https://doi.org/10.3167/asp.2015.090107>.
- Daskalova, Krassimira, and Rayna Gavrilova. *Granitsi na grazhdanstvoto: evropeyskite zheni mezhdu tradiciyata i modernostta*, (Sofia: LIK, 2001).
- Daskalova, Krassimira, and Kornelia Slavova (eds.). *Zhenski identichnosti na Balkanite*, (Sofia: Polis, 2004).
- Daskalova, Krassimira, and Susan Zimmermann. “Women’s and Gender History 1”, in: Irina Livezeanu and Arpad von Klimó (eds.), *The Routledge History of East Central Europe since 1700*, (Abingdon–Oxon–New York: Routledge, 2017), 278–322. <https://doi.org/10.4324/9781315230894-7>.
- De Haan, Francisca, Krassimira Daskalova, and Anna Lutfi (eds.). *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms. Central, Eastern and South Eastern Europe, 19th – 20th Centuries*, (Budapest–New York: CE, 2006).
- Dimitrova, Snezhana. “‘Dayte ni mazhete, pusnete gi da si doydatsi i te shte ni nameryat vsichko, koeto ni tryabva’ – Parvata svetovna vojna, zhenskite buntove i politikite na zhenska emantsipatsiya”, *Sotsiologicheski Problemi*, no. 2, 2018, 631–674.
- Gavrilova, Rayna. “Mezhdu chastnoto i publichnoto: balgarskite zheni prez 19 vek”, in: Krassimira Daskalova and Rayna Gavrilova (eds.), *Granitsi na grazhdanstvoto: evropeyskite zheni mezhdu traditsiyata i modernostta*, (Sofia: LIK, 2011), 98–107.
- Georgieva, Ivanichka, and Detelina Moskova. *Zhenata v savremenoto balgarsko selo*, (Sofia: BAN, 1981).
- Georgieva, Sashka. *Brachna diplomatsiya na srednovekovnite balgarski vladeteli*, (Plovdiv: Fondatsiya Balgarsko istoricheskoto nasledstvo, 2019).
- Georgieva, Sashka. “Bulgarian-Byzantine marital diplomacy from 1185 to 1280”, *Bulgaria Mediaevalis*, no. 3, 2012, 431–452.

- Georgieva, Sashka. "Bulgarian-Hungarian marital diplomacy during the first half of the thirteenth century", *Bulgaria Mediaevalis*, no. 6, 2015, 339–355.
- Georgieva, Sashka. "Bulgarian-Latin Marriages during the First Half of the Thirteenth Century", *Bulgarian Historical Review*, no. 3–4, 2014, 3–28.
- Georgieva, Sashka. "Bulgarian-Serbian Marital Diplomacy from the End of 13th to the Beginning of 14th Century", *Istorijski Chasopis*, no. 66, 2017, 85–127.
- Georgieva, Sashka. "Balgaro-bosnenski dinasticheski brakove prez XIV vek", *Istorichesko Badeshte*, 2016, 151–163.
- Georgieva, Sashka. "Balgaro-vizantiyskata brachna diplomatsiya po vreme na Parvoto balgarsko tsarstvo", *Istoricheski Pregled*, no. 5–6, 2011, 170–175.
- Georgieva, Sashka. "Balgarskite tsaritsi v srednovekovnite slavyanski pametnitsi", *Palaeobulgarica*, no. 4, 2019, 64–85.
- Georgieva, Sashka. "Diplomatic Marriages in Medieval Bulgarian Foreign Policy", *Bulgarian Historical Review*, no. 1, 1993, 116–126.
- Georgieva, Sashka. "Ezicheskite imotnopravni otnosheniya i zhenata", in: Krassimira Daskalova and Rayna Gavrilova (eds.), *Granitsi na grazhdanstvoto: evropeyskite zheni mezhdu traditsiyata i modernostta*, (Sofia: LIK, 2001), 9–16.
- Georgieva, Sashka. "Female Politicians in the Second Bulgarian Tsardom", *Bulgaria Mediaevalis*, no. 1, 2010, 113–136.
- Georgieva, Sashka. "The Political Activity of Women during the Period of the First Bulgarian Kingdom", *Bulgarian Historical Review*, no. 1, 1997, 109–114.
- Georgieva, Sashka. "How Valid Were the Marriages of Medieval Bulgarian Rulers", *Bulgarian Historical Review*, no. 1–2, 2020, 31–51.
- Georgieva, Sashka. "Imalo li e balgaro-ruski mezhdudinastichni brakove prez Srednovekovieto?", *Bulgaria Mediaevalis*, no. 9, 2018, 365–375.
- Georgieva, Sashka. "Imushtestvenite prava na zhenite v srednovekovното balgarsko zakonodatelstvo", in: *Polihronija. Sbornik v chest na prof. Ivan Bozhilov*, 78–96, (Sofia : Anubis, 2002).
- Georgieva, Sashka. "Izvanbrachnite seksualni otnosheniya v srednovekovното balgarsko pravo", *Istorichesko Badeshte*, no. 1–2, 1999, 206–213.

- Georgieva, Sashka. "Le mariage aristocratique dans la politique intérieure bulgare à l'époque du Moyen Âge", *Bulgarian Historical Review*, no. 1, 1994, 12–21.
- Georgieva, Sashka. "Marital Infidelity in Christian West European and Bulgarian Mediaeval Law (A comparative study)", *Bulgarian Historical Review*, no. 3–4, 2003, 113–126.
- Georgieva, Sashka. "Mezhdupolovite otnosheniya v brachnoto i brakorazvodno pravo, deystvalo v srednovekovna Balgariya", *Istorichesko Badeshte*, no. 1–2, 2001, 208–229.
- Georgieva, Sashka. "Mnogobrachiето v srednovekovното balgarsko tsarstvo", *Istoricheski Pregled*, no. 10, 1990, 3–16.
- Georgieva, Sashka. "Model i deystvitelnost v asketichniya zhivot na zhenite v srednovekovna Balgariya", *Ricerche Slavistiche*, no. 41, 1994, 105–120.
- Georgieva, Sashka. "Realnoto prilozhenie na imushtestvenite prava na zhenite v srednovekovna Balgariya", *Istoricheski Pregled*, no. 1–2, 2010, 3–22.
- Georgieva, Sashka. "Svatbeni obichai v srednovekovna Balgariya", *Bulgaria Mediaevalis*, no. 11, 2020, 343–350.
- Georgieva, Sashka. "The Byzantine princesses in Bulgaria", *Byzantinobulgarica*, no. 9, 1994, 163–201.
- Georgieva, Sashka. "The Last Bulgarian-Wallachian Diplomatic Marriage in the Middle Ages: Facts and Hypotheses", *Bulgaria Mediaevalis*, no. 8, 2017, 483–494.
- Georgieva, Sashka. "The religious life of women in medieval Bulgaria", *Bulgaria Mediaevalis*, no. 10, 2019, 291–308.
- Georgieva, Sashka. "Vladetel, darzhava i tsarkva na Balkanite prez Srednovekovieto. Tipove diplomateski brachni sporazumeniya, sklyuchvani ot srednovekovnite balgarski vladeteli", in: *Vladetel, darzhava i tsarkva na Balkanite prez Srednovekovieto. Sbornik v chest na 60-godishninata na prof. d-r Plamen Pavlov*, vol. 2 (Veliko Tarnovo: Faber, 2020), 235–241.
- Georgieva, Sashka. "Vliyanie na vizantiyskoto zakonodatelstvo varhu starobalgarskoto brachno pravo", *Istoricheski Pregled*, no. 1, 1997, 50–66.
- Georgieva, Sashka. "Za rolyata na seksualnite otnosheniya v braka – paraleli mezhdu srednovekovniya Iztok i Zapad", *Epohi*, no. 1–2, 2005, 59–68.

- Georgieva, Sashka. "Zhenata prez pogleda na zapadnoevropeyskite i balgarskite knizhovnitsi ot Srednovekovieto", *Minalo*, no. 3, 1996, 48–55.
- Georgieva, Sashka. *Zhenata v Balgarskoto Srednovekovie*, (Plovdiv: Fondatsiya Balgarsko istoricheskoto nasledstvo, 2011).
- Georgieva, Sashka. "Zhenskiyat mitologichen obraz – mit i realnost v ezicheskite vyarvaniya na slavyani i balgari", *Istoricheskoto Badeshte*, no. 1, 2001, 119–128.
- Georgieva, Sashka. "Zhenskoto ktitorstvo v srednovekovna Balgariya", *Istoricheski Pregled*, no. 8, 1991, 44–52.
- Hellsten, Sirkku, Anne Maria Holli, and Krassimira Daskalova (eds.), *Women's Citizenship and Political Rights*, (London: Palgrave Macmillan, 2006).
- Hristodulova, Magda. "Socialno-pravnata harakteristika na zhenata v srednovekovnata balgarska darzhava (VII–XIV v.)", *Trudove na VTU* 18, no. 2, 1981, 7–58.
- Hristodulova, Magda. "Titul i regalii bolgarskoj vladeteljnici v epohu srednevekovjja (VII–XIV v.)", *Etudes Balkaniques*, no. 3, 1978, 141–148.
- Ivanova, Svetlana. "Brak i razvod v balgarskite zemi (XVI–XIX v.)", *Izvestiya Na NBKM*, 22, no. 28, 1994, 159–193.
- Ivanova, Svetlana. "Hristiyanki i myusyulmanki pred kadiyskiya sad v Rumeliya prez XVIII v.: brachni problemi", *Istoricheski Pregled*, no. 10, 1991, 76–87.
- Ivanova, Svetlana. "Judicial Treatment of the Matrimonial Problems of Christian Women in Rumeli During the Seventeenth and Eighteenth Centuries", in: Amila Buturovic and Irwin Schick (eds.), *Women in the Ottoman Balkans. Gender, Culture and History*, (London–New York: I.B. Tauris, 2007), 153–200.
- Ivanova, Svetlana. "Kakvoto povelyava zakonat sapruzheski. Sadebno tretirane na brachnite problemi na hristiyankite u nas prez XVI–XVIII v.", in: Krassimira Daskalova and Rayna Gavriloova (eds.), *Granitsi na grazhdanstvoto: evropeyskite zheni mezhdu traditsiyata i modernostta*, (Sofia: LIK, 2001), 30–62.
- Ivanova, Svetlana. "Marriage and Divorce in the Bulgarian Lands (XV–XIX c.)", *Bulgarian Historical Review*, no. 2–3, 1993, 49–84.
- Ivanova, Svetlana. "Muslim and Christian Women Before the Kadi Court in Eighteenth-Century Rumeli: Marriage Problems", *Oriente Moderno*, 79, no. 1, 1999, 161–176.

- Ivanova, Svetlana. "Sadebno tretirane na brachnite problemi na myusyulmanite v tsentralnata chast na Rumeliya prez XVIII v.", *Bylgarski Folklor*, no. 4, 1998, 51–64.
- Ivanova, Svetlana. "The Divorce between Zubaida Hatun and Esseid Osman Aga: Women in the Eighteenth-Century Shari'a Court of Rumelia", in: Amira El Azhary Sonbol (ed.), *Omen, the Family, and Divorce Laws in Islamic History*, (Syracuse: Syracuse University Press, 1996), 112–125.
- Karamihova, Margarita. *Brakat v balgarskite sela v perioda na osmansko vladichestvo*, (Sofia, 1991).
- Kasabova, Anelia. "Feminizam ili zhenstvenost. Idealat za „uspyalata“ zhena po materiali ot balgarskata presa (1990–2003)", in: R. Ivanova (ed.), *Vsekidnevната kultura na balgarite i sarbite v postsotsialisticheskiya period*, (Sofia: BAN Etnografski institut s muzey, 2005), 133–141.
- Kasabova, Anelia. "Samotnata mayka' v Bulgariya – mezhdu stigmatizirane i geroizirane. Protivorechivata politika na sotsialisticheskata darzhava kam izvanbrachnata razhdaemost", in: Kristina Popova and Milena Angelova (eds.), *Obshtestveno Podpomagane i Sotsialna Rabota v Bulgariya: Istoriya, Institutsii, Ideologii, Imena*, (Blagoevgrad, 2005), 149–164.
- Kasabova, Anelia. "“Svoi (?) v golemiya dom’. Za (ne-)reshenite problemi na domovete ‘Mayka i dete’ v sotsialisticheska Bulgariya”, in: *Arhivi Na Zheni i Maltsinstva. Subekti Na Arhivirane*, no. 3, (Blagoevgrad: Universitetsko izdatelstvo, 2011), 171–236.
- Kassabova, Anelia. "Neue alte Normen. Die versuchte Normierung der Sexualität im sozialistischen Bulgarien", *Ethnologia Balkanica*, no. 8, 2004, 155–175.
- Kuleliev, Jordan. *Devicheskoto obrazovanie vav V. Tarnovo predi Osvobozhdenieto (1822–1877 god.)*, (Veliko Tarnovo: Pechatnitsa "E. p. Hristov", 1936).
- Luleva, Ana. "Blagotvoritelnost, obrazovanie, grizha. Zhenskite druzhestva i modernizatsiyata na balgarskoto obshtestvo (70-te godini na XIX – 40-te godini na XX v.)", *Nachalata na balgarskata modernost. Revoljutsionni idei i vsekidnevni praktiki. Regionalen istoricheski muzey Ruse. Izvestiya*, no. 21, 2019, 106–120.
- Luleva, Ana. "Brachniyat izbor v avtobiografichnite razkazi. Kam sotsialното konstruirane na kategoriyata 'pol' v balgarskoto selo prez parvata polovina na XX v.", in: *Zhizneniyat tsikal. Dokladi ot*

- balgaro-srabska nauchna konferenciya. 12–16 yuni 2000*, (Sofia: BAN, 2000), 65–74.
- Luleva, Ana. “Konstruirovanie gendera v bolgarskom sotsialisticheskom proekte. Zhenskiy vopros”, *Zhenshtina v rossiyskom obshchestve*, no. 1–2, 2005, 34–55.
- Luleva, Ana. “Neformalen trud i ravenstvo mezhdu polovete v post-sotsialisticheskoto balgarsko obshtestvo”, *Balgarska Etnologiya*, no. 2, 2008, 53–67.
- Luleva, Ana. “Obrazi na polovete v balgarskoto selo prez XX v.”, *Balgarska Etnologia*, no. 2, 2001, 26–40.
- Luleva, Ana. “Rabota, semeystvo, pol v perioda na prehod”, in: Krassimira Daskalova and Tatyana Kmetova (eds.), *Pol i prehod*, (Sofia: Tsentar za izsledvaniya i politiki za zhenite, 2008), 112–145.
- Luleva, Ana. “The informal economy’s contribution to gender inequality in Bulgaria”, in: Christina Klenner and Simone Leiber (ed.), *Welfare States and Gender Inequality in Central and Eastern Europe*, (Brussels: European Trade Union Institute, 2010, 53–67.
- Luleva, Ana. “Transformation and Gender Arrangements in Post-socialist Bulgaria”, *Ethnologia Bulgarica*, no. 3, 2006, 12–23.
- Luleva, Ana. “Zhenite lageristki. Za kolektivnata pamet na edno pokolenie”, in: Krassimira Daskalova and Tatyana Kmetova (eds.), *Pol i Prehod 1938–1958*, (Sofia: Tsentar za izsledvaniya i politiki za zhenite, 2011), 142–153.
- Luleva, Ana. “Zhenite v malkiya balgarski grad (XIX – nachaloto na XX v.)”, in: Zorica Divac (ed.), *Obichaji zhivotnog ciklusa u gradskoj sredini*, (Beograd: EI SANU, 2002), 217–227.
- Luleva, Ana. “Zhenskiyat vapros’ v sotsialisticheska Bulgariya. Ideologiya, politika, realnost”, in: *Sotsializmat – realnost i ilyuzii. Etnologichni aspekti na vsekidnevната kultura. Sbornik Dokladi ot Mezhdunarodna nauchna konferentsiya*, (Sofia: BAN Etnografski institut s muzey, 2003), 155–175.
- Marcheva, Iliyana. “Balgarskata leydi Stalin’. Tsola Dragoycheva”, in: Maria Radeva (ed.), *Balgarski darzhavnitsi 1944–1989*, (Sofia: Skorpio VI, 2005), 117–130.
- Marcheva, Iliyana. “Tsola Dragoycheva – yarka figura ot parvite godini na Otechestveniya front”, in: Iskra Baeva (ed.), *Istoriya na Otechestveniya Front/Sayuz v Bulgariya*, vol. 2, (Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kl. Ohridski”, 2012).

- Marcheva, Iliyana. "Emantsipatsiyata pri sotsializma: balgarkata vav varhovete na vlastta", in: *Interdistsiplinari dialozi. Sbornik v chest na A. Zapryanova*, (Sofia: Institut po istoriya, 2009), 173–201.
- Marcheva, Iliyana. "Istoriyata na edna predizvestena smart ili krayat na organiziranoto zhensko dvizhenie v Balgariya (1944–1950)", *Epohi*, no. 2, 1998, 52–63.
- Marcheva, Iliyana. "Komitetat na balgarskite zheni v politicheskata sistema na NRB (1950–1958)", *Izvestiya na Istoricheskoto družestvo*, no. 41, 2011), 404–423.
- Marcheva, Iliyana. "Lyudmila Zhivkova v zhenskoto desetiletie na OON 1976–1985", in: Iskra Baeva (ed.), *Kulturnoto otvaryane na Balgariya kam sveta. Materiali ot mezhdunarodnata nauchna konferentsiya po povod 70 godini ot rozhdenieto na Lyudmila Zhivkova*, (Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kl. Ohridski“, 2013), 92–102.
- Marcheva, Iliyana. "Mazhkite momicheta v kragovrata na promenite. Balgarkata prez vtorata polovina na XX vek", in: Krassimira Daskalova and Rayna Gavrilova (eds.), *Granitsi na grazhdanstvoto: evropeyskite zheni mezhdu traditsiyata i modernostta*, (Sofia: LIK, 2001), 318–331.
- Marcheva, Iliyana. "‘Prosveteniyat absolyutizam’. Lyudmila Zhivkova", in: Maria Radeva (ed.), *Balgarski darzhavnitsi 1944–1989*, (Sofia: Skorpion VI, 2005), 170–183.
- Marcheva, Iliyana. "‘Za ‘opekanskoto predstavitelstvo’ na zhenite v Balgariya 1944–1958", in: Krassimira Daskalova and Tatyana Kmetova (eds.), *Pol i prehod 1938–1958*, (Sofia: Tsentar za izsledvaniya i politiki za zhenata, 2011), 203–221.
- Marcheva, Iliyana. "Zhenata v Balgariya v kraya na XX i nachaloto na XXI vek: kriza na identichnostta", in: Natalia Hristova (ed.), *Kodovete na sotsializma v postsotsializma*, vol. 121–153. (Sofia: Nov Balgarski Universitet, 2014).
- Marcheva, Iliyana. "Zhenski organizatsii i vlast: balgarskiyat sluchay 1944–1990", in: *Savremennata Zhena – Roli i obrazi*, (Blagoevgrad: Universitetsko izdatelstvo „N. Rilski“, 2010), 36–44.
- Marcheva, Iliyana. "Zhenskoto dvizhenie i negovata sydba prez perioda sept. 1944 – yuni 1945 g.", *Minalo*, no. 1, 2005, 63–73.
- Muratova, Nurie. "(Bez)opasnite vragove na rezhima: neizvestnite istorii na tri izvestni zheni ot zemedelskoto dvizhenie", *Balkanistic Forum*, no. 3, 2019, 310–324.

- Muratova, Nurie. "Muslim Women in Socialist Bulgaria", *Balkanistic Forum*, no. 2, 2013, 128–149.
- Muratova, Nurie. *Zheni otvad arhiva. Nevidimite istorii na zhenite v Balgariya*, (Blagoevgrad: Universitetsko izdatelstvo „Neofit Rilski”, 2021).
- Muratova, Nurie, and Zeynep Zafer. *Mefkyure Mollova: tyurkologiya v izgnanie. Biografichno izsledvane*, (Blagoevgrad: Universitetsko izdatelstvo „Neofit Rilski”, 2022).
- Mushmov, Nikola. "Zhenskiyat obraz v balgarskata numizmatika", *Izvestiya na Istoricheskoto družhestvo*, no. 11–12, 1932, 160–168.
- Nazarska, Georgeta. "Balkanite kato „nauchna periferiya“ ili „nauchen tsentar“: akademichnite migracii na zhenite ucheni ot Balkanite (XIX–XX v.)", *Balkanistic Forum*, no. 1, 2012, 37–50.
- Nazarska, Georgeta. "Bulgarian Association of University Women, 1924–1950", *Aspasia. International Yearbook for Women's and Gender History of Central, Eastern and South Eastern Europe*, no 1, 2007, 153–175.
- Nazarska, Georgeta. "Bulgarian Women Medical Doctors in the Social Modernization of the Bulgarian Nation State (1878–1944)", *Historical Social Research/Historische Sozialforschung*, 33, no. 2, 2008, 232–248.
- Nazarska, Georgeta. "‘Da vi dadem iskanoto ot vas i vremeto obrazovanie...’: Zhenskiyat intelektualen elit v Balgariya i rolyata na semejstvoto", *Trudove na specializiranoto visshe uchilishte po bibliotekoznanie i informacionni tehnologii (SVUBIT)*, no. 3, 2004, 247–258.
- Nazarska, Georgeta. "Dostapat na zhenite do balgarskata universitetska nauka", *Istoricheski Pregled*, no. 5–6, 2005, 116–147.
- Nazarska, Georgeta. "Intelektualka ot 'podranilo pokolenie' – Ekaterina Zlatoustova, 1881–1952", *Minalo*, no. 1, 2005, 84–94.
- Nazarska, Georgeta. "Istoriyata kato profesiya na balgarskite zheni, 1879–50-te god. na XX v.", *Istoriya*, no. 2–3, 2005, 42–64.
- Nazarska, Georgeta. "Kulturnata receptsiya na zhenskiya periodichen pechat v Balgariya (30–60-te godini na XX v.): Opit za rekonstruktsiya po dannii ot chasten arhiv", *Izdatel*, no. 3–4, 2007, 11–20.
- Nazarska, Georgeta. "Kulturni kontakti mezhdu zhenskite intelektualni eliti na Balgariya i Yugoslaviya, 1919–1944", *Trudove na SVUBIT*, no. 4, 2005, 317–327.

- Nazarska, Georgeta. "L'Association des Femmes Bulgares à l'Instruction Supérieure (L'AFBIS) 1924–1950", *Bulgarian Historical Review*, no. 1–2, 2005, 120–147.
- Nazarska, Georgeta. "Lekarkite v balgarskata socialna modernizatsiya (1878–1944)", *Trudove na SVUBIT*, no. 6, 2007, 395–411.
- Nazarska, Georgeta. "Muslim Women and Women's Movement in Bulgaria (1940–1960s)", in: Kristina Popova et al. (eds.), *Women and Minorities Archives: Ways of Archiving*, vol. 1, (Sofia–Vienna: SEMARSh, 2009), 123–132.
- Nazarska, Georgeta. "Nezhelani, neudobni, neprispособimi: pionerkite v balgarskata nauka, 20–50-te god. na XX v.", in: Milena Kirova and Kornelia Slavova (eds.), *Rod i red v balgarskata kultura*, (Sofia: Fondatsia „Tsentar za izsledvaniya i politiki za zhenite“, 2005), 10–26.
- Nazarska, Georgeta. "Obrazat na balgarskata zhena v kulturno-istoricheskoto nasledstvo na Sofiya", in: *Sofiya i neinoto kulturno-istoricheskoto nasledstvo*, (Sofia: ITUS 98 EOOD, 2008), 127–130.
- Nazarska, Georgeta. "Pionerkite v balgarskoto bibliotechno delo", *Biblioteka*, no. 6, 2005, 29–36.
- Nazarska, Georgeta. "Predstavitelki na neuniversitetskata pedagogicheska misal: Kragat okolo sp. 'Uchilishten Pregled' (20–40-te godini na XX v.)", in: *120 g. Sofijski universitet „Sv. Kliment Ohridski“ i razvitie na pedagogicheskata nauka*, (Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski," 2008), 398–403.
- Nazarska, Georgeta. "Spisanie „Grazhdanka“ v balgarskata sotsialna i kulturna modernizatsiya", *Izdatel*, no. 2–3, 2005, 88–93.
- Nazarska, Georgeta. *Universitetskoto obrazovanie i balgarskite zheni*, (Sofia: IMIR, 2003).
- Nazarska, Georgeta. "Zhenite i akademichnata vlast: po primera na balgarskite visshi uchilishta (20–50-te god. na XX v.)", *Istoriчески Pregled*, no. 5–6, 2010, 110–136.
- Nazarska, Georgeta. "Zhenite prevodachki v kulturnata modernizatsiya na Bylgariya, 1878–1944", in: *Knigata i natsionalnata identichnost*, (Sofia: Za bukvite, 2004), 197–212.
- Nazarska, Georgeta. "Zhenite v balgarskata nauka: traditsii i savremenni problemi", in: *Nacionalen forum za naukata „Balgarski debati“*, (Sofia, n.d.), 212–222.
- Nazarska, Georgeta. "Zhenite v nagradnata sistema na Balgariya (30-te – 50-te godini na XX vek)", in: Krassimira Daskalova and

- Tatyana Kmetova (eds.), *Pol i prehod: 1938–1958*, (Sofia: Tsentar za izsledvaniya i politiki za zhenite, 2011), 53–76.
- Nazarska, Georgeta. “Zhenskiyat intelektualen elit i feminizmat v Bulgariya (kraya na XIX – sredata na XX v.)”, *Balkan Conference of Young Scientists 16–18.06.2005. Scientific Researches of the Union of Scientists – Plovdiv*, vol. 6, no. Series B, 2006, 242–247.
- Nazarska, Georgeta. “Klubat na balgarskite pisatelki i profesionalното utvarzhdavane na zhenskiya knizhoven trud, 1930–1946”, *Izdatel*, 2004, 48–52.
- Nesheva, Violeta. “Zhenskiyat aristokratichen kostyum prez Vtorata balgarska darzhava”, *Numizmatika*, no. 4, 1975, 23–48.
- Oshavkova, Vera. “Sotsialisticheski problemi na zhenata rabotnichka”, in: *Zhenata – majka, truzhenichka, obshtestvenichka*, (Sofia: Izdatelstvo na BKP, 1974), 102–124.
- Pachamanova, Ina. *Predishniyat prehod. Zhenata i semeystvoto pri sotsializma. Zakoni, darzhavna politika i terenno prouchvane ot edno balgarsko selo*, (Sofia: Ciela, 2015).
- Pachamanova, Ina. “Razhdaemost i darzhavna politika (Balgarskite zakoni ot perioda na sotsializma)”, in: *Razhdaemostta v Balgariya i darzhavnata politika. Sb. dokladi ot nauchna konferentsiya s mezhdunarodno uchastie*, (Sofia: Tsentar za izsledvane na naselenieto BAN, 2009), 592–610.
- Pachamanova, Ina. “Traditsiya i modernizatsiya v polozhenieto na zhenata v balgarskoto semeystvo ot Vazrazhdaneto do sredata na XX vek”, *Collegium Historicum*, no. 1, 2011, 485–503.
- Pachamanova, Ina. “Zhenata i semeystvoto v zakonite na sotsialisticheska Bulgariya”, in: Veselin Tepavicharov (ed.), *Ethnologia Academica*, 5. *Moderni i postmoderni etyudi v etnologiyata i antropologiyata*, (Sofia: IK Gutenberg, 2010), 61–85.
- Paskaleva, Virginia. *Balgarkata prez Vazrazhdaneto*, (Sofia: BKP, 1964).
- Paskaleva, Virginia, and Ruska Patyrchanova (eds.), *Rayna knyaginya: Rayna Popgeorgieva Futekova. Avtobiografiya, dokumenti i material*, (Sofia: Nauka i izkustvo, 1976).
- Pavlova, Joana. “Rolyata na zhenata vav Vtorata balgarska darzhava”, *Nauchni Trudove – Natsionalen voenen universitet “Vasil Levski”*, 44, no. 2, 1996, 163–167.
- Popova, Nevyana, and Zdravka Vodenicharova. *Sto godini ot osnovavaneto na parvite družestva na zhenite v Balgariya*, (Sofia: Otechestven Front, 1957).

- Pundeva-Voynikova, Aleksandra. *Balgarkata prez epohata na Vazrazhdaneto (obrazovatelni i vazpitatelni problemi)*, (Sofia: Balgarski zhenski sayuz, 1940).
- Radeva, Maria. *Kulturnata politika na balgarskata burzhoazna darzhava*, (Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski", 1982).
- Simeonova, Lilyana. "Hristiyanizatsiyata na Bulgariya i problemat za myastoto na zhenata i braka. V: Obshtoto i spetsifichnoto v balkanskite kulturi do kraya na XIX vek", in: *Sbornik v chest na 70-godishninata na prof. V. Typkova-Zaimova*, (Sofia: Gutenberg, 1999), 46–61.
- Simeonova, Lilyana. "Pravna zashtita na zhenite i detsata v novopokrastenoto balgarsko obshtestvo (Zakon za sadene na horata, Ekloga)", in: *Shtrihi kam Balkanskoto srednovekovie. Izsledvaniya v pamet na Prof. Nikolay Kochev* (= *Studia Balkanica*, 27), (Sofia: Institut po balkanistika, Paradigma, 2009), 117–125.
- Solachka, Pavlina. "Trudovoto vsekidnevie na zhenite v perioda na kasniya sotsializam. Primerat na TK 'Pirin' – Blagoevgrad", in: *XIV Natsionalni filologicheski cheteniya za studenti i doktoranti v chest na svetite bratya Kiril i Metodiy*, (Yugozapaden universitet, Filologicheski fakultet, 2020), 117–121.
- Todorova, Cveta. *Balgarskata komunisticheska partiya i zhenskoto komunistichsko dvizhenie v Bulgariya (1919–1944)*, (Sofia: Partizdat, 1982).
- Todorova, Maria. "Brak i brachnost v Bulgariya prez XIX v.", *Istoriicheski Pregled*, no. 3, 1989, 59–78.
- Todorova, Maria. "Population Structure, Marriage Patterns, Family and Household (According to Ottoman Documentary Material from North-Eastern Bulgaria in 60s of the 19th Century)", *Etudes Balkaniques*, no. 3, 1983, 59–73.
- Todorova, Olga. "Balgarkata hristiyanka prez XV-XVIII vek", *Istoriicheski Pregled*, no. 4, 1992, 3–27.
- Todorova, Olga. "Dzhendarni aspekti na islyamizatsiyata: ustnata traditsiya sreshtu istoriyata", *Balgarski Folklor*, no. 3–4, 2008, 79–100.
- Todorova, Olga. "Evolyuetsiya khristiyanskikh vzglyadov na smeshannye braki (khristian s musul'manami) v XV–XVIII vv.", *Bulgarian Historical Review*, no. 1, 1991, 42–62.

- Todorova, Olga. “‘Myzhki’ vremena? (Zhenata v publichnoto prostanstvo prez parvite stoletiya na osmanskoto vladichestvo)”, in: *Kontrasti i konflikti “zad kadar” v balgarskoto obshtestvo prez XV–XVIII vek*, (Sofia: Gutenberg, 2003), 63–153 .
- Todorova, Olga. “Nyakoi vaprosi na zhenskiya statut prez XVI vek (Varhu material ot balgarskite zemi)”, in: *Balgarskiyat shestnadeseti vek. Sbornik s dokladi za balgarskata obshta i kulturna istoriya prez XVI vek*, (Sofia: NBKM, 1996), 103–127.
- Todorova, Olga. “Pravoslavniyat brak prez parvite vekove na osmanskoto vladichestvo i predizvikatelstvata na islyama”, in: *Religiya i tsarkva v Bulgariya. Socialni i kulturni izmereniya na pravoslaviето i negovata specifika v balgarskite zemi*, (Sofia: Gutenberg, 1999), 330–346.
- Todorova, Olga. “Prisluzhnitsi i konkubini: robinite – edna neizsledvana socialna kategoriya ot epohata na osmanskoto vladichestvo (XV–XVII v.)”, *Istoricheskoto Badeshte*, no. 1–2, 2002, 230–269.
- Todorova, Olga. “Prostituciyata v balgarskite zemi prez rannite vekove na osmanskoto vladichestvo”, in: Krassimira Daskalova and Rayna Gavrilova, *Granitsi na grazhdanstvoto: evropeyskite zheni mezhdu traditsiyata i modernostta*, (Sofia: LIK, 2001), 63–78.
- Todorova, Olga. *Zhenite ot Tsentralnite Balkani prez osmanskata epoha (XV–XVII v.)*, (Sofia: Gutenberg, 2004).
- Todorova, Olga. “Zhenite v Sofiya prez 70-te godini na XVII vek (Po dannii ot edin registar s nasledstveni opisi)”, *Istoricheski Pregled*, no. 3, 1996, 3–40.
- Trifonova, Krasimira. “Harakter i organizatsionno razvitie na Balgarskija naroden zhenski sayuz (1944–1950)”, *Izvestiya na Instituta po istoriya na Balgarskata komunisticheska partiya*, no. 47, 1982, 283–310.
- Valkova-Nesheva, Violeta. *Zhenskiyat svetski kostjum prez Vtorata bylgarska dyrzhava (1186–1396)*, (Sofia: BAN, 1976).
- Vasileva, Boyka. “Balgarski zhenski organizatsii prez Vazrazhdaneto”, *Godishnik na Sofijskija universitet “Sv. Kliment Ohridski” – Istoricheski Fakultet*, 70, 1978.
- Vodenicharov, Petar. “Marginalizatsiya na zhenite v ‘Druzhestvata na boytsite protiv fashizma’ prez 40-te i 50-te godini na XX vek – stariyat patriarhalizam v novata antifashistka retorika”, in: Krassimira Daskalova and Tatyana Kmetova (eds.),

- Pol i prehod: 1938–1958*, (Sofia: Tsentar za izsledvaniya i politiki za zhenite, 2011), 235–242.
- Vodenicharov, Petar. “Balgariya prez 70-te godini – natsionalizam, modernizatsiya, emantsipatsiya? Kriticheski diskursen analiz na totalitarnite politiki na pametta”, *Balkanistic Forum*, no. 1–2–3, 2002, 104–119.
- Vodenicharova, Zdravka, and Nevena Popova. *Revolyutsionното zhensko dvizhenie v Balgariya*, (Sofia: Otechestven front, 1972).
- Zarcheva, Lilyana. “Sotsialното razvitie na zhenata v trudoviya kolektiv”, in: *Zhenata – mayka, truzhenichka, obshtestvenichka*, (Sofia: Izdatelstvo na BKP, 1974), 67–101.
- Zdravkova, Zlatozhivka, and Reneta Zlateva. “Pozitsiyata na zhenata vav Vtorata bylgarska dyrzhava”, *Nauchni trudove – Rusenski universitet Angel Kanchev*, no. 54, 2015, 151–159.
- Zdravkova, Zlatozhivka, and Reneta Zlateva. “Pozitsiyata na zhenata v Parvata balgarska dyrzhava”, *Nauchni trudove – Rusenski universitet Angel Kanchev*, no. 45, 2006, 7–13.
- Zlatoustova, Ekaterina. “Devicheskoto obrazovanie predi Osvozhdenieto”, *Uchilishten Pregled*, 1930, 1404–1420.
- Zlatoustova, Ekaterina. “Devicheskoto obrazovanie sled Osvozhdenieto”, *Uchilishten Pregled*, 1930, 1521–1540.

JOLANTA CHWASTYK-KOWALCZYK

<https://orcid.org/0000-0002-3463-6432>

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach (Polska)

Jan Kochanowski University of Kielce (Poland)

„Luxury Splash of Art” – autorski pomysł Kamili Krzyżaniak¹

Streszczenie

Artykuł omawia wielopłaszczyznową działalność Kamili Krzyżaniak, z wykształcenia architekta, z pasji – malarki. Od kilku lat mieszka ona w Londynie, jest założycielką i redaktorem naczelną najważniejszej inicjatywy – anglojęzycznego kwartalnika „Luxury Splash of Art”, z podtytułem „Art and Lifestyle Magazine”. Magazyn ukazuje się od jesieni 2020 r. do dziś. Poświęcony jest wszelkim rodzajom sztuk, co wykazała przeprowadzona analiza zawartości. Ukazuje się w Londynie w wersji papierowej i interaktywnej on-line – pod adresem: www.luxurysplashofart.com, Instagram: [Luxury_Splash_of_Art](https://www.instagram.com/Luxury_Splash_of_Art), Facebook: [LuxurySplashofArt](https://www.facebook.com/LuxurySplashofArt), info@luxurysplashofart.com.

Pismo jest drukowane na dobrej jakości papierze kredowym, zamieszcza doskonałej jakości kolorowe zdjęcia. Ich układ jest starannie przemyślany, redakcja nie oszczędza miejsca, jest dużo światła, co pozwala w pełni docenić ich walory artystyczne.

¹ Publikacja przygotowana/dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Edukacji i Nauki. Jest wynikiem udziału w projekcie „Ośrodek Badań Historii Kobiet – kontynuacja II”.

Jest to interdyscyplinarny, inspirujący luksusowy magazyn, który gromadzi nie tylko głośnie w artystycznym świecie nazwiska, ale też rzemieślników, tancerzy, fotografów, pisarzy, miłośników dobrej kuchni – słowem pasjonatów wszelkich przejawów piękna i celebrowania różnorodnych ucieleśnień twórczych. Współpracujący z pismem (na zasadzie barteru) ludzie z całego świata — pisarze, fotografowie, inni twórcy – odważnie wprowadzają odbiorcę w wielowymiarową kulturę współczesną.

Użyte metody: analiza zawartości prasy – jakościowa; wywiady, studium przypadku – *case study*, biografia prasowa.

Słowa kluczowe: „Luxury Splash of Art”, XXI wiek, Wielka Brytania, Kamila Krzyżaniak

„LUXURY SPLASH OF ART” – KAMILA KRZYŻANIAK’S ORIGINAL IDEA

Abstract

The article discusses the multifaceted activity of Kamila Krzyżaniak, an architect by education, a painter by passion. She has been living in London for several years, she is the founder and editor-in-chief of the most important initiative – the English-language quarterly “Luxury Splash of Art”, subtitled “Art and Lifestyle Magazine”. The magazine has been published since autumn 2020. It is devoted to all kinds of arts, which was shown by the analysis of the content. It is published in London in paper and interactive online versions – at: www.luxurysplashofart.com, Instagram: [Luxury_Splash_of_Art](https://www.instagram.com/Luxury_Splash_of_Art), Facebook: [LuxurySplashofArt](https://www.facebook.com/LuxurySplashofArt), info@luxurysplashofart.com.

The magazine is printed on good quality chalk paper and contains excellent quality color photos. Their arrangement is carefully thought out, the editorial office spares no space, there is a lot of light, which allows you to fully appreciate their artistic values.

This interdisciplinary, inspiring luxury magazine that collects not only famous names in the artistic world, but also craftsmen, dancers, photographers, writers, lovers of good food – in a word, enthusiasts of all manifestations of beauty and the celebration of various creative embodiments. People from all over the world who cooperate with the magazine – on the basis of barter

– writers, photographers and other artists, boldly introduce the recipient into the multidimensional contemporary culture.

Methods used: press content analysis – qualitative; interviews, case study, press biography.

Keywords: “Luxury Splash of Art”, 21st century, Great Britain, Kamila Krzyżaniak

„Luxury Splash of Art”, z podtytułem „Art and Lifestyle Magazine” jest odważną anglojęzyczną inicjatywą Kamili Krzyżaniak, która pojawiła się na rynku wydawniczym w Wielkiej Brytanii we wrześniu 2020 r. Redaktor naczelna i założycielka tego unikatowego anglojęzycznego kwartalnika, urodziła się w Jeleniej Górze; jako kilkulatka wraz z rodziną zamieszkała w okolicach Jeleniej Góry, w Kowarach (woj. dolnośląskie). Od wczesnej młodości była miłośniczką gry w szachy, zdeterminowana, aby wygrywać. Przyznaje, że utożsamia się z Beth Harmon, szachistką z serialu *Gambit królowej*².

Jest absolwentką Liceum Plastycznego w Jeleniej Górze, gdzie rozwijała swoje zainteresowania drzeworytnictwem i snycerstwem, udoskonalała techniki wykończeniowe i nabrała szlifów, posługując się m.in. patyną czy polichromią³. Wykształciła umiejętność projektowania, wykonując artystyczne prace oparte na modelach, a także rysunki i fotograficzną dokumentację. Stosowała rzeźbiarskie materiały, takie jak glina, gips i drewno. Artystyczne pasje, a zwłaszcza możliwości, jakie daje drewno, zgłębiała dzięki swojemu tacie, który pracował jako cieśla. Mama, sekretarka, zaszczerpiła w niej pracowitość i zdolności organizacyjne, które tak bardzo przydają się w prowadzeniu magazynu „Luxury Splash of Art”⁴. Ukończyła Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej. Po uzyskaniu dyplomu pracowała jako magister inżynier architekt w Belgii, w roku 2008 przeniosła się do Anglii. Mieszka i pracuje (jako menedżer w jednym z hoteli) w Londynie. W stolicy Wielkiej Brytanii prowadzi też autorską pracownię malarską Kamila

² *Odważnie łamiąc zasady. Wywiad tygodnia: Kamila Krzyżaniak*: https://passionpiece.com/pl/2021/03/02/wywiad-tygodnia-kamila-krzyzaniak/fbclid=IwAR1A0WxbRDttNXnP_E3KZZRyZZV618L7zqgl_NaRyFCs5X_hZm2wEtsU [dostęp: 22.10.2022].

³ E-mail Kamili Krzyżaniak do Jolanty Chwastyk-Kowalczyk z 27 maja 2022 r.

⁴ Wywiad z Kamila Krzyżaniak przeprowadzony przez Jolantę Chwastyk-Kowalczyk w Londynie 26 maja 2022 r.

Krzyżaniak – Kamila K Art. Należy do Związku Plastyków Artystów Rzeczypospolitej Polskiej.

Od początku swojego pobytu na Wyspach Brytyjskich aktywnie włączyła się w życie kulturalne polskiej diaspory, nie tylko jako malarka: współpracowała z organem Związku Pisarzy Polskich na Obczyźnie „Pamiętnikiem Literackim” pod redakcją Reginy Wasiak-Taylor, prowadziła „Popołudniową herbatkę z odrobiną sztuki dla początkujących i zaawansowanych” w Queen’s Park London i redagowała bloga – *Sztuka w Domu* w polskim tygodniku „Cooltura” wydawanym w Londynie⁵. Została wyróżniona za prace malarskie w „Painters online”, w wydaniu z marca 2020 r. – *Cycle of Mistress*, w Art Rooms (Seul, Korea Płd.) za *Kobiety* oraz w Dosze (Katar) za *Portret dla królewskiej rodziny*.

Artystka emanuje pozytywną energią. Nigdy się nie poddaje – gdy kilka lat temu w ciągu jednego popołudnia jej pracownię strawił pożar, stawiała czoło wyzwaniu i krok po kroku odbudowała swoje „królestwo”. To typ entuzjastycznej kreatorki, która dzięki marzeniom i odwadze przesuwa granice swoich możliwości, podąża swoimi drogami. Stawia czoło ryzyku, jakie niesie za sobą dbanie o niezależność twórczą⁶. Jej prace zyskały uznanie i znajdują się w kolekcjach prywatnych, instytucjach publicznych, korporacjach oraz u rodziny królewskiej w Katarze. Były eksponowane w Polsce, Katarze, Belgii, Hiszpanii, Korei Płd., Danii oraz w Anglii⁷. Artystka specjalizuje się w tworzeniu wielkoformatowych dzieł skupiających się na kobiecych kształtach, twarzach noszących piętno, jakie pozostawia na nich upływ czasu. Fascynuje ją ciało kobiety, które uważa za „zmysłowe, delikatne, pełne gracji, subtelności, tajemnicy, pokusy, sprzeczności, słabości i siły, podporządkowania i dzikości”⁸.

Z upodobaniem maluje także konie i abstrakcje. Tworzy instynktownie, widać w jej pracach swobodę indywidualnej wypowiedzi, wręcz prowokację. Proces twórczy jest dla niej formą terapii, która pozwala przenieść się do świata wyobraźni, oderwać się i zdystansować od rzeczywistości, odnaleźć spokój umysłu.

⁵ Ilona J. Adamska (red.), *Listy płynące z serca. Kobiety dla kobiet*, (Warszawa: I.D. Media, 2020).

⁶ *Odważnie łamiąc zasady*.

⁷ E-mail Kamili Krzyżaniak do Jolanty Chwastyk-Kowalczyk z 2 czerwca 2022 r.

⁸ Tamże.

Operuje oryginalnym warsztatem: stosuje wałki, szpachle czy tynki strukturalne, a pędzli używa tylko do mieszania farb lub retuszu. Jest zafascynowana technikami łączonymi, uważa, że jednorodność powierzchni nie pozwala w pełni wykorzystać jej potencjału. Od kilkunastu lat nieustannie pisze i publikuje. W kręgu jej zainteresowań leży oczywiście sztuka, ale też design, biznes, rozwój osobisty. Gdy pracuje, jest maksymalnie zaangażowana, wymaga ciszy, skupienia, które zapewnia jej własna pracownia. Nie czeka na inspiracje, uważa, że „tylko w czasie pracy pojawiają się wizualne impulsy, które są niezbędne do tego, by istnieniem formy uświadomić sobie pewne plastyczne napięcia, które muszą być uwolnione”⁹. Twierdzi, że „malowanie jest w dużej mierze techniczne. Polega na pokonywaniu oporu narzędzi i farby. Aby coś zostało stworzone, musi się z tym najpierw skomunikować”¹⁰. Nie ukrywa, że samo życie dla niej jest inspiracją, muzyka, filmy, książki, ale przede wszystkim sztuka, którą wyróżnia „Luxury Splash of Art”.

Jak sama stwierdziła: „Jako redaktor naczelna magazynu «Luxury Splash of Art» przekonuje ludzi na całym świecie, że nie trzeba należeć do hermetycznego kręgu twórców i koneserów, by celebrować wyjątkowość otaczającego nas świata. Sama o sobie mówi: «poszukiwaczka przygód, chłopczyca, szachistka». Jest członkinią Europejskiego Klubu Kobiet Biznesu¹¹, laureatką prestiżowego plebiscytu «Lwice Biznesu», finalistką plebiscytu Kobiety z Pasją, współautorką książki pt. *Listy płynące z serca. Kobiety dla kobiet* i e-booka *Etat czy własny biznes* (pod redakcją Ilony Adamskiej). Nie uznaje «dróg na skróty», półśrodków. Jest tytanem pracy – swoją energią i entuzjazmem zaraża innych. Jej życiowym mottem są słowa Pabla Picassa: «Inspiracja istnieje, ale musi zastać cię przy pracy»¹².

Kamila Krzyżaniak rozbija schematy i ograniczenia w sztuce, wszystko, co ją „kolonizuje”. Dlatego w 2020 r. wraz z założycielką grupy Artist to Artist, Agnieszką Kowalczewską, malarką znaną jako Aga Sova (zastępca redaktora naczelnego) i synem, Filipem Adamczewskim, studentem uniwersytetu zajmującym się

⁹ *Odważnie łamać zasady.*

¹⁰ Ibidem; <https://www.eliosediteriale.org/kmila-krzyzaniak/> [dostęp: 26.10.2022].

¹¹ Ilona J. Adamska (red.), *Własny biznes czy etat? Inspirujące felietony kobiet sukcesu*, (Warszawa: I.D. Media, 2020), 45–50.

¹² E-mail Kamili Krzyżaniak do Jolanty Chwastyk-Kowalczyk z 2 czerwca 2022 r.

produkcją filmową, powołała do życia „Luxury Splash of Art” – interdyscyplinarny, inspirujący i interaktywny luksusowy magazyn, który gromadzi nie tylko głośne w artystycznym świecie nazwiska, ale też rzemieślników, tancerzy, fotografów, pisarzy, miłośników dobrej kuchni – słowem pasjonatów wszelkich przejawów piękna i celebrowania różnorodnych ucieleśnień twórczych. Jak podkreśla sama redakcja: „Mamy odmienne charaktery, ale łączy nas pasja. Kamila ma głowę pełną pomysłów i jest wulkanem energii, a przy tym potrafi zjednać ludzi. Agnieszka to oaza spokoju, pełna kreatywności i chęci działania, a Filip to techniczny guru, z wyczuciem smaku i estetyki, odpowiedzialny za layout magazynu. Te wszystkie cechy świetnie się balansują, łącząc w całość i tworząc silny zespół”¹³. Filip Adamczewski (Design Manager w LSA) jest studentem Ravensbourne University w Londynie, zajmuje się videografią i filmem. Agnieszka Kowalczevska jest właścicielką i założycielką Aga Sova Art Atelier, w którym na co dzień zatrzymuje ulotne chwile na jedwabiu, tworząc unikatowe, ręcznie malowane chusty oraz apaszkki. Starszym redaktorem do 7 numeru pisma z 2021 r. był dziennikarz z 35-letnim stażem Edward Kiersh. Autor czterech książek, specjalizuje się w pisaniu o sztuce, luksusowym podróżowaniu, projektowaniu wnętrz. Do tego międzynarodowego zespołu redakcyjnego należy również urodzony w Kolonii Dieter Hanf – nauczyciel, pisarz, fotograf, artysta. Wiele wnosi także urodzony w Paryżu historyk sztuki, antykwariusz, właściciel galerii sztuki Patrick Quenum, prowadzący firmę Art-Esthete (www.artesthete.com), zajmującą się ekspertyzami i doradztwem w dziedzinie sztuki. W redakcji magazynu pracuje także Ludi Holman – marketingowiec i poszukiwacz przygód z duchem przedsiębiorczości. Człowiek wierzący. Zwolennik i miłośnik sztuki. Natomiast za bogaty materiał fotograficzny odpowiada Luke Foreman, urodzony w Kent i wychowany w Londynie, pracujący na zlecenie londyńskich magazynów: „Elle”, „Glamour”, „Marie Claire”, „Tatler”, „Irish Tatler”, „GQ”, „Cosmopolitan”, „New Woman i-D”, „You” „Magazine”, „ES”, „Country and Town House”, „World of Interiors”, „M&S Magazine”, „IMirage”, „Phoenix”, „Prime Magazine”, gdzie ukazują się jego fotografie z dziedziny mody i urody, a także portrety celebrytów. Luke pracował w Londynie, Nowym Jorku, Miami, Los Angeles, Paryżu,

¹³ „Editors Notes”, *Luxury Splash of Art*, No. 1, 2020, 1.

Kapsztadzie, Niemczech, Francji, Holandii, Danii, Australii i na Dalekim Wschodzie.

Celem powołania do życia magazynu „Luxury Splash of Art” (pomysł zrodził się w czasie pandemii COVID-19) była chęć zbudowania interdyscyplinarnej platformy wymiany doświadczeń i wrażeń pomiędzy osobami, które patrzą na świat przez pryzmat swoich pasji i kreatywności, czyniąc go bardziej wyjątkowym. Obecnie z redakcją współpracują osoby z całego świata, m.in. Kasia Kay, Dubravka Lisak, Monika Ziobrowska, Rose Hartman, Thierry Savatier, Natalia Jedrasiewicz, Sławomira Pochylska, Joanna Bielas, Julina (Julina Explores), Iwona Tamborska, ostatnio – księżna Antalya von Preussen, która jest interesującym, początkującym fotografem. Magazyn w chwili obecnej można zobaczyć w MiArt Gallery w Londynie–Mayfair, Capital Art Gallery, Hari’s, Hilton Hotel. Rosnąca liczba odbiorców „Luxury Splash of Art” udowadnia, że ta idea twórców magazynu: „Jesteśmy kreacją i kreatorem jednocześnie” – trafiła na podatny grunt – już w pierwszych trzech miesiącach od wydania periodyku redakcja zanotowała aż 200 tysięcy wejść na stronę!¹⁴

Kamila Krzyżaniak uważa, że poprzez swój periodyk daje twórcom życie i nadzieję, że istnieją dla nich możliwości na świecie. Chce wskazać artystom ich geniusz, ich magię. Jej magazyn ma dawać czytelnikom nowy punkt widzenia, że jesteśmy zarówno dziełem, jak i twórcą, sztuka jest wszystkim. Sztuka, kreacja i luksus to trzy słowa opisujące w skrócie, o czym jest magazyn „Luxury Splash of Art”. Dla niej tworzenie jest aktem ożywienia czegoś, a sztuka jest oczywiście dużą jego częścią.

Magazyn jest poświęcony wszelkim rodzajom sztuk. Ukazuje się w Londynie w wersji papierowej i interaktywnej on-line pod adresem: www.luxurysplashofart.com, Instagram: [Luxury_Splash_of_Art](https://www.instagram.com/Luxury_Splash_of_Art), Facebook: [LuxurySplashofArt](https://www.facebook.com/LuxurySplashofArt), info@luxurysplashofart.com. Koszt edycji drukowanej zależy od objętości i liczby egzemplarzy. Z reguły wydawanych jest od 30 do 40 egzemplarzy, a koszty oscylują wokół 300–400 funtów. Kwota ta obejmuje także pakowanie i dostawę do siedziby redakcji, która mieści się w prywatnym domu artystki w Londynie. Objętość wynosi od 30 do 116 stron, a format niezmiennie 30 × 21 cm. Za jeden numer w wersji papierowej należy zapłacić 15 funtów, a za pobranie z sieci – 5 funtów.

¹⁴ <https://szczytaluksusu.pl/luxury-splash-of-art-inspiruje-dowiedz-sie-wiecej/> [dostęp: 6.01.2023].

„Luxury Splash of Art” to magazyn, który przybliża czytelnikowi najnowsze – i przyszłe – trendy w sztuce, modzie, luksusowych podróżach i gastronomii. Współpracujący z pismem pisarze, fotografowie, inni twórcy odważnie wprowadzają odbiorcę w wielowymiarową kulturę współczesną. Celem magazynu jest promowanie młodych artystów, pokazanie, że sztuka i kreacja są w nas i wokół nas. Sztuka – według twórców czasopisma – to nie tylko malarstwo czy rzeźba, ale także taniec, archeologia, gotowanie, sport, tworzenie unikatowych zegarków etc.¹⁵

Dotychczas ukazało się 10 numerów pisma, które ma stałe działy. Są to:

- Sztuka,
- Artykuł,
- Kultura,
- Projekt,
- Moda,
- Wywiady,
- Obrazy,
- Fotografia,
- Rzeźby,
- Sztuka uliczna,
- Podróż,
- Video.

Pismo jest drukowane na dobrej jakości papierze kredowym, zamieszcza doskonałej jakości kolorowe zdjęcia. Ich układ jest starannie przemyślany, redakcja nie oszczędza miejsca, jest dużo światła, co pozwala w pełni docenić ich walory artystyczne. Piękne, pomysłowe i wysmakowane kolorowe okładki są dużym atutem czasopisma. Za artykuły oraz materiał ilustracyjny redakcja nie płaci honorariów, ponieważ nie ma na to funduszy, ciągle jest na etapie poszukiwania ewentualnego sponsora. Wszystko odbywa się na zasadzie długoterminowego wielostronnego barteru, czyli wzajemnej, bezgotówkowej wymiany dóbr i usług. W dłuższej perspektywie przynosi to wymierne korzyści wszystkim uczestnikom całego

¹⁵ *Odważnie łamiąc zasady.*

przedsięwzięcia. Przykładem może być pozaredakcyjna działalność założycielki periodyku, ale w imieniu redakcji – w różnorodnych wydarzeniach kulturalnych na świecie. Spektakularnym osiągnięciem była współorganizacja wielkiej imprezy poświęconej sztuce – „Art & Fashion” w Genewie wiosną 2023 r., zorganizowanej w Ritz Carlton Hotel¹⁶. Do tego przedsięwzięcia Kamila Krzyżaniak została zaproszona przez menadżera rumuńskiej artystki malarki Irenel Georgescu, której twórczość prezentowano w piątej edycji „Luxury Splash of Art”¹⁷. Zadaniem Kamili Krzyżaniak była obsługa prasowa i fotograficzna tego wydarzenia. Fotografem współpracującym z magazynem jest Justyna Parydka, szczycąca się imponującym portfolio¹⁸.

Założycielka periodyku ponadto bierze udział w konkursach sztuki, wystawach i targach.

Chcę, by LSA stał się wiodącym magazynem dotyczącym sztuki na świecie, publikacją, która celebruje kreatywnego ducha, nieważne czy ulokowanego w winiarniach, restauracjach, pracowniach tworzących zegarki, studiach fotograficznych, czy gdziekolwiek indziej. Sztuka jest tym, co najlepsze w życiu. Jest wyobraźnią, surrealistycznym pejzażem przypominającym sny, co daje początek malowanym przez nią gejszom. To magia¹⁹.

Redakcja włącza się w różne akcje społeczne, jak przykładowo w projekt Dominiki Kulczyk „Bloody Problem... Where are you from? From the Vagina”, zainspirowany strajkiem kobiet w Polsce przeciwko ustawie antyaborcyjnej w 2020 r.²⁰

Stałym elementem pisma są całostronicowe kolorowe reprodukcje prac Kamili Krzyżaniak (jedna lub dwie), z reguły portretujących kobiety. W ich kompozycji odczuwa się wiedzę architekta. Są dynamiczne i pełne życia, pulsują własnym rytmem, widać fakturę, zdecydowane pociągnięcia pędzla lub innego narzędzia nakładającego farbę, mają w sobie ledwie uchwytny ład, który porządkuje przestrzeń.

¹⁶ E-mail Kamili Krzyżaniak do Jolanty Chwastyk-Kowalczyk z 23 października 2022.

¹⁷ Edward Kiersh, „A Child of Freedom”, *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 101–103.

¹⁸ https://cdn.fsbx.com/v/t59.2708-21/311906123_5884216534935756_1847831090453620195_n.pdf/parydka-portfolio.pdf?_nc_cat=102&ccb=1-7&_nc_sid=0cab14&_nc_ohc=znmHICA4hCkAX8HgmAI&_nc_ht=cdn.fsbx.com&oh=03_AdQaJOL65Tp8xhyP77hg-z5NL01-UoBjVnmZ7WHaiHvwo0w&oe=6354430D&dl=1 [dostęp: 29.10.2022].

¹⁹ *Odwrotnie łamiąc zasady*.

²⁰ „The fight goes on... Artists support Women’s Rebellion”, *Luxury Splash of Art*, No. 2, 2020, 40.

Sposób prezentowania artystów – mieszkających w różnych krajach – w każdym numerze magazynu ma ten sam schemat: najpierw krótka nota o twórcy, następnie wywiad przeprowadzony najczęściej przez Agnieszkę Kowalczewską, Kamile Krzyżaniak, Dietera Hanfa, Edwarda Kiersha oraz prezentacja – często całostronicowa – kilku reprodukcji dzieł danego twórcy. Inspiracją do zaistnienia w magazynie są przede wszystkim wystawy odbywające się na całym świecie, wizyty w studiach omawianych twórców lub fotoreportaże z ekspedycji. Należy dodać, że większość prezentowanych twórców to ludzie, którzy są obywatelami, urodzeni w różnych krajach, dorastający i kształcący się gdzie indziej, szukający swego miejsca na ziemi, wielu na ten moment osiadło w Londynie. Ale nie tylko. Bywa, że współpracownicy pisma opisują ciekawych twórców, których spotkali podczas pobytów na wakacjach czy na urlopie. Takim przykładem może być wywiad Kasi Kay z flamandzką artystką, projektantką wnętrz Johanną van Parijs, która mieszka i tworzy w Santa Teresa w Kostaryce²¹.

Poczesne miejsce w piśmie zajmuje barwna fotografia, nie-rzadko całostronicowa. Częstym motywem są kobiety w różnych odsłonach, ale również wewnętrzne krajobrazy twarzy prezentowanych ludzi, ukazanie ich witalności, odkrywanie prostoty, a zarazem przedstawienie wyostrożonej percepcji życia w ciągłym zagrożeniu ubóstwem, wojną, np. w krajach afrykańskich (Etiopia, Południowy Sudan) czy gwałtownym atakiem globalizacji. Odnajdujemy w tych fotografiach także kontemplację krajobrazu, jego magię, ciszę, zmiany, rejestrujące hipnotyczny wymiar natury, grę światła i cieni, migotanie.

Artyści zaprezentowani w periodyku, którzy ukazali dramatycznie zmieniający się świat, dokumentowali odległe zakątki i kultury na świecie, portretowali ludzi w środowisku miejskim i na bezdrożach przy wykorzystaniu nowych technologii w fotografii, to: Jenny Boot²², Marco Callegari²³, Henk van Cauwenbergh²⁴, Michael

²¹ Katarzyna Kay, "In my small universe", *Luxury Splash of Art*, No. 9, 2022, 56–59.

²² Kamila Krzyżaniak, "Girls Talk", *Luxury Splash of Art*, No. 8, 2021, 7–11.

²³ Agnieszka Kowalczewska, "Take only Photos, Leave only Footprints", *Luxury Splash of Art*, No. 10, 2022, 10–13.

²⁴ "Henk van Cauwenbergh", *Luxury Splash of Art*, No. 1, 2020, 5–6.

Chinnici²⁵, Marek Emczek-Olszewski²⁶, Luke Foreman²⁷, Elisa Guerra²⁸, Dieter Hanf²⁹, Nicolas Kahn i Richard Selesnick³⁰, Yanne Kintgen³¹, Graham Kuhn³², Piotr Leczkowski³³, Ntuli Ndabuko³⁴, Roberto Pazzi³⁵, Antalya von Preussen³⁶, Annette Schreiber³⁷, Magda Stawowczyk³⁸, Paweł Totoro Adamiec³⁹, siostry Dasha i Mari⁴⁰, Nevada Wier⁴¹, Rose Hartman. Czytelnik poznał także zbiorowe dokonania artystów z sesji fotograficznej przeprowadzonej w XVI-wiecznym pałacu w Bożkowie koło Kłodzka w maju 2022 r. – Moniki Bojsan, Marka Ciechowskiego, Joanny Cykowskiej, Justyny Krzyskow, Maury Ladosz, Izabelli Sapuły, Joanny Watali i Agi Wrycz⁴².

Należy zaznaczyć, że prezentowani artyści szukają artykulacji swoich pomysłów w wielu rodzajach sztuki, jak np. *queer* Yanne Kintgen – poza fotografią także w malarstwie, rzeźbie; Magda Stawowczyk – w malarstwie; Nicolas Kahn i Richard Selesnick – w choreografii; Kiki Klimt – w malarstwie, rzeźbie, performerstwie, grafice, pisaniu książek dla dzieci⁴³.

²⁵ Edward Kiersh, “Viva Cuba Libre”, *Luxury Splash of Art*, 2021, No. 7, 12–19.

²⁶ “Advancements from Past to Future”, *Luxury Splash of Art*, No. 1, 2020, 8–9; Kamila Krzyżaniak, “Marek Emczek-Olszewski – Photography from intensely minimalist to intensely complex”, *Luxury Splash of Art*, No. 2, 2020, 26–28.

²⁷ “Fotografie L. Foremana”, *Luxury Splash of Art*, 2020, no. 2, 3, 25; Ludi Holman, “Photographer who creates art. Interview with Luke Foreman”, *Luxury Splash of Art*, No. 4, 2021, 6–16.

²⁸ Edward Kiersh, “Seeking Wonderland”, *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 68–75.

²⁹ Dieter Hanf, “Conceptual Photography in the Real World”, *Luxury Splash of Art*, No. 3, 2020, 14–15; “The Creativity and the Love”, *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 85–89.

³⁰ Edward Kiersh, “At the End of the World”, *Luxury Splash of Art*, No. 7, 2021, 76–85.

³¹ Idem, “Floating into the Unknown”, *Luxury Splash of Art*, No. 7, 2021, 28–42.

³² “Postcards sent from New York, Paris...”, *Luxury Splash of Art*, no. 6, 2021, 112–113.

³³ Kamila Krzyżaniak, “Dancing with the Lights”, *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 90–95; eadem, “Enchanted Forest – Madeira”, *Luxury Splash of Art*, No. 10, 2022, 14–20.

³⁴ Edward Kiersh, “Faces of Glory”, *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 18–26.

³⁵ Idem, “The Invisible Anthropologist”, *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 27–32.

³⁶ “Captured by Nature”, *Luxury Splash of Art*, 2021, no. 8, 48–55; “Golden Age Hollywood”, *Luxury Splash of Art*, No. 9, 2022, 84–87.

³⁷ Dieter Hanf, “Urban Landscape in Photographs Annette Schreiber”, *Luxury Splash of Art*, No. 3, 2020, 16–20.

³⁸ Edward Kiersh, “A Life That Used To Be. «My work is theatre...»”, *Luxury Splash of Art*, No. 7, 2021, 62–71.

³⁹ Joanna Bielas, “His fairy-tale world”, *Luxury Splash of Art*, No. 9, 2022, 81–83.

⁴⁰ Edward Kiersh, “A Lightness of Being”, *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 11–21.

⁴¹ Idem, “Living on the Edge”, *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 4–11; idem, “A New Universe Beckons”, *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 12–17.

⁴² Joanna Bielas, Natalia Jedrasiewicz, “Last Stand Bozkow Manor”, *Luxury Splash of Art*, No. 9, 2022, 10–17.

⁴³ Kiki Klimt, “Through the Light”, *Luxury Splash of Art*, No. 4, 2021, 72–74.

Jak przystało na magazyn poświęcony szeroko pojętej sztuce, najwięcej artykułów prezentuje współczesne malarstwo. Ale zanim przystąpimy do omówienia przykładowych przedstawicieli tego rodzaju ekspresji, należy wspomnieć o przekrojowych artykułach opisujących różne zjawiska czy nurty plastyczne na świecie oraz dawnych mistrzów. Czytelnicy poznali styl przełomu wieków XIX i XX – *art nouveau* – i jego postacie w różnych krajach⁴⁴. Amerykańskie nurty sztuki przez pryzmat zbiorów Gardner Museum w Bostonie opisał Dieter Hanf⁴⁵. Świat francuskiego ekspresjonizmu przywołał Patrick Quenum⁴⁶. Wendy McKay podzieliła się refleksjami na temat współczesnej sztuki wizualnej⁴⁷. Kamila Krzyżaniak opisała swoją fascynację grą światła i cienia holenderskiego malarza Johannes Vermeera (1632–1675)⁴⁸. Thierry Savatier snuł refleksje na temat moralności w sztuce⁴⁹. Ciekawe wątki kreatywnego surrealizmu poruszył Edward Kiersh⁵⁰. W periodyku został odnotowany także sukces sprzedaży obrazu *La Tunique Rose* Tamary Łempickiej, jednej z najbardziej niezwykłych i cenionych malarek okresu *art déco*, na aukcji w Sotheby's w Nowym Jorku w 2019 r. za 13,4 mln dolarów⁵¹. Należy zaznaczyć, że to najwyższa cena, jaką zapłacono za polski obraz w historii. Kamila Krzyżaniak poświęciła artystce-skandalistce odrębny artykuł⁵². Zastanawiające są dywagacje Dietera Hanfa na temat kreatywności człowieka⁵³ czy współczesnej sztuki amerykańskiej⁵⁴. Czytelników na pewno zainteresował artykuł omawiający źródła powstania akwaforty Henriego Valentina zatytułowanej *Intérieur de l'atelier d'un artiste au dix-neuvième siècle* (*Wnętrze pracowni artysty w XIX wieku*),

⁴⁴ Patrick Quenum, "Art nouveau", *Luxury Splash of Art*, No. 3, 2020, 24.

⁴⁵ Dieter Hanf, "Art & Crime", *Luxury Splash of Art*, No. 3, 2020, 36–37.

⁴⁶ Patrick Quenum, "A Band of Rebels", *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 76–79.

⁴⁷ Wendy McKay, "Visual Arts finding its place in current time", *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 81–84.

⁴⁸ Kamila Krzyżaniak, "Master of lights and shadows. Johannes Vermeer", *Luxury Splash of Art*, No. 8, 2022, 12–13.

⁴⁹ Thierry Savatier, "Art and morality. The example of Gustave Courbet's *Demoiselles des bords de la Seine*", *Luxury Splash of Art*, No. 10, 2022, 54–55.

⁵⁰ Edward Kiersh, "The unclassifiable of modern art", *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 106–109.

⁵¹ "Painting has become fashionable", *Luxury Splash of Art*, No. 1, 2020, 10.

⁵² Kamila Krzyżaniak, "Sex, drugs, Lempicka. Boundary-Breaking female iconoclasts of our time", *Luxury Splash of Art*, No. 9, 2022, 34–35.

⁵³ Dieter Hanf, "What is driving us to be creative?", *Luxury Splash of Art*, No. 4, 2021, 17–19.

⁵⁴ Idem, "What is it?", *Luxury Splash of Art*, No. 10, 2022, 40–43.

którą opublikował w 1849 r. popularny magazyn ilustrowany „Le Magasin Pittoresque”⁵⁵.

W periodyku ciekawie wypadają indywidualne prezentacje dokonań plastyków. Można ich podzielić na twórców brytyjskich, obcych, ale żyjących i tworzących w Zjednoczonym Królestwie, oraz pochodzących z pozostałych stron świata.

Artyści brytyjscy. Jak już wspomniano, czytelnicy poznają twórców głównie poprzez wywiady. Pierwszym artystą malarzem Brytyjczykiem, jakiego przedstawiła czytelnikom redakcja, był James Gillick, który odsłonił własne widzenie świata sztuki⁵⁶. Kolorysta, ilustrator książek dla dzieci i założyciel grupy Arts4Giving Sandy Damon opowiedział o swoich inspiracjach⁵⁷. Urzeczenie nowoczesnością, designem zaprezentował Martin Allen⁵⁸. Uwadze redakcji pisma nie uszedł głośny artysta street artu – Banksy, którego prace – graffiti z charakterystyczną techniką szablonową, będące bieżącym humorystycznym komentarzem do kwestii społecznych i politycznych, pojawiają się cyklicznie na ulicach Londynu i w innych miejscach na świecie⁵⁹. „Wieloświat przez oczy” Arkina Tyagiego, ilustratora z doświadczeniem w pracy w terenie jako autora scenariuszy, projektanta, artysty koncepcyjnego i komiksu, ukazał Filip Adamczewski⁶⁰.

Artyści obcy, ale żyjący w Londynie, Manchesterze i innych miastach Wysp Brytyjskich. Outsiderem, który osiadł w Londynie, jest Niemiec Kaiser Tilo – multimedialny artysta, odnajdujący się w pop-arcie, grach komputerowych, komiksach, graffiti, abstrakcji i kolażach⁶¹. Street artem zajmuje się również grafficiarz z Polski o pseudonimie Tankpetrol, obecnie mieszkający w Manchesterze⁶². Stąd także obecność w piśmie Krzysztofa Krisa Młodzika, który twórczo tkwi w abstrakcji oraz ilustruje książki dla dzieci⁶³, czy

⁵⁵ “A source for Gustave Courbet’s famous the Painter’s Studio”, *Luxury Splash of Art*, No. 9, 2022, 52–55.

⁵⁶ “Art in eyes of James Gillick”, *Luxury Splash of Art*, No. 1, 2020, 12–14.

⁵⁷ Kamila Krzyżaniak, “Sandy Damon in Love with Colours”, *Luxury Splash of Art*, No. 1, 2020, 22–24.

⁵⁸ “Would you hang it?”, *Luxury Splash of Art*, No. 3, 2020, 10–12.

⁵⁹ “Street art – art revolt or the art of rebellion?”, *Luxury Splash of Art*, No. 3, 2020, 46–47.

⁶⁰ Filip Adamczewski, “Multiverse through my eyes”, *Luxury Splash of Art*, No. 8, 2022, 18–27.

⁶¹ Kamila Krzyżaniak, “Kaiser Tilo”, *Luxury Splash of Art*, No. 3, 2020, 3–9.

⁶² “Graffiti – what is it actually for?”, *Luxury Splash of Art*, No. 3, 2020, 48–52.

⁶³ “Power of transformation”, *Luxury Splash of Art*, No. 3, 2020, 30–35.

Katarzyny Krutak z jej magicznym światem inspirowanym Gauguinem⁶⁴. Artystką włączającą się w społeczną akcję charytatywną Help Furaha, aby pomóc dzieciom z dziecięcym porażeniem mózgowym, autyzmem i zespołem Downa w Kenii, jest Bożena Kraszewska⁶⁵. Świat jest magią dla Adrianey Laube, która najczęściej posługuje się technikami akrylu, tuszu i akwareli⁶⁶. Urodzony w Dublinie, a mieszkający w Wielkiej Brytanii Simon Kenny w nadmorskiej miejscowości Dymchurch uwodzi czytelnika wewnętrznym szeptem swoich wizji rzeczywistości⁶⁷. Odbiorcy magazynu poznali twórczość Mariusza Kałdowskiego zafascynowanego Regent's Park w Londynie, jego łapanie ulotnych chwil i niepowtarzalnego klimatu widoków i krajobrazów, za które otrzymał wiele nagród⁶⁸, jak również fantasmagoryczne malarstwo jego żony Kasi Kałdowskiej⁶⁹. Sztuka jest ulubionym sposobem wyrażania siebie Joy Hawkrigde, artystki, fryzjerki, wizażystki i muzyka urodzonej w Niemczech, dorastającej na południu Afryki, podróżującej po całym świecie, która obecnie mieszka i tworzy w Londynie⁷⁰.

Artyści z pozostałych stron świata. Redakcja dotarła do wiedeńskiego architekta i malarza, posługującego się renesansowymi technikami artystycznymi, malującego akty i portrety kobiet – Stana Berta Singera⁷¹. Obie profesje reprezentuje Francuz Jean-Pierre Sergent, który uważa, że „Sztuka, podobnie jak seks, musi coś zrobić z transcendencjami rzeczywistości, kolorów, przyjemności i śmierci”⁷². Kolejną francuską artystką jest Emmanuelle Pellet, która maluje dzieci jako metaforę kruchości, a przy okazji podzieliła się tajemnicami swojego warsztatu⁷³. Urodzony we Francji, studiujący w Montrealu, mieszkający obecnie w Berlinie artysta

⁶⁴ Agnieszka Kowalczevska, „Stay in Silence”, *Luxury Splash of Art*, No. 3, 2020, 38–42.

⁶⁵ Eadem, „The subject comes suddenly or follows me to the moment of transferring it to the canvas”, *Luxury Splash of Art*, No. 4, 2021, 56–59.

⁶⁶ Eadem, „The creation process begins long before I make the first stroke”, *Luxury Splash of Art*, No. 4, 2021, 66–70.

⁶⁷ Eadem, „Imagine the impossible – Simon Kenny”, *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 22–26.

⁶⁸ Eadem, „Landscapes of the Soul”, *Luxury Splash of Art*, No. 8, 2022, 68–79.

⁶⁹ Eadem, „Flower in the vase”, *Luxury Splash of Art*, No. 10, 2022, 36–39.

⁷⁰ „Lose yourself in an uplifting feeling of joy!”, *Luxury Splash of Art*, No. 9, 2022, 88–89.

⁷¹ Kamila Krzyżaniak, „True Art comes from Ability”, *Luxury Splash of Art*, No. 3, 2020, 25–28.

⁷² Agnieszka Kowalczevska, „Jean-Pierre – The Beating Heart of the Most Dynamic Art Scene”, *Luxury Splash of Art*, No. 4, 2021, 20–27.

⁷³ Kamila Krzyżaniak, „Alice is brave and curious about the world”, *Luxury Splash of Art*, No. 9, 2022, 64–68.

Clement Loisel jest malarzem ciągle poszukującym, balansującym pomiędzy dzikością a człowieczeństwem, a jego prace są wypełnione mistycznymi twarzami i kolorami⁷⁴.

Interesująca jest sztuka Jamie Kovacs z Filadelfii, współczesnej artystki tworzącej kolaże 2D i 3D oraz obrazy, nazywanej Andym Warholem kolaży⁷⁵. Redakcja przybliżyła odbiorcom pisma dokonania pochodzącej z Lublany nauczycielki akademickiej, malarki i rzeźbiarki (instalacja, performance, projekty koncepcyjne, fotografii, graficzki, projektantki wnętrz), autorki ilustracji książek dla dzieci – Kiki Klimt⁷⁶. W Pradze mieszka i tworzy przedstawicielka współczesnego pop-artu z recyklingu, projektantka mody, rysownicza i malarka – Vendula Vesel⁷⁷. Wykorzystywanie oryginalnych motywów obrazów medialnych i metod fotografowania pierwszej fali pop-artu z lat 50. XX w. i wpisywanie ich we współczesny kontekst jest leitmotivem twórczości Emmy Coyle⁷⁸. Z kolei Lilit Nshani najbardziej interesuje, jak jej dzieła rezonują z innymi ludźmi⁷⁹. Redakcja przedstawiła czytelnikom artystę wizualnego, malarza, grafika, doktora fizyki eksperymentalnej z Ratyzbony, założyciela i właściciela szkoły rysunku Austriaka Kolomana Wagnera⁸⁰. Erotyzm, radość życia, libertyński duch Moulin Rouge oraz wizje Henriego de Toulouse-Lautreca, prowokacyjne tancerki – wszystko to żyje w obrazach Anny Mazzotty z Włoch⁸¹. Inne przesłanie płynie z obrazów jej rodaka Maria Malacrina, dezintegrującego i dekontekstualizującego otaczający świat ruchem, który ozdabia i sublimuje postacie⁸².

Inspiracje w geometrii odnajduje kolorysta, artysta wykształcony w Amsterdamie Cecile van Hanja, który rozkoszuje się Mondrianem, Vermeerem, Bauhausem i legendarnym

⁷⁴ Agnieszka Kowalczevska, „Painting is like a full day of cooking to create a very special dish...”, *Luxury Splash of Art*, No. 10, 2022, 56–59.

⁷⁵ Eadem, „Keys to your Soul – Keys that reflects your soul”, *Luxury Splash of Art*, No. 4, 2021, 52–53.

⁷⁶ Kiki Klimt, „Through the Light”, *Luxury Splash of Art*, No. 4, 2021, 72–74.

⁷⁷ Dieter Hanf, „Art is self-expression to me”, *Luxury Splash of Art*, No. 4, 2021, 76–78.

⁷⁸ Emma Coyle, „Inspiration by the drawings of Picasso and Matisse to create Pop art”, *Luxury Splash of Art*, No. 4, 2021, 79–81.

⁷⁹ Agnieszka Kowalczevska, „Just enjoyed the process of self-expression”, *Luxury Splash of Art*, No. 4, 2021, 82–85.

⁸⁰ Eadem, „Versatile way of expression”, *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 38–43.

⁸¹ Edward Kiersh, „Life is a Cabaret”, *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 48–52.

⁸² Filip Adamczewski, „Philosophical search in the art of living”, *Luxury Splash of Art*, No. 9, 2022, 69–73.

modernizmem architekta Miesa van der Rohe⁸³. O wyzwoleniu z okowów reżymu Ceaușescu, a także o bardzo osobistych przeżyciach związanych ze śmiercią ojca opowiedziała rumuńska artystka Irinel Georgescu⁸⁴. Z kolei obrazy Iriny Grechiuhiny wiodą odbiorcę przez zapieczętowane lustrzane komnaty, nieskończone przecięcia rzeczywistości i abstrakcje oraz paradoksalne iluzje⁸⁵. Artysta samouk, wychowany na Karaibach, mieszkający w Kanadzie Daniel Jean-Baptiste poprzez swoją grafikę ma nadzieję pobudzić wyobraźnię widza dzięki wibrującym kolorom i tańczącemu światłu tropikalnych wód uwiecznionych na jedwabiu⁸⁶. Pełne tajemnic i melancholii są obrazy Carole Kohler z jej wyprawy na Saharę w 2003 r.⁸⁷ Studio Cascais Camili Fenster w Portugalii wypełnione jest obrazami zainspirowanymi spostrzeżeniami, łączącymi fragmenty, które tworzą unikalne komunikaty⁸⁸. Studio Vos w Holandii malarza Gimme Sheltera oferuje „zabawne, odkrywcze i niepokojące igraszki, przedstawiające pozbawione twarzy, zdeformowane postacie ludzkie, zmieszane z koterią duchów, różnorodnymi zdjęciami i wrażeniami, przekształcanymi w obrazy przedstawiające zanurzenie w lustrze”⁸⁹. Igor Goryunov z Sankt Petersburga prezentuje metafizyczny, wizjonerski, surrealistyczny, punkowy świat – sztukę cyfrową, pełną kuszących i wciągających w tajemnicze, oniryczne przestrzenie pełne transpozycji unikalnych wizji⁹⁰. Urodzona na Uralu w Rosji w czasie komunizmu Maria Grossbaum, absolwentka Instytutu Sztuk Pięknych w Tel Awiwie, gdzie ukończyła projektowanie graficzne i animację, malowała abstrakcje na płótnie, następnie została grafikiem w Kanadzie i stworzyła własną technikę „Abyssimo” (otchłań) polegającą na używaniu w obrazach przedmiotów przyciągających światło, szkło, kryształy, cyrkonie i kamienie półszlachetne⁹¹. Niemiecki artysta malarz Anton Franz Hoeger ma swój odrębny styl modelowania postaci – „Patrząc na jego sztukę, odnosi się paradoksalne wrażenie mieszanki obecności i nieobecności, nie sposób

⁸³ Edward Kiersh, „The Illusionist”, *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 63–67.

⁸⁴ Idem, „A Child of Freedom”, 101–103.

⁸⁵ Idem, „Spheres of Influence”, *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 36–45.

⁸⁶ Agnieszka Kowalczevska, „Swimming with Turtles”, *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 90–95.

⁸⁷ Edward Kiersh, „Liberation”, *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 100–104.

⁸⁸ Idem, „Eden of Enlightenment”, *Luxury Splash of Art*, No. 7, 2021, 2–11.

⁸⁹ Idem, „The Girl with no Face”, *Luxury Splash of Art*, No. 7, 2021, 70–75.

⁹⁰ Kamila Krzyżaniak, „Deus ex Machina”, *Luxury Splash of Art*, No. 8, 2022, 44–47.

⁹¹ Maria Foudler, „Art as my first Aid”, *Luxury Splash of Art*, No. 2, 2020, 12–13.

nawiązać z nim bezpośredniego kontaktu, wejść z nimi w interakcje”⁹². Prace samouka z Indii Rama Krishny Agrawala wytrącają z rutyny myśli i wprowadzają odbiorcę w nierealne stany⁹³. Naznaczona motywami etnicznymi jest ceramika i malarstwo Rosjanki Lany Arkhi⁹⁴.

W magazynie prezentowano również ekspozycje z galerii sztuki, które odgrywają ważną rolę w promocji twórczości lokalnych i międzynarodowych artystów. Redakcja stara się skupiać na najnowszych wydarzeniach. Tak było z kolejną wystawą McKay Gallery w Edmonton w stanie Alberta w Kanadzie⁹⁵. Ciekawą inicjatywą była wirtualna wystawa zatytułowana „Women” zorganizowana w maju 2021 r. w Victory Art Gallery⁹⁶. Pokazano obrazy zgromadzone na wystawie w William Kent Gallery w Londynie⁹⁷. Poinformowano o interesującej zbiorowej wystawie siedmiu artystów pod hasłem *Beyond Borders*, działających na różnych płaszczyznach artystycznych: w malarstwie, rzeźbie, technikach mieszanych i instalacjach świetlnych w MiArt Gallery w Londynie, która odbyła się w 2022 r.⁹⁸ Kolejna wystawa z tego roku w Capital Art Gallery w Londynie była pretekstem do przeprowadzenia wywiadu z jej właścicielem Karlem Sproatem⁹⁹. Przedstawiono zbiorową ekspozycję prac grupy artystycznej Inside Job Collective, złożonej z kuratorów Tate, która zorganizowała Inside Job – wystawę Biennale w Tate Modern w Londynie¹⁰⁰. Ponadto zaprezentowano prace artysty Shxpir Huang z południowych Chin wystawione w Grand Hotelu w Nowym Jorku¹⁰¹. Kolejna instytucja w Stanach Zjednoczonych Ameryki umiejscowiona w Chicago, o której wystawie z 2022 r. pt. *Dream* napisano w magazynie, to Hyde Park Art Center¹⁰². Biennale z Wenecji w 2022 r. opisała Kasia Kay¹⁰³.

⁹² Filip Adamczewski, “Existence, Woman and...”, *Luxury Splash of Art*, No. 9, 2022, 3–9.

⁹³ “Spread peace through art”, *Luxury Splash of Art*, No. 10, 2022, 46–47.

⁹⁴ Agnieszka Kowalczevska, “Porcelain Miniature Society”, *Luxury Splash of Art*, No. 10, 2022, 52–53.

⁹⁵ Wendy McKay, “Bridging the Great Divide: Is It Possible?”, *Luxury Splash of Art*, No. 3, 2020, 13.

⁹⁶ Melissa Aslan, “Women in the Art Industry”, *Luxury Splash of Art*, No. 7, 2021, 104–107.

⁹⁷ “William Kent Galleries Art Dealer or Art Collector?”, *Luxury Splash of Art*, No. 3, 2020, 45.

⁹⁸ “Beyond Borders – Collective Exhibition”, *Luxury Splash of Art*, No. 8, 2022, 29–35.

⁹⁹ Agnieszka Kowalczevska, “Born to be Different”, *Luxury Splash of Art*, No. 8, 2022, 60–65.

¹⁰⁰ Kamila Krzyżaniak, “Love and Loss”, *Luxury Splash of Art*, No. 8, 2022, 80–82.

¹⁰¹ Edward Kiersh, “Orbiting in a Faraway Galaxy”, *Luxury Splash of Art*, No. 7, 2021, 88–95.

¹⁰² Katarzyna Kay, “On the run through Chicago”, *Luxury Splash of Art*, No. 8, 2022, 38–41.

¹⁰³ Eadem, “What I liked at Venice Biennale 2022”, *Luxury Splash of Art*, No. 9, 2022, 74–79.

Tylko raz opisano działalność polskiej Galerii BWA – w Jeleniej Górze¹⁰⁴.

Redakcja wyszukuje ciekawe artystyczne inicjatywy o globalnym zasięgu. Do takich należy niewątpliwie Laura Hollick, wielokrotnie nagradzana artystka i wizjonerski przewodnik, znana jako Soul Artist¹⁰⁵. Po przejściu 10 000 km w ramach misji Vision Quest Laura założyła Soul Art Studio Inc. jako sposób na rozpowszechnianie miłości, otaczając naszą planetę czystą inspiracją. Telewizja Bravo stworzyła film dokumentalny na temat sztuki i życia artystki, zatytułowany *Życie artysty – Laura Hollick*. Prowadziła i wyprodukowała ponad 500 audycji radiowych dla 93,3 FM CFMU pt. „Styl życia artysty”. Niedawno wygłosiła wykład TEDx zatytułowany *You are the Art (Jesteś sztuką)*.

Rzeźba należy do rzadko uprawianych przez artystów rodzajów sztuk, ponieważ jest pracochłonna, wymagająca i bardzo często twórca długo zmagają się z jej materiałem – kamieniem, drewnem, metalem, gliną, by uzyskać efekt końcowy swoich zamierzeń twórczych. Tym bardziej interesujące są prezentacje w periodyku dzieł i pracowni przedstawicieli różnych nacji, także z najbardziej egzotycznych miejsc na Ziemi. Czytelnicy poznali francuskiego rzeźbiarza Thierry’ego Martenona¹⁰⁶. Jego prace w drewnie oraz te połączone z metaloplastyką eksponowane są na różnych międzynarodowych wystawach na świecie. Artysta wykonuje także rzeźby służące do dekoracji wnętrz. W innym materiale, bo głównie w glinie porcelanowej, ale także w drewnie pracuje zafascynowany motywem ciała kobiety niemiecki rzeźbiarz Wolfgang Stiller¹⁰⁷. Kamila Krzyżaniak przeprowadziła z nim wywiad, w którym artysta opowiadał o intelektualnej bliskości pomiędzy jego rzeźbami i instalacjami a bezpośrednią wrażliwością każdego odbiorcy¹⁰⁸. Mieszkający w Kanadzie rzeźbiarz Richard Stipl przyznał w rozmowie z Dietrem Hanfem, że duży wpływ na jego sztukę ma polityka i związana

¹⁰⁴ Luiza Laskowska, „A Gallery of Contemporary Art BWA in Jelenia Gora”, *Luxury Splash of Art*, No. 2, 2020, 30–31.

¹⁰⁵ Agnieszka Kowalczevska, „Creation itself is the home we all come from, we exist because we were created”, *Luxury Splash of Art*, No. 4, 2021, 32–38.

¹⁰⁶ „French Delicacies”, *Luxury Splash of Art*, No. 1, 2020, 5.

¹⁰⁷ Belgin Bozsahin, „Talking sculptors, about our innate bond with nature”, *Luxury Splash of Art*, No. 1, 2020, 22–25.

¹⁰⁸ Kamila Krzyżaniak, „Wolfgang Stiller”, *Luxury Splash of Art*, No. 2, 2020, 14–18.

z tym konieczność zachowania godności przez człowieka¹⁰⁹. Edward Kiersh odwiedził prowokującego odbiorcę swoimi pracami wykonanymi w brązie i srebrze rzeźbiarza Stephena Cawstona w studio w Norfolk w Wielkiej Brytanii¹¹⁰. W tym samym materiale formuje swoje pomysły Edward „Ed” Waites z Suffolk w Anglii. Kamila Krzyżaniak wiedzie czytelnika podróżą przez rzeźbiarski świat ognistej siły, ożywiających wyobraźnię i dotykających czułych miejsc postaci zwierząt¹¹¹. Z kolei magicznym materiałem dla Lucy Orty z Brukseli jest szkło, z którego robi kolorowe maski, będące wariacjami na temat ludzkiej psychiki¹¹². Swoją refleksją nad naturalną trwałością i doskonałością form wszelkiego rodzaju kamienia podzielił się z Edwardem Kiershem Węgier Boldi, który wyraźnie czerpie inspirację z rzeźb przestrzennych Henry’ego Moore’a¹¹³. Godne uwagi czytelnika magazynu są egzotyczne wizje Estelli Fransbergen z Republiki Południowej Afryki wykonane w brązie, szlachetnych kamieniach i ceramice, ukazujące delikatność, a zarazem *élan vital* kobiety¹¹⁴. Geometryczne formy kubańskiego artysty rzeźbiarza Gabriele Dal Dosso wyeksponowane w paryskiej Galerii Molin Corvo ukazały fragment współczesnej, transcendentalnej sztuki z Karaibów¹¹⁵. O swoich doświadczeniach w wykorzystaniu rzeźb w przestrzeniach domowych i publicznych, o ich zmysłowości opowiedział Kamili Krzyżaniak architekt Crixo Aponte¹¹⁶.

Thierry Savatier opisał prace utalentowanego rzeźbiarza i malarza żyjącego w XIX w. Jeana-Baptiste’a Auguste’a Clésingera (1814–1883) i jego zbiory znajdujące się w Muzeum d’Orsay w Paryżu¹¹⁷. Artysta rzeźbił głównie w marmurze i w gipsie popiersia historyczne, alegoryczne i mitologiczne, a także posągi. Rzeźbiarz znany jest przede wszystkim z tego, że był mężem Solange, córki George Sand. Jako ciekawostkę można podać fakt, że po-

¹⁰⁹ Dieter Hanf, „Richard Stipl”, *Luxury Splash of Arts*, No. 4, 2021, 44–50.

¹¹⁰ Edward Kiersh, „A Golden Rebirth”, *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 44–45.

¹¹¹ Kamila Krzyżaniak, „Into the Wild”, *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 46.

¹¹² Edward Kiersh, „The Unbreakable Glass Blower”, *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 72–75.

¹¹³ Idem, „Message in the Stone”, *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 85–89.

¹¹⁴ Idem, „Her Girls Come Alive”, *Luxury Splash of Art*, No. 7, 2021, 56–61.

¹¹⁵ Muriel de Lamarzelle, „The Transcendental World of Cubes”, *Luxury Splash of Art*, No. 7, 2021, 96–99.

¹¹⁶ Kamila Krzyżaniak, „The Sensuality of Volumetry”, *Luxury Splash of Art*, No. 9, 2022, 60–63.

¹¹⁷ Thierry Savatier, „The Course of the Snake”, *Luxury Splash of Art*, No. 8, 2021, 65–67.

święcił Fryderykowi Chopinowi do 1850 roku 17 prac. Jest autorem pomnika nagrobnego kompozytora, który znajduje się na cmentarzu Père-Lachaise w Paryżu.

Ceramika, szkło, metal, drewno i marmur to tworzywa, w których wyrazili swoje pomysły na temat konia artyści na zbiorowej wystawie w Katerina Morgan Horse Polo Art Gallery w Londynie – Jaroslav Prosek (Czechy), Emma Tate (USA) i Giulia Vessentini (Włochy)¹¹⁸. Uwagę redakcji magazynu przykuła wystawa poświęcona prekursorowi nowoczesnego rzeźbiarstwa, łączącego elementy symbolizmu i impresjonizmu, Augustowi Rodinowi (1840–1917) oraz zbiorowy pokaz prac sześciu współczesnych artystów – Kadira Akyola, Rifata Baltaoglu, Danny’ego Giesbersa, Şebnem Unlu, Ugura Caki i Ozelma Soloka w MiArt Gallery w Londynie w grudniu 2022 r.¹¹⁹ Jak w soczewce artyści wywodzący się z różnych kultur swoimi dziełami skupiają odmienne filozofie i formy ekspresji.

W periodyku zajmującym się wszelkimi przejawami piękna musiała pojawić się sztuka jubilerska, od zawsze kojarzona z wysublimowanym smakiem i luksusem. Prezentowane rękodzieło, wymyślne formy biżuterii z różnych stron świata urzekają oryginalnymi pomysłami. Swoje historie w srebrze opowiedziała Iwona Tamborska, finalistka Saul Bell Design Award, która wystawiała swoją biżuterię w Chinach, Australii, Wielkiej Brytanii oraz we Francji¹²⁰. Artystka Michelle Ong z Hongkongu pokazała wyrafinowane brosze, zegarki, naszyjniki i bransoletki¹²¹. Uznany jubiler w Oltarno, „laboratorium idei” na lewym brzegu Sekwany we Florencji – Cristiano Pierazzuoli opisał pracę nad bransoletką z 18-karatowego żółtego złota wysadzaną brązowymi diamentami, naszyjnikiem Caduceo, będącym połączeniem diamentów, pereł i cienkich nici z ręcznie tkanego złota oraz pozostałymi wyrobami ze szlachetnych materiałów¹²². Zmysłowy blask fantazyjnej biżuterii mającej różne kształty i kolory, kolczyków i pierścionków, wysublimowane

¹¹⁸ “Unusual Art: Ceramic, Glass Sculpture and Mosaic Horses”, *Luxury Splash of Art*, No. 10, 2022, 21–26.

¹¹⁹ “Auguste Rodin and Collective Exhibition «ECLECTIC»”, *Luxury Splash of Art*, No. 10, 2022, 27–35.

¹²⁰ Agnieszka Kowalczevska, “Jewellery at fashion is finest”, *Luxury Splash of Art*, No. 2, 2020, 3–10.

¹²¹ “Meet the Artists: Michelle Ong”, *Luxury Splash of Art*, No. 1, 2020, 17.

¹²² Edward Kiersh, “Golden Visions on the Arno”, *Luxury Splash of Art*, No. 4, 2021, 40–43.

tekstury i swoista iluminacja diamentów i rzadkich pereł, pobudzają wyobraźnię rosyjskiego jubilera Maxima Voznesensky'ego¹²³. Jako uzupełnienie wiedzy o diamentach, a właściwie o traktowaniu ich jako inwestycji napisała Sławomira Pochylska¹²⁴. Ta sama autorka przekonywała czytelników pisma o energetycznej mocy tych kamieni szlachetnych¹²⁵. Magazyn zamieścił ponadto przykłady sztuki jubilerskiej z Tanzanii¹²⁶.

Do sztuki użytkowej prezentowanej w periodyku zaliczyć możemy także malowanie na jedwabiu¹²⁷, projektowanie wnętrz¹²⁸, modę, architekturę, meble, artystyczne fryzury i make-up. Ciekawym pomysłem są ruchome lalki, ubierane przez projektantów mody Jean-Paula Gaultiera czy Louisa Vuittona, których pomysłodawczyniami są Rosjanki, siostry Popov¹²⁹. Z kolei Alison Courtney-Dunn, właścicielka firmy Decor Artistry, współpracuje z projektantami wnętrz, prywatnymi klientami w Wielkiej Brytanii i na arenie międzynarodowej, oferując np. zniszczone skrzypce, którym nadaje nowe życie poprzez renowację, pokrywając je farbą i 24-karatowym złotem¹³⁰. Motyw drzwi pojawił się w ciekawym przeglądzie twórczości Marjane Samie¹³¹. Przykładem wykorzystania filozofii zen w urządzeniu hotelu są minimalistyczne pomysły japońskiego architekta Kengo Kuma¹³². Wiele do zaoferowania ma Nika Daniel-ska, alternatywna projektantka mody mieszkająca we Wrocławiu, tworząca *wearables*, obiekty artystyczne oparte głównie na projektach szkieletowych (egzoszkielety), rzeźbiarskie kostiumy i sztukę użytkową¹³³.

¹²³ Kamila Krzyżaniak, „Russian Magic”, *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 48–55; „Maxim V Art Jewellery”, *Luxury Splash of Art*, No. 7, 2021, 129–131.

¹²⁴ Sławomira Pochylska, „A dose of truth about diamonds”, *Luxury Splash of Art*, No. 8, 2022, 42–43.

¹²⁵ Eadem, „The energetic power of diamonds”, *Luxury Splash of Art*, No. 9, 2022, 90–91.

¹²⁶ Iwona Tamborska, „The treasure of Tanzania”, *Luxury Splash of Art*, No. 10, 2022, 44–45.

¹²⁷ „Hand painted silk scarves. As unique as you”, *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 3; „Hand painted silk scarf”, *Luxury Splash of Art*, No. 7, 2021, 128.

¹²⁸ Edward Kiersh, „A Room of One's Own”, *Luxury Splash of Art*, No. 4, 2021, 61–65; Kamila Krzyżaniak, „A Room of One's Own: The Truth about Interior Design”, *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 58–62.

¹²⁹ Kamila Krzyżaniak, „The Doll House”, *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 78–84.

¹³⁰ Kamila Krzyżaniak, „Violins, Cellos & Mickey Mouse”, *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 96–97.

¹³¹ Marian Samie, „Suroosh and Daena”, *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 96–99.

¹³² Edward Kiersh, „We wanted to an inviting”, *Luxury Splash of Art*, No. 7, 2021, 22–27.

¹³³ „Evaluation”, *Luxury Splash of Art*, No. 8, 2022, 84–89.

W periodyku opisano funkcjonowanie Atelier Saint-Honoré – modowej marki założonej w 2016 r. przez Madame Jejette, historyka kostiumologii i projektantki, zajmującej się odtwarzaniem odzieży przy użyciu historycznych technik krawieckich i haftu ręcznego oraz starannie wyselekcjonowanych tkanin – dla klientów prywatnych, muzeów i domów aukcyjnych¹³⁴. Dopelnieniem mogą być fantazyjne fryzury¹³⁵ i make-up¹³⁶. Przedstawiono ideę projektu Art & Furniture – czyli tworzenie niepowtarzalnych i wyróżniających się mebli, będących godnymi uwagi dziełami sztuki¹³⁷. Funkcjonalne i estetyczne meble dla kotów domowych przedstawiła Katarzyna Szer, właścicielka firmy MIOOU¹³⁸. Okazuje się, że w zakresie sztuki użytkowej znajdziemy także fantazyjne wyroby cukiernicze – torty, ciasta i ciasteczka pieczone na indywidualne zamówienia, których formy zaskakują pomysłowością i jakością wykonania. Atelier pod nazwą Miasin, oznaczające „wspólnotę”, w Zurychu prowadzi Armenka Lilith Arutchyan¹³⁹, natomiast cukiernię w Norwegii – nasza rodaczka Teresa Pogoda¹⁴⁰.

Reportaże z egzotycznych podróży pokazują miejsca, w których można odnaleźć urok ciszy, nowości, cieszyć się wolnym czasem, smakować teraźniejszość, podziwiać niezapomniane widoki. Zawsze zwizualizowane pięknymi kolorowymi zdjęciami. Magazyn powiódł wirtualnie czytelników do Indii do miasteczka Jodhpur na skraju pustyni Tar¹⁴¹. Edward Kiersh odwiedził winnice na Sycylii, gdzie proces wytwarzania wina odbywa się tradycyjnie ręcznie¹⁴². Kolejnym pięknym miejscem jest luksusowy hotel w górach Atlas we wsi Kasbah Bab Ourika, urządzony pomysłowo przez właściciela

¹³⁴ Kamila Krzyżaniak, „Atelier Saint-Honoré”, *Luxury Splash of Art*, No. 2, 2020, 32–36.

¹³⁵ Agnieszka Kowalczevska, „Where my focus goes, energy flows”, *Luxury Splash of Art*, No. 10, 2022, 4–5.

¹³⁶ Eadem, „Tik Tok Queen of artistic make up”, *Luxury Splash of Art*, No. 10, 2022, 3, 6–9.

¹³⁷ Bea Dušek, Dieter Hanf, „Furniture art or passion”, *Luxury Splash of Art*, No. 2, 2020, 20–21.

¹³⁸ Agnieszka Kowalczevska, „Everything starts with an idea and the urge to create”, *Luxury Splash of Art*, No. 10, 2022, 60–61.

¹³⁹ Edward Kiersh, „Seductions from Another Galaxy”, *Luxury Splash of Art*, No. 4, 2021, 54–55.

¹⁴⁰ Agnieszka Kowalczevska, „Creation of your reality lies in your hands”, *Luxury Splash of Art*, No. 7, 2021, 108–112.

¹⁴¹ „The blue city”, *Luxury Splash of Art*, No. 1, 2020, 19.

¹⁴² Edward Kiersh, „A Sicilian Legacy”, *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 4–10.

Stephena Skinnera i projektantkę wnętrz Beatriz Maximo¹⁴³. Należy dodać, że właściciel sumiennie pracował nad projektami środowiskowymi w celu rewitalizacji lokalnej wioski. Edward Kiersh za jeden z klejnotów, który trzeba zobaczyć w Europie, uznał Sextantio Le Grotte Della Civita w południowych Włoszech¹⁴⁴. Ten sam autor odkrywa przed czytelnikiem uroki Namibii, szczególnie jej sawanny oraz możliwości wypoczynku w Zannier Hotels Omaanda¹⁴⁵. Zanurzenie w urokach centralnego Wietnamu w Bai San hô w hotelu Grand Ma's House proponuje czytelnikom pisma Hieronymous¹⁴⁶. Kolejną destynacją była Jordania, kraj zachwycających gór, pustyni i wybrzeży, z pięknymi plażami nad Morzem Czerwonym¹⁴⁷. Dreszczykiem emocji z podróży Nilem podzieliła się z czytelnikami Kamila Krzyżaniak¹⁴⁸. Wcześniej podróż do Egiptu opisała Natalia Jedrasiewicz¹⁴⁹.

W magazynie stosunkowo mało jest artykułów dotyczących świata muzyki. Czytelnicy poznali wyjątkowego tancerza performer z zespołu D'Trix – Jesusa Presinala¹⁵⁰. Jako śpiewający muzyk występuje w duecie z Danielem Peszką psychoterapeutka Aleksandra Nowak¹⁵¹. Z wykonawcą, dyrygentem i kompozytorem Vincentem Kennedym rozmawiała Agnieszka Kowalczevska¹⁵².

Ciekawą propozycją redakcji jest ukazanie symbiozy nauki i natury we współczesnej kosmetologii¹⁵³. Kamila Krzyżaniak przedstawiła Alicję Jaworską, specjalistkę od kolagenu. Jako dyrektor PerfectColl i Lider ds. PerfectColl na Wielką Brytanię pomaga ona nadzorować międzynarodową działalność polskiego

¹⁴³ Idem, "Escaping into the Atlas", *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 27–33; idem, "The intrepid treasure hunter", *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 34–36.

¹⁴⁴ Idem, "Sextantio Le Grotte Della Civita. One of Europe's must see gems", *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 56–61.

¹⁴⁵ Idem, "Cavorting with Rhinoceros and Elephants", *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 62–71.

¹⁴⁶ Hieronymous, "A Vietnam fascination", *Luxury Splash of Art*, No. 7, 2021, 45–56.

¹⁴⁷ "Explore with Julina", *Luxury Splash of Art*, No. 8, 2022, 40–45; "Explore with Julina", *Luxury Splash of Art*, No. 10, 2022, 48–51.

¹⁴⁸ Kamila Krzyżaniak, "A trip with a thrill on the Nile", *Luxury Splash of Art*, No. 9, 2022, 46–51.

¹⁴⁹ Natalia Jedrasiewicz "Adventure down the Nile", *Luxury Splash of Art*, No. 1, 2020, 16.

¹⁵⁰ Agnieszka Kowalczevska, "His style of breaking is incredibly unique", *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 54–57.

¹⁵¹ Eadem, "Attitude into the Stage", *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 98–99.

¹⁵² Eadem, "Conducting through life with my best friend – Music", *Luxury Splash of Art*, No. 8, 2022, 14–17.

¹⁵³ Kamila Krzyżaniak, "Collagen art of nature", *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 76–77.

przedsiębiorstwa, które wdraża zaawansowaną biotechnologię i bioelektronikę w zakresie urody i zdrowia. W periodyku ukazał się również artykuł na temat medycyny estetycznej, w którym redaktor naczelna próbuje odpowiedzieć na pytanie, co łączy sztukę, estetykę i medycynę¹⁵⁴.

O niebagatelnej roli social mediów, szczególnie w czasie pandemii, napisał Dieter Hanf¹⁵⁵.

Do tej pory ukazały się w periodyku tylko dwie recenzje książek autorstwa Patricka Quenuma. Były to opracowania poświęcone sztuce egipskiej i etruskiej: *Prehistoric Art: The Origin of Art* (2020) oraz o sztuce starożytnego Egiptu *The Funerary and Sacred Art of Ancient Egypt* (2021)¹⁵⁶. Agnieszka Kowalczevska przeprowadziła wywiad z trenerem, wykładowcą, autorem kilku książek Michałem Kanarkiewiczem, prowadzącym własny kanał o grze w szachy – „Królewska Gra” – na którym przekazuje swoją wiedzę innym¹⁵⁷.

Reasumując. W latach 1966–1980 ukazywał się w Londynie w języku polskim kwartalnik literacko-artystyczny „Oficina Poetów” – wydawany przez Oficynę Poetów i Malarzy kierowaną przez Krystynę i Czesława Bednarczyków. Publikowano w nim głównie poezję i omówienia malarstwa, a także prozę, eseje i krytykę literacko-artystyczną¹⁵⁸. Bez popełnienia błędu można powiedzieć, że nowy, początkowo kwartalnik, obecnie dwumiesięcznik „Luxury Splash of Art”, który funkcjonuje na rynku wydawniczym od jesieni 2020 r. do dnia dzisiejszego, choć ma nieco inny charakter, jednak także poświęcony jest sztuce. Brakowało takiego magazynu redagowanego przez Polaków w języku angielskim w obiegu czytelnictwa w Wielkiej Brytanii. Wiadomo, że skierowany jest do odbiorcy niszowego, który potrzebuje duchowej strawy. Dzięki edycji w sieci

¹⁵⁴ Eadem, „Aesthetics and Art a Necessary part of Medicine?”, *Luxury Splash of Art*, No. 3, 2020, 21–23.

¹⁵⁵ Dieter Hanf, „About Friendship and Death in Social Media”, *Luxury Splash of Art*, No. 7, 2021, 122–127.

¹⁵⁶ „Symbolism in Egyptian Art”, *Luxury Splash of Art*, No. 2, 2020, 39; Patrick Quenum, „The Funerary and Sacred Art of Ancient Egypt”, *Luxury Splash of Art*, No. 4, 2021, 4–5, 75.

¹⁵⁷ Agnieszka Kowalczevska, „Chess is a game for the intelligent”, *Luxury Splash of Art*, No. 8, 2022, 56–59.

¹⁵⁸ Jolanta Chwastyk-Kowalczyk, „Oficina Poetów” – niszowy kwartalnik literacko-artystyczny (1966–1980)”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, z. 2(32), 2013, 117–132; Czesław Bednarczyk, *Kwartalnik*, [w:] idem, *W podmostowej arkadzie. Wspomnienia drukarza i wydawcy londyńskiej oficyny*, (Londyn: Oficyna Poetów i Malarzy, 2003); Mirosław Supruniuk, „Dwoje drukarzy godnych ballady. Krystyna Bednarczyk (1923–2011)”, *Archiwum Emigracji. Studia, szkice, dokumenty*, z. 1–2(14–15), 2011, 361–368.

dostęp do niego mają ludzie z całego świata. Że ma swoich stałych odbiorców, świadczy liczba osób, które się zgłaszają do redakcji, oferując swoją współpracę. Zaznaczyć należy, że czasopismo autorem nie płaci, bo na razie redakcja nie ma na to funduszy.

Kamila Krzyżaniak doskonale wpisała się w ten trudny dla wszystkich ludzi na naszym globie czas. Trudno nie zgodzić się ze stwierdzeniem redakcji, że

Dla współczesnego twórcy i odbiorcy rolę sztuki w codziennym życiu uświadomiła zwłaszcza pandemia, okres izolacji i konieczności rezygnacji z dotychczasowych pasji, środków wyrazu, kontaktu z publicznością, wymiany myśli, energii, poglądów. Dlatego też obecnie wielu artystów poszukuje nowych możliwości zaprezentowania swych działań, co wcale nie jest łatwe, zwłaszcza w przypadku osób, które nie chcą zamykać rezultatów swej twórczości w hermetycznych ramach określonych etykietką: rzeźba, malarstwo czy grafika. Z kolei ludzie, którzy chcą obcować z kulturą, coraz częściej szukają w niej inspiracji, czegoś, co ubarwi ich świat, nie przywiązując się jednocześnie do konkretnej formy czy dziedziny¹⁵⁹.

Magazyn daje czytelnikom nowy punkt widzenia. Nie skupia się wyłącznie na nazwiskach wielkiego formatu, bohaterami zamieszczanych tam publikacji są rzeźbiarze, fotografowie, ludzie mody, jubilerzy, szefowie kuchni. Wszyscy dyskutują o swoich nadziejach, tajemnicach i najgłębszych emocjach związanych ze swoimi ambicjami. To spojrzenie na życie tych, którzy wyznaczają trendy i zawsze bawią odbiorcę swoją wyobraźnią i talentami. Żadne tematy nie są tematami tabu. To skuteczna formuła. W periodyku odnajdujemy bogato ilustrowane artykuły dotyczące grafiki, malarstwa, rzeźby, architektury, wytwórców urzekającej biżuterii, sztuki użytkowej, relacje z egzotycznych podróży. Wiele wnoszą wywiady z inspirującymi ludźmi.

Prezentowani artyści są starannie wybierani, otrzymują szansę, rozpoznawalność. Kamila Krzyżaniak inspirowała się pracami artystów żyjących oraz tych, którzy odeszli. Uwielbia Vermeera. Jej marzeniem jest zrobienie kursu z malowania obrazów technikami dawnych mistrzów. Od zawsze fascynowały ją pompejańskie freski oraz ich tekstura. Stąd na jej obrazach odnajdujemy szorstkie,

¹⁵⁹ <https://szczytaluksusu.pl/luxury-splash-of-art-inspiruje-dowiedz-sie-wiecej/> [dostęp: 6.01.2023].

matowe miejsca, wykonane dokładnie tak, jak wspomniane freski, z tą tylko różnicą, że na płótnie, gdzie artystka przenosi warstwy wapna na warstwy wosku wymieszanego z farbą, uzyskuje efekt przypadkowości, który bardzo ceni.

Poprzez magazyn „Luxury Splash of Art” czytelnik może poznać inspirujących i wyjątkowych twórców, którzy mieli odwagę podążać za głosem serca i robić to, co kochają. Oferta periodyku jest autentycznym wyrazem wszelkiej indywidualności. Jak przekonuje Kamila Krzyżaniak, wszystko zaczyna się od pomysłu i chęci tworzenia. Jej pismo jest efektem nie tylko pasji do sztuki, ale również determinacji, ciężkiej pracy, rzetelności i konsekwencji. Można zadać pytanie, czy „Luxury Splash of Art” okaże się efemerydą, czy zagości na stałe na rynku wydawniczym w Wielkiej Brytanii?

Bibliografia

Wspomnienia

Bednarczyk Czesław, *W podmostowej arkadzie. Wspomnienia drukarza i wydawcy londyńskiej oficyny*, (Londyn: Oficyna Poetów i Malarzy, 2003).

Opracowania

Adamska, Ilona J. (red.). *Listy płynące z serca. Kobiety dla kobiet*, (Warszawa: I.D. Media, 2020).

Adamska, Ilona J. (red.). *Własny biznes czy etat? Inspirujące felietony kobiet sukcesu*, (Warszawa: I.D. Media, 2020).

Chwastyk-Kowalczyk, Jolanta. „«Oficyna Poetów» – niszowy kwartalnik literacko-artystyczny (1966–1980)”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, z. 2(32), 2013, 117–132.

Supruniuk, Mirosław. „Dwoje drukarzy godnych ballady. Krystyna Bednarczyk (1923–2011)”, *Archiwum Emigracji. Studia, szkice, dokumenty*, z. 1–2(14–15), 2011, 361–368.

Artykuły prasowe

“A source for Gustave Courbet’s famous the Painter’s Studio”, *Luxury Splash of Art*, No. 9, 2022, 52–55.

Adamczewski, Filip. “Existence, Woman and...”, *Luxury Splash of Art*, No. 9, 2022, 3–9.

- Adamczewski, Filip. “Multiverse through my eyes”, *Luxury Splash of Art*, No. 8, 2022, 18–27.
- Adamczewski, Filip. “Philosophical search in the art of living”, *Luxury Splash of Art*, No. 9, 2022, 69–73.
- “Advancements from Past to Future”, *Luxury Splash of Art*, No. 1, 2020, 8–9.
- “Art in eyes of James Gillick”, *Luxury Splash of Art*, No. 1, 2020, 12–14.
- Aslan Melissa, “Women in the Art Industry”, *Luxury Splash of Art*, No. 7, 2021, 104–107.
- “Auguste Rodin and Collective Exhibition «ECLECTIC»”, *Luxury Splash of Art*, No. 10, 2022, 27–35.
- “Beyond Borders – Collective Exhibition”, *Luxury Splash of Art*, No. 8, 2022, 29–35.
- Bielas, Joanna. “His fairy-tale world”, *Luxury Splash of Art*, No. 9, 2022, 81–83.
- Bielas, Joanna. Jedrasiewicz, Natalia. “Last Stand Bozkow Manor”, *Luxury Splash of Art*, No. 9, 2022, 10–17.
- Bozsahin, Belgin. “Talking sculptors, about our innate bond with nature”, *Luxury Splash of Art*, No. 1, 2020, 22–25.
- “Captured by Nature”, *Luxury Splash of Art*, 2021, No. 8, 48–55.
- Coyle, Emma. “Inspiration by the drawings of Picasso and Matisse to create Pop art”, *Luxury Splash of Art*, No. 4, 2021, 79–81.
- Dušek, Bea. Hanf, Dieter. “Furniture art or passion”, *Luxury Splash of Art*, No. 2, 2020, 20–21.
- “Editors Notes”, *Luxury Splash of Art*, No. 1, 2020, 1.
- “Explore with Julina”, *Luxury Splash of Art*, No. 8, 2022, 40–45.
- “Explore with Julina”, *Luxury Splash of Art*, No. 10, 2022, 48–51.
- “Evaluation”, *Luxury Splash of Art*, No. 8, 2022, 84–89.
- Foudler, Maria. “Art as my first Aid”, *Luxury Splash of Art*, No. 2, 2020, 12–13.
- “French Delicacies”, *Luxury Splash of Art*, No. 1, 2020, 5.
- “Graffiti – what is it actually for?”, *Luxury Splash of Art*, No. 3, 2020, 48–52.
- “Hand painted silk scarf”, *Luxury Splash of Art*, No. 7, 2021, 128.
- “Hand painted silk scarves. As unique as you”, *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 3.
- Hanf, Dieter. “About Friendship and Death in Social Media”, *Luxury Splash of Art*, No. 7, 2021, 122–127.

- Hanf, Dieter. "Art & Crime", *Luxury Splash of Art*, No. 3, 2020, 36–37.
- Hanf, Dieter. "Art is self-expression to me", *Luxury Splash of Art*, No. 4, 2021, 76–78.
- Hanf, Dieter. "Conceptual Photography in the Real World", *Luxury Splash of Art*, No. 3, 2020, 14–15.
- Hanf, Dieter. "Richard Stiopl", *Luxury Splash of Art*, No. 4, 2021, 44–50.
- Hanf, Dieter. "Urban Landscape in Photographs Annette Schreiber", *Luxury Splash of Art*, No. 3, 2020, 16–20.
- Hanf, Dieter. "What is driving us to be creative?", *Luxury Splash of Art*, No. 4, 2021, 17–19.
- Hanf, Dieter. "What is it?", *Luxury Splash of Art*, No. 10, 2022, 40–43.
- "Henk van Cauwenbergh", *Luxury Splash of Art*, No. 1, 2020, 5–6.
- Hieronymous. "A Vietnam fascination", *Luxury Splash of Art*, No. 7, 2021, 45–56.
- Holman, Ludi. "Photographer who creates art. Interview with Luke Foreman", *Luxury Splash of Art*, No. 4, 2021, 6–16.
- Jedrasiewicz, Natalia. "Adventure down the Nile", *Luxury Splash of Art*, No. 1, 2020, 16.
- Kay, Katarzyna. "In my small universe", *Luxury Splash of Art*, No. 9, 2022, 56–59.
- Kay, Katarzyna. "On the run through Chicago", *Luxury Splash of Art*, No. 8, 2022, 38–41.
- Kay, Katarzyna. "What I liked at Venice Biennale 2022", *Luxury Splash of Art*, No. 9, 2022, 74–79.
- Kiersh, Edward. "A Child of Freedom", *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 101–103.
- Kiersh, Edward. "A Golden Rebirth", *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 44–45.
- Kiersh, Edward. "A Life That Used To Be. «My work is theatre...»", *Luxury Splash of Art*, No. 7, 2021, 62–71.
- Kiersh, Edward. "A Lightness of Being", *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 11–21.
- Kiersh, Edward. "A New Universe Beckons", *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 12–17.
- Kiersh, Edward. "A Room of One's Own", *Luxury Splash of Art*, 2021, No. 4, 61–65.

- Kiersh, Edward. “A Sicilian Legacy”, *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 4–10.
- Kiersh, Edward. “At the End of the World”, *Luxury Splash of Art*, No. 7, 2021, 76–85.
- Kiersh, Edward. “Cavorting with Rhinoceros and Elephants”, *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 62–71.
- Kiersh, Edward. “Eden of Enlightenment”, *Luxury Splash of Art*, No. 7, 2021, 2–11.
- Kiersh, Edward. “Escaping into the Atlas”, *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 27–33.
- Kiersh, Edward. “Faces of Glory”, *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 18–26.
- Kiersh, Edward. “Floating into the Unknown”, *Luxury Splash of Art*, No. 7, 2021, 28–42.
- Kiersh, Edward. “Golden Visions on the Arno”, *Luxury Splash of Art*, No. 4, 2021, 40–43.
- Kiersh, Edward. “Her Girls Come Alive”, *Luxury Splash of Art*, No. 7, 2021, 56–61.
- Kiersh, Edward. “Liberation”, *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 100–104.
- Kiersh, Edward. “Life is a Cabaret”, *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 48–52.
- Kiersh, Edward. “Living on the Edge”, *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 4–11.
- Kiersh, Edward. “Message in the Stone”, *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 85–89.
- Kiersh, Edward. “Orbiting in a Faraway Galaxy”, *Luxury Splash of Art*, No. 7, 2021, 88–95.
- Kiersh, Edward. “Seductions from Another Galaxy”, *Luxury Splash of Art*, No. 4, 2021, 54–55.
- Kiersh, Edward. “Seeking Wonderland”, *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 68–75.
- Kiersh, Edward. “Sextantio Le Grotte Della Civita. One of Europe’s must see gems”, *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 56–61.
- Kiersh, Edward. “Spheres of Influence”, *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 36–45.
- Kiersh, Edward. “The Girl with no Face”, *Luxury Splash of Art*, No. 7, 2021, 70–75.
- Kiersh, Edward. “The Illusionist”, *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 63–67.

- Kiersh, Edward. "The intrepid treasure hunter", *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 34–36.
- Kiersh, Edward. "The Invisible Anthropologist", *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 27–32.
- Kiersh, Edward. "The Unbreakable Glass Blower", *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 72–75.
- Kiersh, Edward. "The unclassifiable of modern art", *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 106–109.
- Kiersh, Edward. "Viva Cuba Libre", *Luxury Splash of Art*, No. 7, 2021, 12–19.
- Kiersh, Edward. Kamila Krzyżaniak, "A Room of One's Own: The Truth about Interior Design", *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 58–62.
- Klimt, Kiki. "Through the Light", *Luxury Splash of Art*, No. 4, 2021, 72–74.
- Kowalczevska, Agnieszka. "Attitude into the Stage", *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 98–99.
- Kowalczevska, Agnieszka. "Born to be Different", *Luxury Splash of Art*, No. 8, 2022, 60–65.
- Kowalczevska, Agnieszka. "Chess is a game for the intelligent", *Luxury Splash of Art*, No. 8, 2022, 56–59.
- Kowalczevska, Agnieszka. "Conducting through life with my best friend – Music", *Luxury Splash of Art*, No. 8, 2022, 14–17.
- Kowalczevska, Agnieszka. "Creation itself is the home we all come from, we exist because we were created", *Luxury Splash of Art*, No. 4, 2021, 32–38.
- Kowalczevska, Agnieszka. "Creation of your reality lies in your hands", *Luxury Splash of Art*, No. 7, 2021, 108–112.
- Kowalczevska, Agnieszka. "Everything starts with an idea and the urge to create", *Luxury Splash of Art*, No. 10, 2022, 60–61.
- Kowalczevska, Agnieszka. "Flower in the vase", *Luxury Splash of Art*, No. 10, 2022, 36–39.
- Kowalczevska, Agnieszka. "His style of breaking is incredibly unique", *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 54–57.
- Kowalczevska, Agnieszka. "Imagine the impossible – Simon Kenny", *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 22–26.
- Kowalczevska, Agnieszka. "Jean-Pierre – The Beating Heart of the Most Dynamic Art Scene", *Luxury Splash of Art*, No. 4, 2021, 20–27.

- Kowalczewska, Agnieszka. “Jewellery at fashion is finest”, *Luxury Splash of Art*, No. 2, 2020, 3–10.
- Kowalczewska, Agnieszka. “I just enjoyed the process of self-expression”, *Luxury Splash of Art*, No. 4, 2021, 82–85.
- Kowalczewska, Agnieszka. “Keys to your Soul – Keys that reflects your soul”, *Luxury Splash of Art*, No. 4, 2021, 52–53.
- Kowalczewska, Agnieszka. “Landscapes of the Soul”, *Luxury Splash of Art*, No. 8, 2022, 68–79.
- Kowalczewska, Agnieszka. “Painting is like a full day of cooking to create a very special dish...”, *Luxury Splash of Art*, No. 10, 2022, 56–59.
- Kowalczewska, Agnieszka. “Porcelain Miniature Society”, *Luxury Splash of Art*, No. 10, 2022, 52–53.
- Kowalczewska, Agnieszka. “Stay in Silence”, *Luxury Splash of Art*, No. 3, 2020, 38–42.
- Kowalczewska, Agnieszka. “Swimming with Turtles”, *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 90–95.
- Kowalczewska, Agnieszka. “Take only Photos, Leave only Footprints”, *Luxury Splash of Art*, No. 10, 2022, 10–13.
- Kowalczewska, Agnieszka. “Tik-Tok Queen of artistic make-up”, *Luxury Splash of Art*, No. 10, 2022, 3, 6–9.
- Kowalczewska, Agnieszka. “The creation process begins long before I make the first stroke”, *Luxury Splash of Art*, No. 4, 2021, 66–70.
- Kowalczewska, Agnieszka. “The subject comes suddenly or follows me to the moment of transferring it to the canvas”, *Luxury Splash of Art*, No. 4, 2021, 56–59.
- Kowalczewska, Agnieszka. “Versatile way of expression”, *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 38–43.
- Kowalczewska, Agnieszka. “Where my focus goes, energy flows”, *Luxury Splash of Art*, No. 10, 2022, 4–5.
- Krzyżaniak, Kamila. “A trip with a thrill on the Nile”, *Luxury Splash of Art*, No. 9, 2022, 46–51.
- Krzyżaniak, Kamila. “Aesthetics and Art a Necessary part of Medicine?”, *Luxury Splash of Art*, No. 3, 2020, 21–23.
- Krzyżaniak, Kamila. “Alice is brave and curious about the world”, *Luxury Splash of Art*, No. 9, 2022, 64–68.
- Krzyżaniak, Kamila. “Atelier Saint-Honoré”, *Luxury Splash of Art*, No. 2, 2020, 32–36.

- Krzyżaniak, Kamila. "Collagen art of nature", *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 76–77.
- Krzyżaniak, Kamila. "Dancing with the lights", *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 90–95.
- Krzyżaniak, Kamila. "Deus ex Machina", *Luxury Splash of Art*, No. 8, 2022, 44–47.
- Krzyżaniak, Kamila. "Enchanted Forest – Madeira", *Luxury Splash of Art*, No. 10, 2022, 14–20.
- Krzyżaniak, Kamila. "Girls Talk", *Luxury Splash of Art*, No. 8, 2021, 7–11.
- Krzyżaniak, Kamila. "Into the Wild", *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 46.
- Krzyżaniak, Kamila. "Kaiser Tilo", *Luxury Splash of Art*, No. 3, 2020, 3–9.
- Krzyżaniak, Kamila. "Love and Loss", *Luxury Splash of Art*, No. 8, 2022, 80–82.
- Krzyżaniak, Kamila. "Maxim V Art Jewellery", *Luxury Splash of Art*, No. 7, 2021, 129–131.
- Krzyżaniak, Kamila. "Marek Emczek-Olszewski – Photography from intensely minimalist to intensely complex", *Luxury Splash of Art*, No. 2, 2020, 26–28.
- Krzyżaniak, Kamila. "Master of lights and shadows. Johannes Vermeer", *Luxury Splash of Art*, No. 8, 2022, 12–13.
- Krzyżaniak, Kamila. "Russian Magic", *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 48–55.
- Krzyżaniak, Kamila. "Sandy Damon in Love with Colours", *Luxury Splash of Art*, No. 1, 2020, 22–24.
- Krzyżaniak, Kamila. "Sex, drugs, Lempicka. Boundary-Breaking female iconoclasts of our time", *Luxury Splash of Art*, No. 9, 2022, 34–35.
- Krzyżaniak, Kamila. "The Doll House", *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 78–84.
- Krzyżaniak, Kamila. "The Sensuality of Volumetry", *Luxury Splash of Art*, No. 9, 2022, 60–63.
- Krzyżaniak, Kamila. "True Art comes from Ability", *Luxury Splash of Art*, No. 3, 2020, 25–28.
- Krzyżaniak, Kamila. "Violins, Cellos & Mickey Mouse", *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 96–97.
- Krzyżaniak, Kamila. "Wolfgang Stiller", *Luxury Splash of Art*, No. 2, 2020, 14–18.

- de Lamarzelle, Muriel. “The Transcendental World of Cubes”, *Luxury Splash of Art*, No. 7, 2021, 96–99.
- Laskowska, Luiza. “A Gallery of Contemporary Art BWA in Jelenia Gora”, *Luxury Splash of Art*, No. 2, 2020, 30–31.
- “Lose yourself in an uplifting feeling of joy!”, *Luxury Splash of Art*, No. 9, 2022, 88–89.
- McKay, Wendy. “Bridging the Great Divide: Is It Possible?”, *Luxury Splash of Art*, No. 3, 2020, 13.
- McKay, Wendy. “Visual Arts finding its place in current time”, *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 81–84.
- “Meet the Artists: Michelle Ong”, *Luxury Splash of Art*, No. 1, 2020, 17.
- “Painting has become fashionable”, *Luxury Splash of Art*, No. 1, 2020, 10.
- “Photographies by the Luke Foreman”, *Luxury Splash of Art*, No. 2, 2020, 3, 25.
- Pochylska, Sławomira. “A dose of truth about diamonds”, *Luxury Splash of Art*, No. 8, 2022, 42–43.
- Pochylska, Sławomira. “The energetic power of diamonds”, *Luxury Splash of Art*, No. 9, 2022, 90–91.
- “Postcards sent from New York, Paris...”, *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 112–113.
- “Power of transformation”, *Luxury Splash of Art*, No. 3, 2020, 30–35.
- Quenum, Patrick. “A Band of Rebels”, *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 76–79.
- Quenum, Patrick. “Art nouveau”, *Luxury Splash of Art*, No. 3, 2020, 24.
- Quenum, Patrick. “The Funerary and Sacred Art of Ancient Egypt”, *Luxury Splash of Art*, No. 4, 2021, 4–5, 75.
- Samie, Marian. “Suroosh and Daena”, *Luxury Splash of Art*, No. 6, 2021, 96–99.
- Savatier, Thierry. “Art and morality. The example of Gustave Courbet’s *Demoiselles des bords de la Seine*”, *Luxury Splash of Art*, No. 10, 2022, 54–55.
- Savatier, Thierry. “The Course of the Snake”, *Luxury Splash of Art*, No. 8, 2021, 65–67.
- “Spread peace through art”, *Luxury Splash of Art*, No. 10, 2022, 46–47.
- “Street art – art revolt or the art of rebellion?”, *Luxury Splash of Art*, No. 3, 2020, 46–47.
- “Symbolism in Egyptian Art”, *Luxury Splash of Art*, No. 2, 2020, 39.
- Tamborska, Iwona. “The treasure of Tanzania”, *Luxury Splash of Art*, No. 10, 2022, 44–45.

“The blue city”, *Luxury Splash of Art*, No. 1, 2020, 19.

“The Creativity and the Love”, *Luxury Splash of Art*, No. 5, 2021, 85–89.

“The fight goes on... Artists support Women’s Rebellion”, *Luxury Splash of Art*, No. 2, 2020, 40.

“Unusual Art: Ceramic, Glass Sculpture and Mosaic Horses”, *Luxury Splash of Art*, No. 10, 2022, 21–26.

“William Kent Galleries Art Dealer or Art Collector?”, *Luxury Splash of Art*, No. 3, 2020, 45.

“Would you hang it?”, *Luxury Splash of Art*, No. 3, 2020, 10–12.

Netografia

https://cdn.fbsbx.com/v/t59.2708-21/311906123_5884216534935756_1847831090453620195_n.pdf/parydka-portfolio.pdf?_nc_cat=102&ccb=1-7&_nc_sid=0cab14&_nc_ohc=znmHICA4hCkAX8HgmAl&_nc_ht=cdn.fbsbx.com&oh=03_AdQaJOL65Tp8xhyP77hgZ5NL01-UoBjVnmZ7WHai-Hvwo0w&oe=6354430D&dl=1 [dostęp: 29.10.2022].

<https://szczypstaluksusu.pl/luxury-splash-of-art-inspiruje-dowiedz-sie-wiecej/> [dostęp: 6.01.2023].

<https://www.eliosediteriale.org/kmila-krzyzaniak/> [dostęp: 26.10.2022].

Odważnie łamiąc zasady. Wywiad tygodnia: Kamila Krzyżaniak: https://passionpiece.com/pl/2021/03/02/wywiad-tygodnia-kamila-krzyzaniak/fbclid=IwAR1A0WxbRDttNXnP_E3KZZRyZZV618L7zqgl_NaRyFCs5X_hZm2wEtsU [dostęp: 22.10.2022].

Inne

E-mail Kamili Krzyżaniak do Jolanty Chwastyk-Kowalczyk z 27 maja 2022 r.

E-mail Kamili Krzyżaniak do Jolanty Chwastyk-Kowalczyk z 2 czerwca 2022 r.

E-mail Kamili Krzyżaniak do Jolanty Chwastyk-Kowalczyk z 23 października 2022 r.

Wywiad z Kamila Krzyżaniak przeprowadzony przez Jolantę Chwastyk-Kowalczyk w Londynie 26 maja 2022 r.

ANNA SZWED-WALCZAK

<https://orcid.org/0000-0002-9878-1401>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie (Polska)

Maria Curie-Skłodowska University in Lublin (Poland)

Anna Szymańska-Kwiatkowska – redaktor naczelna „Kobiety i Życia” w latach 1986–1990¹

Streszczenie

Anna Szymańska-Kwiatkowska była redaktor naczelną tygodnika „Kobieta i Życie” w latach 1986–1990, kiedy plasował się on na drugim lub trzecim miejscu wśród najchętniej czytanych pism w Polsce. Zarządzała redakcją w okresie transformacji ustrojowej oraz przeobrażeń systemu medialnego i utrzymała zainteresowanie pismem, mimo drastycznego wzrostu jego ceny. Dzięki zaangażowaniu redakcji „Kobiety i Życia” uzyskała mandat poselski w 1989 r. z ramienia PZPR. Celem badań było ukazanie portretu dziennikarki i redaktor naczelnej „Kobiety i Życia”.

Słowa kluczowe: Anna Szymańska-Kwiatkowska, redaktor naczelna, dziennikarka prasy dla kobiet, „Kobieta i Życie”, 1986–1990

¹ Publikacja przygotowana/dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Edukacji i Nauki. Jest wynikiem udziału w projekcie „Ośrodek Badań Historii Kobiet – kontynuacja II”.

ANNA SZYMAŃSKA-KWIATKOWSKA – EDITOR-IN-CHIEF OF „WOMAN AND LIFE” IN THE YEARS 1986–1990

Abstract

Anna Szymańska-Kwiatkowska was the editor-in-chief of the weekly “Woman and Life” in the years 1986–1990, when it was second or third among the most-read magazines in Poland. She managed the editorial office in the period of the political transformation and transformations of the media system, and maintained interest in the magazine, despite the drastic increase in its price. Thanks to the involvement of the editorial office of “Woman and Life”, she was appointed a deputy in 1989 on behalf of the Polish United Workers’ Party. The aim of the research was to present a portrait of a journalist and editor-in-chief of “Woman and Life”.

Keywords: Anna Szymańska-Kwiatkowska, editor-in-chief, journalist for women’s press, “Woman and Life”, 1986–1990

Uwagi wstępne

Biografie redaktorek i dziennikarek polskich czasopism dla kobiet należą do rzadkości. Pojawiają się przyczynkarskie artykuły lub szkice², brakuje jednak głębokich studiów nad biografiami i działalnością zawodową dziennikarek. Przełomu w tym zakresie

² Zob. np.: autobiografię Jadwigi Krawczyńskiej, *Zapiski dziennikarki warszawskiej 1939–1947*, (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1971) lub artykuły naukowe: Edyta Żyrek-Horodyska, „Gazeciarki. O dziennikarskich karierach kobiet w I połowie XIX wieku”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, t. 22, nr 3, 2019, 19–40; Katarzyna Dormus, „Antonina Krechowicka (1791–1831): zapomniana lwowska publicystka początku XIX wieku o wychowaniu dziewcząt”, *Rozprawy z Dziejów Oświaty*, nr 46, 2009, 25–47; eadem, „U źródeł polskiej prasy kobiecej – pierwsze redaktorki, wydawczynie, dziennikarki (ok. 1820–1914)”, w: Alina Łysak, Edyta Zierkiewicz (red.), *Kobiety i mężczyźni (z) kolorowych czasopism*, (Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, 2010), 8–38; Monika Szablowska-Zaremba, „Dziennikarki międzywojennej prasy polsko-żydowskiej (wstępne rozpoznanie)”, *Archiwum Emigracji: Studia – Szkice – Dokumenty*, z. 1–2, 2014, 34–48; Katarzyna Wodniak, „Redaktorki «Mojej Przyjaciółki» (1934–1939) i «Przyjaciółki» w okresie czytelnikowskim (1948 – luty 1951)”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Ruchy kobiece na ziemiach polskich w XIX i XX w: stan badań i perspektywy*, (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2020), 231–258; Jolanta Chwastyk-Kowalczyk, „Krystyna Cywińska – felietonistka z pazurem”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, z. 2, 2019, 91–108; eadem, *Katarzyna Bzowska-Budd – polska mistrzyni felietonu w Londynie*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2020, z. 2, 135–151, eadem, „Dziennikarka polskiej przestrzeni publicznej na emigracji w Londynie – Stefania Kosowska”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiectych*, nr 1(1), 2016, 9–23. „Białe plamy” w historii aktywności dziennikarskiej kobiet wypełnia skutecznie Ośrodek Badań Historii Kobiet Instytutu Studiów Kobiectych w Białymstoku.

dokonały: Ewa Maj, publikując monografię pod tytułem *Dziennikarki prasy dla kobiet w Polsce 1918–1939. Portret zbiorowy na podstawie publicystycznego samoopisu* (Wyd. UMCS, Lublin 2020, ss. 360), oraz Ewa Boniecka w dziele pt. *Dziennikarki. W poszukiwaniu swoich dróg* (Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2018, ss. 220).

Celem artykułu jest ukazanie portretu redaktor naczelnej tygodnika „Kobieta i Życie” w latach 1986–1990 – Anny Szymańskiej-Kwiatkowskiej. Geneza pisma sięga grudnia 1945 r., wówczas ukazał się próbny numer miesięcznika dla kobiet pt. „Moda i Życie Praktyczne”. W 1951 r. Zarząd Robotniczej Spółdzielni Wydawniczej „Prasa” podjął decyzję o połączeniu pisma z „Kobietą”, wówczas zmieniono jego nazwę na „Kobieta i Życie Praktyczne”, a w 1953 r. skrócono ją na „Kobieta i Życie”³.

We wskazanym okresie badawczym pismo należało do najbardziej poczytnych w Polsce⁴. Nie zmieniło się to mimo drastycznego wzrostu ceny tygodnika w 1990 r. Podstawę źródłową stanowiły artykuły autorstwa Szymańskiej-Kwiatkowskiej⁵ opublikowane w „Kobiecie i Życiu” oraz teksty prasowe dotyczące redaktor. Przedmiotem zainteresowania badawczego był przede wszystkim okres kierowania redakcją, aczkolwiek za zasadne uznano zwrócenie uwagi na kwestie oddziałujące na styl pracy: pochodzenie rodzinne, wykształcenie, doświadczenie zawodowe, zainteresowania, zaangażowanie społeczne i polityczne. W badaniach posłużono się analizą zawartości. Pozwoliła ona na wskazanie zainteresowań tematycznych dziennikarki, ale też uwarunkowań kontekstowych, motywujących do podjęcia rozważań. W badaniach uwzględniono także frekwencyjność materiałów autorstwa Szymańskiej-Kwiatkowskiej oraz zastosowane gatunki dziennikarskie⁶.

³ Zofia Sokół, „Kobieta i Życie (1945–2002)”, *Studia Bibliologiczne Akademii Świętokrzyskiej*, t. 9, 2005, 66.

⁴ W latach 1980–1990 znajdował się na drugim lub trzecim miejscu najbardziej poczytnych czasopism w Polsce obok „Przyjaciółki” oraz „Polityki”, Ryszard Filas, „Przemiany aktywności medialnej Polaków”, *Zeszyty Prasoznawcze*, nr 1–2, 1991, 99. W 1985 r. nakład tygodnika „Kobieta i Życie” wynosił 691,8 tys., a w 1988 r. – 755,8 tys., rok później – 758,4 tys. Z kolei w I kwartale 1991 r. – 368 tys., Sylwester Dziki, „Uwarunkowania instytucjonalno-organizacyjne”, *Zeszyty Prasoznawcze*, nr 1–2, 1991, 64.

⁵ Należy zaznaczyć, że czasem podpisywała swoją twórczość pełnym nazwiskiem, ale zdarzają się teksty sygnowane wyłącznie nazwiskiem panińskim lub męża.

⁶ O analizie zawartości i jej rodzajach zob.: Walery Pisarek, *Analiza zawartości prasy*, (Kraków: Ośrodek Badań Prasoznawczych, 1983), 23–37; Stanisław Michalczyk, „Uwagi o analizie zawartości mediów”, *Rocznik Prasoznawczy*, nr 3, 2009, 97–108.

Zawód – dziennikarz

Anna Szymańska-Kwiatkowska urodziła się 4 sierpnia 1946 r. w Grodzisku Mazowieckim. Na łamach „Kobiety i Życia” pisała, że ukształtowało ją dzieciństwo, spędzone w „drewnianym domu za torami” „z tłumem lokatorów”. W piętrowym domu mieszkało sześć rodzin⁷. Wpływ na wybór ścieżki kariery zawodowej miała jej sytuacja rodzinna. Kiedy miała 14 lat, jej ojciec opuścił rodzinę. Pozostawił ją, dwóch młodszych braci oraz niepracującą matkę bez środków do życia. Podkreślała, że od tego momentu aż do podjęcia pracy w dwutygodniku „Prawo i Życie”⁸ doskwierał jej brak pieniędzy. Mimo że jeszcze w okresie liceum pracowała dorywczo (w Ochotniczych Hufcach Pracy Zakładów Owocowo-Warzywnych w Grodzisku, w spółdzielni im. Hanki Sawickiej), to duże znaczenie przywiązywała do nauki (była prymuską) i działalności w samorządzie szkolnym. Należała do Związku Harcerstwa Polskiego. Z zatrudnienia nie zrezygnowała również wtedy, kiedy została studentką. Jeszcze w czasie studiów uzyskała mandat radnej Miejskiej Rady Narodowej w Grodzisku Mazowieckim, równocześnie zdobywając tytuł „studentki roku” oraz propozycję pracy w redakcji „Prawo i Życie”, z której skorzystała. Silne poczucie obowiązku i odpowiedzialności za rodzinę sprawiły, że na zajęcia dojeżdżała pociągami do Warszawy i dzieliła się stypendium naukowym z rodzeństwem⁹. W czasie studiów działała w Zrzeszeniu Studentów Polskich.

Z jednej strony można zauważyć, że Anna Szymańska-Kwiatkowska była osobą twardo stąpającą po ziemi, z drugiej zaś posiadała cechy „wrażliwca” – pisała wiersze¹⁰, angażowała się społecznie.

Studia magisterskie z ekonomii politycznej ukończyła w 1969 r. na Uniwersytecie Warszawskim. Jej autorytetem naukowym, ale też mentorką życiową była ekonomistka, prof. Zofia Morecka (wówczas pełniąca funkcję dziekana Wydziału Ekonomii Politycznej). Szymańska-Kwiatkowska pisała, że Zofia Morecka potrafiła stworzyć

⁷ Anna Szymańska-Kwiatkowska, „Dom przy torach”, *Kobieta i Życie* [dalej: *KiŻ*], nr 21, 15.06.1988, 8.

⁸ „Prawo i Życie” pismo o charakterze społeczno-prawnym, ukazujące się w Warszawie w latach 1956–2001, początkowo wychodziło jako tygodnik, następnie dwutygodnik i miesięcznik.

⁹ „Anna Szymańska-Kwiatkowska: Iść ciągle dalej. One nie zawiodą”, *KiŻ*, nr 22, 31.05.1989, 2.

¹⁰ Ibidem.

atmosferę do dyskusji. Seminarzystów oraz doktorantów zapraszała do domu, gdzie dyskutowano nad trudnościami życia społecznego, formułując problemy badawcze. Jednym z nich był problem aktywności zawodowej kobiet, które musiały łączyć pracę zawodową z obowiązkami domowymi i macierzyńskim. Prywatnymi doświadczeniami w tym zakresie dzieliły się seminarzystki Moreckiej¹¹.

Dwa lata po ukończeniu studiów Anna Szymańska-Kwiatkowska podjęła naukę w Studium Dziennikarskim. Posiadała więc kompetencje merytoryczne do zawodu dziennikarza, z którym związała karierę zawodową¹². Swój wybór tłumaczyła potrzebą pomocy innym ludziom. Zauważyła: „choć nie zawsze udaje się przy pomocy pióra zmienić świat, nie wolno popadać w cynizm”¹³.

Umiejętnie łączyła działalność zawodową z aktywnością społeczną i polityczną. Od 1970 do 1982 r. należała do Stowarzyszenia Dziennikarzy Polskich (od 1982 r. – Stowarzyszenia Dziennikarzy PRL)¹⁴. Była jednym z założycieli Polskiego Komitetu Współpracy z UNICEF. Wyjaśniała, że aby zmieniać rzeczywistość w praktyce, wstąpiła w 1971 r. do Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej¹⁵.

Jeszcze przed ukończeniem studiów zaczęła pracę w ukazującym się w Warszawie dwutygodniku „Prawo i Życie”, następnie podjęła zatrudnienie w redakcji „Życia Gospodarczego”¹⁶. Wyszła za mąż za politologa Janusza Kwiatkowskiego. Po urodzeniu syna Konrada (w 1977 r.) na kilka lat odeszła z pracy zawodowej, by w 1982 r. powrócić do dwutygodnika „Prawo i Życie”, gdzie awansowała na stanowisko zastępcy redaktora naczelnego¹⁷. W 1984 r. za działalność dziennikarską otrzymała Złoty Krzyż Zasługi¹⁸.

Następnie została zatrudniona w redakcji „Kobiety i Życia”, gdzie w latach 1986–1990 piastowała stanowisko redaktora naczelnej.

¹¹ Anna Szymańska, „Chodząc po ziemi”, *Życie i Praca. Dodatek o warunkach pracy i wypoczynku*, nr 1, 01.1975, 7–9.

¹² Biogram Anny Szymańskiej-Kwiatkowskiej, w zakładce: Parlamentarzyści, Biblioteka Sejmowa, https://bs.sejm.gov.pl/F?func=find-b&request=000003094&find_code=SYS&local_base=ARS10 [dostęp: 16.04.2021].

¹³ „Anna Szymańska-Kwiatkowska: Iść ciągle dalej”, 2.

¹⁴ „Anna Szymańska-Kwiatkowska”, *Urodzeni w 1946 r.*, <https://blog.autodziadek.pl/1405185/1/anna-szymanska-kwiatkowska.html> [16.04.2021].

¹⁵ „Anna Szymańska-Kwiatkowska: Iść ciągle dalej”, 2–3.

¹⁶ Dwutygodnik ukazujący się w latach 1945–1998. Do zespołu konsultacyjnego pisma należała prof. Zofia Morecka. O genezie pisma vide: Jan Werner, „Dwanaście lat w *Życiu Gospodarczym* (1945–1957)”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, t. 29, nr 2, 1990, 115–134.

¹⁷ „Anna Szymańska-Kwiatkowska: Iść ciągle dalej”, 2–3.

¹⁸ Biogram Anny Szymańskiej-Kwiatkowskiej.

Objęła je po Barbarze Sidorczuk, która przeszła na emeryturę. Anna Szymańska-Kwiatkowska tłumaczyła, że zmiana redakcji na „Kobietę i Życie” uwarunkowana była jej zainteresowaniami sprawami socjalnymi¹⁹. Wątki te podejmowała już w pierwszej dziennikarskiej pracy, w dwutygodniku „Prawo i Życie”. Za swój najważniejszy temat na początku kariery zawodowej uznała problematykę zakładów w Bydgoszczy, o których pisała w 1970 r. Przeprowadzone przez nią śledztwo dziennikarskie wykazało, że w zakładach fałszowano listy płac, zdarzały się kradzieże oraz zachowania korupcyjne. Cykl artykułów doprowadził do zmian i ukarania winnych. Wskazała, że dzięki tej aktywności uzyskała propozycję pracy w Wydziale Prasy, Radia i Telewizji w Komitecie Centralnym PZPR²⁰. Podejmowała też tematykę pauperyzacji rodzin, opisywała historie dzieci, które trafiały do Izb Milicyjnych²¹. Interesowała ją także problematyka przestępczości²².

Kiedy w 1974 r. zmieniła redakcję na „Życie Gospodarcze”²³, skupiła się wyłącznie na tematach ekonomiczno-społecznych. W tym kontekście podejmowała problematykę aktywności zawodowej kobiet. Ówczesny trend wzrostu zatrudnienia dotyczył kobiet w wieku produkcyjnym, z tego względu zastanawiała się, w jaki sposób można pomóc matkom w łączeniu obowiązków zawodowych z domowymi. Za remedium uznała póletaty, ale też rozwiązania ustawowe związane choćby ze zwiększeniem wymiaru urlopu macierzyńskiego oraz wprowadzeniem trzyletniego bezpłatnego urlopu opiekuńczego czy z rozbudową bezpłatnej infrastruktury opiekuńczej²⁴. Ukazywała zasadność funduszu alimentacyjnego, umożliwiającego egzystencję samotnym matkom²⁵. Realizowała tematy interwencyjne, ukazując brak transparentności w polityce kadrowej czy finansowej przedsiębiorstw,

¹⁹ „Anna Szymańska-Kwiatkowska: Iść ciągle dalej”, 2–3.

²⁰ Ibidem, 2.

²¹ Anna Szymańska, „Współdziałanie. Postulaty i rzeczywistość”, *Prawo i Życie* [dalej: *PiŻ*], nr 6, 1971; eadem, „Białowieża. Społeczne działania prawników”, *PiŻ*, nr 6, 1971.

²² Eadem, „Żeby przestępstw było mniej”, *PiŻ*, nr 9, 1971.

²³ Jednakże w stopce redakcyjnej pisma jej nazwisko znalazło się dopiero w listopadzie 1975 r.

²⁴ Eadem, „Póletaty – szansa nie wykorzystana”, *Życie Gospodarcze* [dalej: *ŻG*], nr 10, 10.03.1974, s. 1–2; eadem, „Wyrzeczenie i radość”, *ŻG*, nr 21, 25.05.1975, 1–2; eadem, „Porozmawiajmy o kobietach...”, *ŻG*, nr 10, 7.03.1976, 5.

²⁵ Eadem, „Fundusz spełnionych oczekiwań”, *ŻG*, nr 9, 2.02.1975, 10.

ujawniała defraudacje finansowe w Spółdzielniach Chłopskich²⁶. Pisała o nieszczęśliwych wypadkach wynikających z braku procedur czy kwalifikacji pracowników²⁷. Ponadto zwracała uwagę na niedoskonałości w jakości wytwarzanych produktów, niedostateczną kulturę obsługi klientów, brak kadr. Czynniki te miały przyczyniać się do marazmu przedsiębiorstw²⁸. Pojawiały się także materiały, w których ukazywała sprawnie działające fabryki, potrafiące zgromadzić środki na modernizację maszyn oraz na fundusz socjalny dla pracowników²⁹.

Krytykowała gospodarkę w okresie tzw. propagandy sukcesu. Wówczas dumna była z artykułu pt. *Czesia za 360*, w którym opisała mankamenty przemysłu lekkiego, zdominowanego przez kobiety. Zastanawiała się, dlaczego mimo wysokich nakładów finansowych ten sektor gospodarki jest nieefektywny. Artykuł był przedmiotem dyskusji politycznych, a autorka została wezwana do Ministra Przemysłu, któremu wyjaśniała intencje opublikowanego materiału³⁰.

Zainteresowania problematyką gospodarczą, prawami robotników i warunkami ich pracy były motywem przewodnim twórczości dziennikarskiej Anny Szymańskiej-Kwiatkowskiej. Aczkolwiek warto wskazać, że równocześnie zajmowała się problemami kobiet, nie tylko tymi wynikającymi z niedoskonałości systemu gospodarczego. Podejmowała też kwestię ich bezpieczeństwa oraz zagrożeń przemocą seksualną³¹.

²⁶ Eadem, „Gra w zielone”, *ŻG*, nr 15, 14.04.1974, 3; eadem, „Skazy na wizytówce”, *ŻG*, nr 14, 7.04.1974, 7.

²⁷ Eadem, „Szczególny zbieg okoliczności”, *ŻG*, nr 46, 17.11.1974, 5.

²⁸ Eadem, „Bez oddechu”, *ŻG*, nr 48, 1.12.1974, 5; eadem, „Bohaterowie już zmęczeni?”, *ŻG*, nr 43, 27.10.1974, 7; eadem, „Awans w handlu”, *ŻG*, nr 22, 2.06.1974, 10; eadem, „Początek wielkiej pracy”, *ŻG*, nr 1, 5.01.1975, 5; eadem, „Na głęboką wodę”, *ŻG*, nr 2, 12.01.1975, 5; eadem, „Apetyt na meble”, *ŻG*, nr 11, 16.03.1975, 1; eadem, „Biednemu wiatr w oczy?”, *ŻG*, nr 20, 18.05.1975, 4; eadem, „Trzęsienie ziemi, czyli remont mieszkania”, *ŻG*, nr 31, 3.08.1975, 5; eadem, „Ludzie na torach”, *ŻG*, nr 1, 11.01.1976, 3.

²⁹ Eadem, „W barwach «Glinka»”, *ŻG*, nr 30, 27.07.1975, 3; eadem, „Gdy ludzie mają dobre...”, *ŻG*, nr 49, 7.12.1975, 12; eadem, „Wspinaczka po miliard”, *ŻG*, nr 50, 14.12.1975, 5.

³⁰ „Anna Szymańska-Kwiatkowska: Iść ciągle dalej”, 2–3.

³¹ Zob. np. Anna Szymańska, „Jaskiniowcy nadal wśród nas”, *PiŻ*, nr 17, 1972, 5; eadem, „Wytyczne Sądu Najwyższego w sprawach o przestępstwa zgwałcenia”, *PiŻ*, nr 2, 1973.

W redakcji tygodnika „Kobieta i Życie”

Pierwszy numer „Kobiety i Życia” redagowany przez Szymańską-Kwiatkowską został zamknięty 14 kwietnia 1986 r. i wydany 23 kwietnia 1986 r. Pismo wychodziło w Krajowym Wydawnictwie Czasopism RSW „Prasa – Książka – Ruch”. Za czasów redaktor Krystyny Sidorczuk było dwóch zastępców redaktor naczelnej oraz dwóch sekretarzy. Bez zmian pozostała obsada dwóch stanowisk – zastępcy redaktor naczelnej – Zofii Długosz oraz sekretarz redakcji Ewy Gronkowskiej. Wkrótce uzupełniono skład redakcji o kolejnego sekretarza – Ryszarda Nowickiego (niebawem awansował na drugiego zastępcę redaktor naczelnej) oraz zastępcę redaktor naczelnej – Krystynę Kaszubę.

W 1987 r. od nr. 4 nastąpił wzrost ceny pisma o 5 zł. Jak tłumaczyło Krajowe Wydawnictwo Czasopism, było to spowodowane 40% wzrostem ceny celulozy, druku oraz dystrybucji pisma. Kolejne podwyżki nastąpiły: 2 marca 1988 r. – z 35 zł na 70 zł, 22 marca 1989 r. na 110 zł, 13 września na 180 zł, 4 października na 250 zł, 15 listopada 1989 r. na 350 zł, 13 grudnia na 700 zł, 24 stycznia 1990 zł na 1500 zł, 14 lutego 1990 r. na 1550 zł, 15 sierpnia 1990 r. na 1850 zł, a 3 października 1990 r. cena sięgnęła 2000 zł. W 1989 r. Anna Szymańska-Kwiatkowska zarządzała redakcją liczącą 45 pracowników, w tym 29 dziennikarzy i fotoreporterów, z czego 80% stanowiły kobiety³².

W okresie sprawowania funkcji redaktor naczelnej „Kobiety i Życia” Anna Szymańska-Kwiatkowska opublikowała pod własnym nazwiskiem 28 artykułów (zob. tabela 1).

Tabela 1. Teksty prasowe opublikowane przez Annę Szymańską-Kwiatkowską w tygodniku „Kobieta i Życie” w latach 1986–1990

1986	1987	1988	1989	1990	Łącznie:
2	4	12	9	1	28

Źródło: opracowanie własne.

Kiedy Szymańska-Kwiatkowska przeszła do redakcji „Kobiety i Życia”, zakres podejmowanej przez nią tematyki rozszerzył się

³² Anna Frankowska, „My”, *KiŻ*, nr 39, 11.10.1989, 11.

o kwestie obecności kobiet w sferze publicznej. Według Zofii Sokół redakcja ponownie zaczęła podejmować rozważania na ten temat³³. Jednak, jak słusznie zauważyła Urszula Sokołowska, Anna Szymańska-Kwiatkowska po prostu kontynuowała tematykę aktywności zawodowej kobiet, ich pozycji społecznej, nierówności w zakresie prac i polityki zatrudnienia, zapoczątkowaną już w 1970 r. przez poprzednią redaktor naczelną – Barbarę Sidorczuk³⁴.

Szymańska-Kwiatkowska tzw. kwestię kobiecą poruszała w czterech wymiarach: 1) praktycznego równouprawnienia w sferze publicznej, 2) konieczności rozbudzenia świadomości grupowej kobiet, 3) przełamania tradycyjnej roli kobiety w społeczeństwie, 4) dyskryminacji zarobkowej i awansowej kobiet. Rozważania w tym zakresie mieściły się zatem w kategoriach tematycznych: praca, życie społeczne, polityka. Najwięcej materiałów dotyczyło polityki oraz życia społecznego (zob. tabela 2). Wynikało to z kontekstu sytuacyjnego – wejścia Polski w okres transformacji systemu politycznego i gospodarczego, co wiązało się z perturbacjami społecznymi (w zakresie zatrudnienia, drastycznym wzrostem cen, restrukturyzacją przedsiębiorstw), ale też ogniskowaniem uwagi opinii publicznej na konflikcie politycznym, oczekiwaniem na efekt obrad Okrągłego Stołu (6 lutego–4 kwietnia 1989 r.), wybory kontraktowe (4 czerwca 1989 r.) i zmiany będące ich efektem.

³³ Zofia Sokół, „Wizerunki kobiet na łamach tygodnika «Kobieta i Życie» w latach 1946–2002”, *Rocznik Prasoznawczy*, nr 6, 2012, 25.

³⁴ Urszula Sokołowska, „Feminizm na łamach «Kobiety i Życia» (1970–1989)”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Ruchy kobiece na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Stan badań i perspektywy*, (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2020), 173–181; eadem, „Role społeczne kobiet w świetle periodyku «Kobieta i Życie» na tle rzeczywistości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w latach 1970–1989, ss. 363”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety*, nr 1, 2019, 228.

Tabela 2. Tematyka podejmowana przez Annę Szymańską-Kwiatkowską na łamach tygodnika „Kobieta i Życie” w latach 1986–1990

Tematyka	1986	1987	1988	1989	1990	Łącznie
Praca (jakość, płaca, prawa pracownicze, krytyka strajków)	1	0	0	0	0	1
Życie społeczne (nastroje, inni ludzie, podróże, współdziałanie w imię postępu, świadczenia społeczne, religia)	1	2	4	2	0	9
Gospodarka (wzrost cen, zmiany formy własności, bariery przedsiębiorczości)	0	2	1	0	0	3
Polityka (działania rządu w sprawie regulacji cen, wdrażane reformy, wybory)	0	0	7	7	1	15

Źródło: opracowanie własne.

Anna Szymańska-Kwiatkowska w „Kobiecie i Życiu” najczęściej pisała komentarze, przeprowadzała wywiady, ale też uczestniczyła w redakcyjnej dyskusji, czy przysyłała korespondencje z wyjazdów służbowych, w czasie których dzieliła się doświadczeniami z dziennikarzami zagranicznych redakcji (zob. tabela 3).

Tabela 3. Gatunki dziennikarskie wykorzystywane przez red. Annę Szymańską-Kwiatkowską w tygodniku „Kobieta i Życie” w latach 1986–1990

Gatunki dziennikarskie	1986	1987	1988	1989	1990	Łącznie:
Komentarz	1	2	6	5	0	14
Reportaż	0	0	1	0	0	1
Wywiad	1	2	2	2	0	7
Korespondencja	0	0	3	0	0	3
Dyskusja	0	0	0	2	1	3

Źródło: opracowanie własne.

W komentarzach, zgodnie z wykształceniem, podejmowała problematykę gospodarczą, diagnozując stan polskiej gospodarki³⁵. Apelowala do społeczeństwa o włączenie się w działania na rzecz dobra wspólnego. W 1986 r. pisała: „Jest już truizmem twierdzenie, że postępu w różnych dziedzinach nie zapewnimy sobie hasłami i nawoływaniem do lepszej pracy, ale tworzeniem faktów, konkretów. One rozstrzygają o społecznych nastrojach, one uwiarygodniać będą program X zjazdu – program odzwierciedlający potrzeby i społeczne dążenie do lepszego dostatniejszego życia”³⁶. Pozytywnie oceniała wdrażaną w 1988 r. reformę gospodarki, zachwalając jej „samorządowy charakter”, wskazując na jej dodatkowe walory w postaci zmiany świadomości i uwzględnienia „rachunku ekonomicznego”. Plan konsolidacji gospodarki narodowej uznała za remedium na słabo zaopatrzony rynek, inflację, negatywne tendencje w budownictwie mieszkaniowym³⁷. Prognozując, jakie zmiany dokonają się w Polsce w 1989 r., pisała: „Myślę więc, że będzie można powiedzieć, że rok był udany, jeśli mozolnie, wzajemnie, i władza i społeczeństwo, tworzyć będą przekonanie poprzez fakty, że czas nie przeciekl nam znowu przez palce”³⁸.

W komentarzach odnosiła się też do bieżącej polityki, budując zaufanie do władz, świadczyły o tym choćby wypowiedzi o I sekretarzu Komitetu Wojewódzkiego Leszku Millerze w Skierniewicach³⁹. Wskazywała, że rząd reaguje na niezadowolenie społeczne, choćby rezygnując z planów podwyżki cen⁴⁰. Dostrzegała dobrowolną demokratyzację władzy, której przejawem były relacje z opozycją. Domniemywała, że po Okrągłym Stole skład rządu poszerzy się o opozycję pozaparlamentarną⁴¹. X Plenum PZPR określiła „zwrotem”, „przełomem”, odnotowała: „partia w sposób zdecydowany wyciąga rękę do wszystkich, którzy niezależnie od orientacji politycznej, ideowej chcą wraz z nią wziąć na siebie współodpowiedzialność

³⁵ Zob. np. Anna Szymańska, „Co znowu podróżowało”, *KiŻ*, nr 20, 20.05.1987, 5; eadem, „Spieszyć się mądrze”, *KiŻ*, nr 21, 25.05.1988, 5; eadem, „Rząd się spieszy”, *KiŻ*, nr 49, 7.12.1988, 5.

³⁶ Anna Szymańska-Kwiatkowska, „Przeciw przeciętności”, *KiŻ*, nr 47, 19.11.1986, 5.

³⁷ Anna Szymańska, „Spieszyć się mądrze”, *KiŻ*, nr 21, 25.05.1988, 5; eadem, „Rząd się spieszy”, *KiŻ*, nr 49, 7.12.1988, 5.

³⁸ Anna Szymańska-Kwiatkowska, „Uwierzyć w siebie”, *KiŻ*, nr 3, 18.01.1989, 5.

³⁹ Eadem, „Przeciw przeciętności”, *KiŻ*, nr 47, 19.11.1986, 5.

⁴⁰ Eadem, „Nauka chodzenia”, *KiŻ*, nr 3, 20.01.1988, 7.

⁴¹ Eadem, „Wspólne ryzyko”, *KiŻ*, nr 41, 12.10.1988, 5; eadem, „To nieprawda, że nie można zrobić nic dobrego”, *KiŻ*, nr 43, 26.10.1988, 5.

za polityczny i gospodarczy kształt Polski⁴². Generała Jaruzelskiego nazwała z kolei „prezydentem porozumienia”⁴³.

Powołując się na badania opinii publicznej, ukazywała krytyczny obraz polskiego społeczeństwa, które nie zna reprezentujących go radnych ani ich kompetencji⁴⁴. Propagowała wizję społeczeństwa demokratycznego, świadomego praw i obowiązków obywatelskich⁴⁵. Dostrzegała konieczność reform w partii i państwie polskim⁴⁶.

Z rozgoryczeniem pod koniec 1989 r. pisała o stosunku władzy do kobiet. Wśród zaniechań rządzących wymieniała choćby nieobsadzone stanowisko Pełnomocnika ds. kobiet oraz alarmowała, że Polska jest jedynym krajem w Europie, gdzie od 10 lat spadał udział kobiet w parlamencie⁴⁷. Zwracała uwagę, że to nie tylko wynik przywiązania do tradycji, obyczajów, ale też brak postaw buntowniczych wśród kobiet. W związku z tym „Polki mają tylko prawo do ciężkich podwójnych obowiązków, bo już w płacach, w dostępie do usług socjalnych itp. ich równość staje pod znakiem zapytania, a satysfakcja z zapędzonego życia znikoma”⁴⁸.

Przeprowadzała wywiady z ekspertami z zakresu ekonomii i gospodarki (wspominaną już prof. dr Zofią Morecką z Instytutu Nauk Ekonomicznych Uniwersytetu Warszawskiego, członkiem Komisji do spraw Reformy Gospodarczej, z pracownikami Instytutu Badań Klasy Robotniczej Akademii Nauk Społecznych, dr. Mieczysławem Krajewskim, ekonomistą i politologiem, ekspertem OPZZ na obrady Okrągłego Stołu)⁴⁹ oraz politykami (Adamem Łopatką – ministrem-kierownikiem Urzędu do Spraw Wyznań, Mieczysławem Wilczkiem – ministrem przemysłu, naczelnikiem Mokotowa, Ritą Süssmuth – zastępcą przewodniczącego zachodnioniemieckiej

⁴² Anna Kwiatkowska, „Jedna miara”, *KiŻ*, nr 5, 1.02.1989, 10.

⁴³ Anna Szymańska, „Prezydent porozumienia”, *KiŻ*, nr 31, 2.08.1989, 3.

⁴⁴ Eadem, „Posag na nową drogę”, *KiŻ*, nr 24, 29.06.1988, 5.

⁴⁵ Anna Szymańska-Kwiatkowska, „Uwierzyć w siebie”, *KiŻ*, nr 3, 18.01.1989, 5.

⁴⁶ „Anna Szymańska-Kwiatkowska: Iść ciągle dalej”, 2.

⁴⁷ Anna Szymańska, „Ozdobnik”, *KiŻ*, nr 48, 13.12.1989, 3.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Rozmowa Anny Szymańskiej z pracownikami Instytutu Badań Klasy Robotniczej Akademii Nauk Społecznych: „Widać ludzi”, *KiŻ*, nr 30, 23.07.1986, 3–4; Rozmowa Anny Szymańskiej z prof. dr Zofią Morecką z Instytutu Nauk Ekonomicznych Uniwersytetu Warszawskiego: „Płacić, nie płacić, ile płacić”, *KiŻ*, nr 43, 28.10.1987, 2–3; Rozmowa Anny Szymańskiej z dr. Mieczysławem Krajewskim, ekonomistą i politologiem, ekspertem OPZZ na obrady Okrągłego Stołu: „Bunt przebudowy”, *KiŻ*, nr 46, 16.11.1988, 2–3.

partii Chrześcijańskich Demokratów CDU i przewodniczącą Bundestagu)⁵⁰.

Była inicjatorką, dyskutantką i moderatorką tzw. redakcyjnego „kobiecego okrągłego stołu”, będącego manifestem kobiet, sprzeciwem wobec pomijania ich udziału w ważnych wydarzeniach państwowych. Czarę goryczy przełał fakt, że na inaugurację Okrągłego Stołu zaproszono 56 mężczyzn i zaledwie jedną kobietę. Szymańska-Kwiatkowska, inicjując dyskusję, wskazała: „Nie chodzi nam o fizyczną obecność kobiet w gremiach decydenckich, ale wydaje się nam, że ten drobny tylko z pozoru fakt odzwierciedla wcale niebłahy problem”. Zwracała uwagę na ponad czterdziestoletnie pozorne równouprawnienie płci, ironiczne podejście do ruchów kobiecych w Polsce, brak świadomości kobiet polskich o konieczności podjęcia walki o ich obecność w przestrzeni publicznej (zawodowej, społecznej, politycznej). Podkreślała, że Polki znajdują się na „wstępnym etapie uwłaszczania”. Upominała się o kobiety na rynku pracy, wskazując, że są tanią siłą roboczą, konieczną do przetrwania wielu branż, ale zupełnie nieliczącą się⁵¹.

Inicjowała dyskusję na temat powołania organizacji, w ramach której można byłoby podejmować i rozwiązywać problemy kobiet. Zauważyła, że sytuację Polek poprawić może uregulowanie dwóch kwestii: 1) zaopatrzenia rynku, 2) pomocy socjalnej – aby karierę zawodową realizowały wyłącznie te kobiety, które chcą. Podsumowując dyskusję, dodała: „Nie chodzi nam o fizyczną obecność kobiet w najwyższych gremiach decydenckich, ale o to, kto i z jakim programem reprezentuje tam kobiety”⁵².

Jak wspomniano, w piśmie zamieszczała także korespondencje z podróży służbowych: z Moskwy, gdzie spotkała się z redakcją „Kobiety Radzieckiej”, oraz z Gruzji, gdzie uczestniczyła

⁵⁰ Wywiad Anny Szymańskiej z prof. dr. Adamem Łopatką, ministrem-kierownikiem Urzędu do Spraw Wyznań: „Wspólne wartości”, *KiŻ*, nr 19, 13.05.1987, 2–3; Wywiad Anny Szymańskiej z Włodzimierzem Hausnerem, zastępcą kierownika Wydziału Polityki Społeczno-Ekonomicznej KC PZPR: „Czas dla odważnych”, *KiŻ*, nr 47, 25.11.1987, 4; Wywiad Anny Szymańskiej z Mieczysławem Wilczkiem, ministrem przemysłu: „Lubię ostro żyć”, *KiŻ*, nr 50, 14.12.1988, 5, 23; Wywiad Anny Kwiatkowskiej z naczelnikiem Mokotowa: „Miasto w mieście”, *KiŻ*, nr 8, 22.02.1989, 3–4; Wywiad Anny Szymańskiej-Kwiatkowskiej i Krystyny Kaszuby z Ritą Süssmuth, zastępcą przewodniczącego CDU, przewodniczącą Bundestagu: „Nie ma solidarności wśród kobiet”, *KiŻ*, nr 46, 29.12.1989, 12–13.

⁵¹ Anna Szymańska-Kwiatkowska, „O nas bez nas (1)”, oprac. Krystyna Kaszuba, *KiŻ*, nr 12, 29.03.1989, 4–5.

⁵² Eadem, „O nas bez nas (2)”, oprac. Krystyna Kaszuba, *KiŻ*, nr 14, 5.04.1989, 2–3.

w spotkaniu Związku Dziennikarzy Gruzinińskich oraz rozmawiała z Minister Przemysłu Lekkiego – Biłą Makaszwilli⁵³.

Kampania wyborcza '89 i działalność poselska

W 1989 r. na łamach pisma pojawiły się również teksty dotyczące redaktor naczelnej „Kobiety i Życia” (wcześniej nie było to praktykowane) (zob. tabela 4).

Tabela 4. Teksty prasowe o Annie Szymańskiej-Kwiatkowskiej w tygodniku „Kobieta i Życie” w latach 1986–1990

1986	1987	1988	1989	1990	Łącznie
0	0	0	6	0	6

Źródło: opracowanie własne.

Wynikało to z decyzji Anny Szymańskiej-Kwiatkowskiej o kandydowaniu w wyborach kontraktowych. Redakcja włączyła się w ten sposób w kampanię wyborczą, w której jej redaktor naczelna ubiegała się o mandat posła. Kandydaturę tę zasugerowała wspomniana już prof. dr hab. Zofia Morecka, która opisała byłą studentkę słowami: „jest to osoba zaangażowana, energiczna, odpowiedzialna. Uosabia typ współczesnej, wykształconej kobiety”⁵⁴.

W artykule *Nasza „dziesiątka”* zaprezentowano sylwetkę Szymańskiej-Kwiatkowskiej, informując, że nie skonsultowano z nią tego działania. Podkreślano jej kompetencje i przygotowanie ekonomiczne, konieczne do przygotowania reform gospodarczych w nowym Sejmie. Uważano, że „mogłaby stanąć na czele lobby prorynkowego”, gdyż ta problematyka dominuje również w jej publicystyce: „Ciągłe pisze, że praprzyczyna naszych kłopotów gospodarczych to zdominowanie polskiej gospodarki przez przemysł środków produkcji, kosztem produkcji na rynek”. Określano ją także „zwolenniczką damskiego lobby w życiu publicznym”, kierującą

⁵³ Anna Kwiatkowska, „Och Arbat, mój Arbat (korespondencja własna z Moskwy)”, *KiŻ*, nr 44, 2.11.1988, 12–13; eadem, „Gruzinińskie spotkanie (1). Droga przez Krzyżową Przełęcz (korespondencja własna)”, *KiŻ*, nr 47, 23.11.1988, 12–13; eadem, „Gruzinińskie spotkanie (2). Tbilisi – znaczy ciepły (korespondencja własna)”, *KiŻ*, nr 48, 30.11.1988, 12–13.

⁵⁴ Wypowiedź prof. dr Zofii Moreckiej, ekonomistki z UW: „One nie zawiodą!”, *KiŻ*, nr 20, 17.05.1989, 7.

się dewizą: „nie dzielić świata na świat mężczyzn i kobiet, ale niech świat urządzają najlepsi, bez względu na płeć”⁵⁵.

W „Kobiecie i Życiu” opublikowano relacje ze zbierania podpisów poparcia dla Szymańskiej-Kwiatkowskiej. Zaprezentowano w niej główne przesłanie ulotki: „Jest za Polską, w której chce się zostać, rynkiem, na którym można wszystko kupić, płaca, za którą można godziwie żyć. Jest przeciw: kolejkom, chamstwu, marnotrawstwu”. Podpisy pod kandydaturą zbierały redakcyjne koleżanki, które obok stolika zawiesiły transparent „Głosuj na rozsądek kobiet! One nie zawiodą”. Do kampanii wyborczej miały przystąpić także czytelniczki, które samodzielnie wykonywały plakaty popierające redaktor naczelną „Kobiety i Życia”. Wskazywano, że kandydatka nie uchyla się przed odpowiedziami na trudne pytania⁵⁶.

Przed wyborami (31 maja 1989 r.) redakcja zaprosiła również czytelniczki i czytelników do swojej siedziby przy ul. Nowogrodzkiej 31 w Warszawie, a w kolejnym numerze pisma można było zapoznać się z fotorelacją z dnia otwartego. Na fotografiach widoczny był transparent „Zaprasza redaktor naczelna Anna Szymańska-Kwiatkowska”⁵⁷.

W przedwyborczej rubryce pt. „One nie zawiodą” zaprezentowano sylwetkę Anny Szymańskiej-Kwiatkowskiej jako już oficjalnej kandydatki na posłankę (w okręgu nr 3 w Warszawie, obejmującym: Ochotę, Włochy, Ursus, Piastów, Pruszków, Brwinów, Milanówek, Grodzisk Mazowiecki, Nadarzyn, Raszyn, Lesznowolę). Był to jej pierwszy i dotychczas ostatni udział w wyborach parlamentarnych, motywowała swoją kandydaturę chęcią uczestnictwa w nowym Sejmie. Traktowała go jako wyzwanie, gdzie możliwe będzie „samodzielne myślenie”, konieczne argumentowanie i decydowanie. Deklarowała, że w „nowym Sejmie” chce reprezentować „problemy kobiet. Tych polskich kobiet, o których mówi, że są zbyt grzeczne, zbyt wyrozumiałe, zbyt uległe. Jeżeli strajkują – to mężczyźni”. Obiecywała, że stworzy „kobiece lobby”: „mamy podwójne doświadczenia. To my pracujemy zawodowo i kierujemy gospodarką, jaką jest nasz dom”⁵⁸. Potwierdziła założenia programowe w wy-

⁵⁵ „Nasza «dziesiątka»”, *KiŻ*, nr 20, 17.05.1989, 15.

⁵⁶ „Gorączka demokracji”, zebrały: Danuta Bierzańska, Olga Oswaldo, *KiŻ*, nr 22, 31.05.1989, 4.

⁵⁷ „Dzień otwarty”, *KiŻ*, nr 26, 28.06.1989, 6–7.

⁵⁸ „Anna Szymańska-Kwiatkowska: Iść ciągle dalej”, 2–3.

wiadzie dla „Przyjaciółki”, której redakcja również wyraziła dla niej pełne poparcie⁵⁹.

Jako jedyna z promowanej na łamach „Kobiety i Życia” „dziesiątki” uzyskała w wyborach kontraktowych w 1989 r. mandat poselski z ramienia PZPR. Po ogłoszeniu wyników wyborów pisała: „Chodziło mi przede wszystkim o nagłośnienie problemu uczestnictwa kobiet w naszym życiu publicznym i ich faktycznego, nie tylko formalnoprawnego równouprawnienia. Miałam do tego «mandat» w postaci wypowiedzi wielu, wielu Czytelniczek «KiŻ», niezadowolonych z dotychczasowej pozycji społeczno-zawodowej kobiet w naszym kraju”⁶⁰. Została jedną z 68 kobiet w Zgromadzeniu Narodowym. Można uznać to za sukces, gdyż w wyborach w 1989 r. mandat otrzymała co trzecia startująca kobieta. W Sejmie X kadencji było ich dwukrotnie mniej niż w poprzedniej. Szymańska-Kwiatkowska skarżyła się na styl działalności politycznej mężczyzn i atakującą przeciwników kampanię wyborczą⁶¹.

W powyborczych refleksjach zamieszczonych w tygodniku, sformułowała propozycję powołania Klubu Dyskusyjnego Przyjaciół „Kobiety i Życia”. Wskazała, że spotkania z wyborcami utwierdziły ją w przekonaniu, że najpilniejsze kwestie to: stan rynku, słabe zaopatrzenie, wzrost cen, złe funkcjonowanie handlu, niewłaściwa organizacja pracy, nieskuteczne działania administracji niższego rzędu⁶².

W Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej pozostała do jej rozwiązania pod koniec stycznia 1990 r. Zauważyła, że w Polsce zbyt szybko przeszło się do porządku dziennego nad tym, że PZPR jako pierwsza partia w bloku wschodnim „wyszła z propozycją porozumienia z opozycją”. Uważała, że niskie poparcie dla PZPR wynika wyłącznie ze słabej koniunktury gospodarczej. Opowiadała się za powołaniem partii „ludzi pracy”. Diagnozowała, że zapotrzebowanie na partię lewicy zrodzi się, gdy tylko ludzie „na własnej skórze” odczują kapitalizm, który wówczas postrzegali poprzez pryzmat zapełnionych witryn sklepowych na Zachodzie. Przedstawiała

⁵⁹ Rozmowa Wiesławy Piątek z Anną Szymańską-Kwiatkowską: „Popieramy Annę Szymańską-Kwiatkowską”, *Przyjaciółka*, nr 22, 4.06.1989, 4; Rozmowa Anny Sułkowskiej z Anną Szymańską-Kwiatkowską, „2000 razy kobieta”, *Przyjaciółka*, nr 41, 12.10.1989, 6–7.

⁶⁰ Anna Szymańska-Kwiatkowska, „Czas nagli”, *KiŻ*, nr 28, 20.07.1989, 2.

⁶¹ Ibidem, 2–3.

⁶² Ibidem.

wątpliwości względem planu Balcerowicza. Obawiała się braku merytorycznej dyskusji i nieustannego „patrzenia wstecz”: „Partia i całe 45 lat wystąpić mogą w roli kozła ofiarnego, na którego zwałać się będzie wszystkie niepowodzenia nowej ekipy”⁶³.

Odnalazła się w Poselskim Klubie Pracy⁶⁴, liczącym 41 posłów (w tym 11 kobiet). Jego przewodniczącą była Wiesława Joanna Ziółkowska. Szymańska-Kwiatkowska mandat poselski pełniła do końca kadencji – 25 października 1991 r. Działała w Komisjach Sejmowych: Kultury i Środków Przekazu, Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektu ustawy o ochronie prawnej dziecka poczętego⁶⁵, Konstytucyjnej, Polityki Społecznej (została odwołana z niej na 23. posiedzeniu Sejmu – 9 marca 1990 r.), Nadzwyczajnej do rozpatrzenia sprawozdania Państwowej Komisji Wyborczej oraz dekretów Rady Państwa⁶⁶. W Sejmie PRL X kadencji wystosowała jedno zapytanie (29 sierpnia 1991 r.) do Ministra Współpracy Gospodarczej z Zagranicą. Dotyczyło ono stawek celnych na stare samochody⁶⁷.

Zajmowała się także sprawami kobiet⁶⁸. Uczestniczyła choćby w sympozjum Unii Międzyparlamentarnej w Genewie pt. „Udział kobiet w procesie podejmowania decyzji politycznych”⁶⁹. Jeszcze w 1989 r. zaangażowała się w nowy projekt polityczno-społeczny, związany z propagowaniem równouprawnienia kobiet

⁶³ Rozmowa z posłankami z Klubu Poselskiego PZPR: Dobrochną Kędzierską, Bożeną Urbańską, Wiesławą Ziółkowską i Anną Szymańską-Kwiatkowską: „Przed wielkim skokiem”, dyskusję prowadziła i oprac. Krystyna Kaszuba, *KiŻ*, nr 4, 24.01.1990, 4–5.

⁶⁴ Jego poprzednia nazwa to Poselski Klub Polskiej Akcji Socjaldemokratycznej.

⁶⁵ W Sejmie wypowiadała się przeciwko penalizacji aborcji, Irma Wieczorkowska-Bednarek, „Gdy dwoje mówi to samo”, *KiŻ*, nr 11, 14.03.1990, 11.

⁶⁶ „Posłowie X kadencji 1989–1991: Anna Szymańska-Kwiatkowska”, <http://orka.sejm.gov.pl/ArchAll2.nsf/67021600f180f322c125681600312192/3e48b3bba-4c635a9c1256815004dc44a?OpenDocument> [dostęp: 16.04.2021]; „Anna Szymańska-Kwiatkowska”, *Urodzeni w 1946 r.*, <https://blog.autodziadek.pl/1405185/1/anna-szymanska-kwiatkowska.html> [dostęp: 16.04.2021].

⁶⁷ Anna Szymańska Kwiatkowska, „Zapytanie nr 144 w sprawie stawek celnych za stare samochody”, 29 VIII 1991 r., posiedzenie nr 71, Sejm PRL X kadencji, <https://orka2.sejm.gov.pl/IZX.nsf/3001bd878392962bc12573b500459bdb/d2ccc25fcdc96cb-1c125758400443948?OpenDocument> [dostęp: 16.04.2021].

⁶⁸ W biogramie na stronie internetowej Polskiej Agencji Informacji i Inwestycji Zagranicznych można przeczytać, że „Zakładała pierwszą w historii Polskiego Sejmu Parlamentarną Frakcję Kobiet”, vide: „Wiceprezes Zarządu PALiZ: Anna Szymańska-Kwiatkowska”, <https://archive.is/BROl#selection-1529.1-1542.2> [dostęp: 16.04.2021].

⁶⁹ Anna Szymańska, „Ozdobnik”, *KiŻ*, nr 48, 13.12.1989, 3.

w obszarze działań publicznych. Znalazła się w grupie inicjatywnej Demokratycznej Unii Kobiet⁷⁰. Została nawet jej wiceprzewodnicząca⁷¹.

W początkowym etapie powstawania partii współpracowano z Ligą Kobiet Polskich i planowano wdrożyć wspólny projekt polityczny, ostatecznie do tego nie doszło. Zgromadzenie założycielskie Demokratycznej Unii Kobiet odbyło się 16 czerwca 1990 r. W *Deklaracji Programowej* propagowano ideę demokratyzacji życia społecznego i politycznego, za cel priorytetowy uznano ochronę praw kobiet i równość szans⁷².

Nowy etap zawodowy

Mimo kariery politycznej, podejmowaniu pomyślnych inicjatyw zawodowych (jak choćby projekt realizowany z Krystyną Kaszubą – związany z powołaniem pisma „Pani”⁷³), utrzymywaniu zainteresowania tygodnikiem „Kobieta i Życie” (na przełomie 1988 i 1989 r. jego nakład wynosił 750 tys. egzemplarzy)⁷⁴, jej pozycja w piśmie spadała. Należy dodać, że piastowanie stanowiska redaktor naczelnej przez Annę Szymańską-Kwiatkowską przypadło na trudny okres, związany z transformacją ustrojową, ale też zmiana

⁷⁰ Wraz z Grażyną Ulicką, Danutą Waniek, Alicją Jaszczyk, Danutą Dutkiewicz, Marią Zawitkowską, Teresą Polecką, Anną Cichoń, Hanną Borgosz, Jolantą Gontarczyk, Renatą Mieszczanowicz, Hanną Jankowską, Teresą Janiszewską, Lucyną Orłowską, Anną Bilską, Hanną Kistowską, Ewą Kłosiewicz, Marią Tymoszek, Hanną Borgosz, Czesławą Górską i Krystyną Usarek, vide: Danuta Waniek, „Demokratyczna Unia Kobiet”, *Myśl Socjaldemokratyczna*, nr 1, 2010, 57–59.

⁷¹ „Anna Szymańska-Kwiatkowska”, *Urodzeni w 1946 r.*; Biogram Anny Szymańskiej-Kwiatkowskiej.

⁷² Danuta Waniek, „Demokratyczna Unia Kobiet”, 57–59.

⁷³ Pierwszy numer ukazał się w czerwcu 1989 r. z podtytułem „kwartalnik poradniczo-rełaksowy «Kobiety i Życia»”. Pismo reklamowano jako inicjatywę, która zrodziła się w odpowiedzi na oczekiwania czytelniczek wyrażone w ankiecie przeprowadzonej przez redakcję. Czytelniczki domagały się rozbudowanych działów z: plotkami z życia gwiazd, poradami, modą, sylwetkami ciekawych ludzi, reportażami z wielkiego świata. Nakład pisma wynosił 300 tys. egzemplarzy. Był na tyle popularny, że sprzedawano go po wyższej cenie na bazarach, vide: „Od pań i ... panów do «PANI»”, *KiŻ*, nr 48, 13.12.1989, 10; Zofia Sokół, „Polska prasa dla kobiet w okresie przemian własnościowych (1988–1995)”, w: Katarzyna Pokorna-Ignatowicz, Joanna Bierówka, Stanisław Jędrzejewski (red.), *Media a Polacy: Polskie media wobec ważnych wydarzeń politycznych i problemów społecznych*, (Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM, 2012), 47–48.

⁷⁴ Tomasz Mielczarek, „Współczesne polskie czasopisma wysokonakładowe”, *Rocznik Prasoznawczy*, nr 2, 2008, 59.

systemu medialnego. Skutkowało to utratą finansowania z budżetu państwa.

W zasadzie już od czerwca 1989 r. przygotowywano się do zmian w zakresie form własności pism i ich dalszej przyszłości. Anna Szymańska-Kwiatkowska uważała, że najlepszym rozwiązaniem dla „Kobiety i Życia” będzie wystawienie jej na przetarg, obawiała się, że spółdzielnia dziennikarska może doprowadzić do likwidacji pisma. Jednakże decyzję w tej sprawie podejmowała Komisja Likwidacyjna wydawcy RSW – Prasa – Książka – Ruch, do którego należał tygodnik. Likwidator zwlekał z jej wydaniem, przez co postępował spadek nakładów, a także wzrost cen (co wiązało się też ze podwyższeniem kosztów wydania i dystrybucji). Szymańska-Kwiatkowska interweniowała w sprawie przyspieszenia transformacji pisma u premiera Tadeusza Mazowieckiego⁷⁵. Działania Anny Szymańskiej-Kwiatkowskiej nie były zgodne z opinią zespołu redakcyjnego „Kobiety i Życia”, który opowiadał się za założeniem spółdzielni wydawniczej. W lipcu 1990 r. zgłosił wotum nieufności wobec redaktorki naczelnej, zarzucając jej chęć „obrony prywatnych interesów” oraz próbę „zawłaszczenia dorobku redakcji”. W związku z tym Komisja Likwidacyjna ogłosiła konkurs na stanowisko redaktora naczelnego. Rozstrzygnięto go dopiero w lutym 1991 r., redaktorem naczelnym tygodnika „Kobieta i Życie” została Zofia Kamińska⁷⁶. Redakcja zaś utworzyła Spółdzielnię „Kobieta i Życie”: „Kobieta i Życie”, „Pani”, „Wykroje i Wzory”⁷⁷.

Jednak warto dodać, że już od nr. 49 (25 XII 1990 r.) w składzie redakcji nie było nazwiska Szymańskiej-Kwiatkowskiej, pełniącą obowiązki redaktora naczelnego została Irma Wieczorkowska-Bednarek, a zastępcą Grażyna Wróblewska. Jak wskazała Małgorzata Dajnowicz, na krótki okres redakcję objęła też Krystyna Kaszuba, lecz szybko zrezygnowała z posady, angażując się w inicjatywę „Twojego Stylu”⁷⁸. Udział w tworzeniu tego projektu miała mieć

⁷⁵ Zofia Sokół, „Polska prasa dla kobiet w okresie przemian własnościowych (1988–1995)”, 47–48.

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ Sylwester Dziki, „Zmiana oferty prasowo-wydawniczej (1990–1991)”, *Zeszyty Prasoznawcze*, nr 3–4, 1991, 27.

⁷⁸ Małgorzata Dajnowicz, „Wzorce aktywności publicznej kobiet w początkach transformacji ustrojowej w Polsce w świetle «Kobiety i Życia» i «Urody» (1989–1995)”, w: Teresa Kulak, Małgorzata Dajnowicz (red.), *Drogi kobiet do polityki (na przestrzeni XVIII – XX wieku)*, (Wrocław: Wydawnictwo Chronicon, 2016), 427.

też Szymańska-Kwiatkowska. Jak wspominał Cezary Windorbski, z propozycją utworzenia nowego pisma zgłosiły się do niego obie wspomniane redaktorki, Leokadia Tempska-Rylska (znajoma żony Windorbskiego) oraz dziennikarz Roman Wysocki (partner Kaszuby). Pierwszy numer pisma ukazał się na przełomie lipca i sierpnia 1990 r. w nakładzie 100 tys. egzemplarzy. Jednakże w realizacji pisma zabrakło już Szymańskiej-Kwiatkowskiej. Kaszuba wyjaśniała tę sytuację słowami: „Nie pamiętam dokładnie, jak to się stało, ale widocznie te panie nie miały ochoty pracować. – Ja zakasałam rękawy. Spółka Interim zapewniała papier i druk, ale realizacja koncepcji magazynu należała do mnie”⁷⁹.

Anna Kwiatkowska-Szymańska założyła nowy tytuł „Kobieta i Styl”. Od roku 2000 była prezesem rady programowej Centrum Multimedialnego Foksal i wiceprezesem Zarządu Polskiej Agencji Informacyjnej, a w latach 2003–2006 Polskiej Agencji Informacji i Inwestycji Zagranicznych⁸⁰. Od 2019 r. pełni funkcję redaktor naczelnej „Kwartalnika Urzędu Patentowego RP” (od nr. 2).

Podsumowanie

Anna Szymańska-Kwiatkowska należy do dziennikarzy, którzy konsekwentnie realizowali ścieżkę zawodową, wiążąc ją z prasą drukowaną. Karierę rozpoczęła jeszcze w czasie studiów, podejmując współpracę z redakcją „Prawa i Życia”, następnie „Życia Gospodarczego”. W latach 1986–1990 kierowała redakcją jednego z najpoczytniejszych pism w Polsce – tygodnikiem „Kobieta i Życie”, a także kwartalnikiem „Pani”.

Problematyka, którą poruszała od początku kariery dziennikarskiej, związana była z jej wykształceniem – kwestie socjalne, gospodarcze, ale też wynikała z jej doświadczeń życiowych. Wraz z całą rodziną zmagала się z kłopotami finansowymi. Za utrzymanie rodziny odpowiadała matka i babka. Szymańska-Kwiatkowska jeszcze w okresie nauki podejmowała zatrudnienie, aby dołożyć się do budżetu domowego. Z tego wynikały też jej zainteresowania tematyką nierówności płci i nieobecnością kobiet w sferze

⁷⁹ Krystyna Lubelska, „Madame Redaktor”, *Polityka*, nr 14, 6.04.2002, 78.

⁸⁰ Biogram Anny Szymańskiej-Kwiatkowskiej; Анна Шиманьска-Квятковска, <https://www.paih.gov.pl/index/?id=08040837089cdf46631a10aca5258e16a> [dostęp: 16.04.2021].

publicznej. Przełożyło się to także na jej aktywność polityczną. Miała potrzebę oddziaływania na opinię publiczną i zmianę otaczającej rzeczywistości. Z chęcią komentowała bieżące wydarzenia polityczne i gospodarcze, kreśląc również scenariusze rozwiązania problemów społecznych.

Można zauważyć, że biografia zawodowa Anny Szymańskiej-Kwiatkowskiej jest spójna, konsekwentna, a podejmowane projekty zawodowe – od początku kariery – przemysłane.

Bibliografia

Źródła

Krawczyńska, Jadwiga. *Zapiski dziennikarki warszawskiej 1939–1947*, (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1971).

Prasa

„Kobieta i Życie”

„Anna Szymańska-Kwiatkowska: Iść ciągle dalej. One nie zawiodą”, *Kobieta i Życie* [dalej: *KiŻ*], nr 22, 31.05.1989, 2.

„Dzień otwarty”, *KiŻ*, nr 26, 28.06.1989, 6–7.

Frankowska, Anna. „My”, *KiŻ*, nr 39, 11.10.1989, 11.

„Gorączka demokracji”, zebrali: Danuta Bierzańska, Olga Oswaldo, *KiŻ*, nr 22, 31.05.1989, 4.

Kwiatkowska, Anna. „Gruzińskie spotkanie (1). Droga przez Krzyżową Przełęcz (korespondencja własna)”, *KiŻ*, nr 47, 23.11.1988, 12–13.

Kwiatkowska, Anna. „Gruzińskie spotkanie (2). Tbilisi – znaczy ciepły (korespondencja własna)”, *KiŻ*, nr 48, 30.11.1988, 12–13.

Kwiatkowska, Anna. „Jedna miara”, *KiŻ*, nr 5, 1.02.1989, 10.

Kwiatkowska, Anna. „Nauka chodzenia”, *KiŻ*, nr 3, 20.01.1988, 7.

Kwiatkowska, Anna. „Och Arbat, mój Arbat (korespondencja własna z Moskwy)”, *KiŻ*, nr 44, 2.11.1988, 12–13.

Kwiatkowska, Anna. „To nieprawda, że nie można zrobić nic dobrego”, *KiŻ*, nr 43, 26.10.1988, 5.

Kwiatkowska, Anna. „Wspólne ryzyko”, *KiŻ*, nr 41, 12.10.1988, 5.

„Nasza «dziesiątka»”, *KiŻ*, nr 20, 17.05.1989, 15.

„Od pań i ... panów do «PANI»”, *KiŻ*, nr 48, 13.12.1989, 10.

- Rozmowa Anny Szymańskiej z dr. Mieczysławem Krajewskim, ekonomistą i politologiem, ekspertem OPZZ na obrady okrągłego stołu: „Bunt przebudowy”, *KiŻ*, nr 46, 16.11.1988, 2–3.
- Rozmowa Anny Szymańskiej z pracownikami Instytutu Badań Klasy Robotniczej Akademii Nauk Społecznych: „Widać ludzi”, *KiŻ*, nr 30, 23.07.1986, 3–4.
- Rozmowa Anny Szymańskiej z prof. dr Zofią Morecką z Instytutu Nauk Ekonomicznych Uniwersytetu Warszawskiego: „Płacić, nie płacić, ile płacić”, *KiŻ*, nr 43, 28.10.1987, 2–3.
- Rozmowa z posłankami z Klubu Poselskiego PZPR: Dobrochną Kędzierską, Bożeną Urbańską, Wiesławą Ziółkowską i Anną Szymańską-Kwiatkowską: „Przed wielkim skokiem”, dyskusję prowadziła i oprac. Krystyna Kaszuba, *KiŻ*, nr 4, 24.01.1990, 4–5.
- Szymańska, Anna. „Co znowu podróżowało”, *KiŻ*, nr 20, 20.05.1987, 5.
- Szymańska, Anna. „Ozdobnik”, *KiŻ*, nr 48, 13.12.1989, 3.
- Szymańska, Anna. „Posąg na nową drogę”, *KiŻ*, nr 24, 29.06.1988, 5.
- Szymańska, Anna. „Prezydent porozumienia”, *KiŻ*, nr 31, 2.08.1989, 3.
- Szymańska, Anna. „Rząd się spieszy”, *KiŻ*, nr 49, 7.12.1988, 5.
- Szymańska, Anna. „Spieszyć się mądrze”, *KiŻ*, nr 21, 25.05.1988, 5.
- Szymańska-Kwiatkowska, Anna. „Czas nagli”, *KiŻ*, nr 28, 20.07.1989, 2.
- Szymańska-Kwiatkowska, Anna. „Dom przy torach”, *KiŻ*, nr 21, 15.06.1988, 8.
- Szymańska-Kwiatkowska, Anna. „O nas bez nas (1)”, oprac. Krystyna Kaszuba, *KiŻ*, nr 12, 29.03.1989, 4–5.
- Szymańska-Kwiatkowska, Anna. „O nas bez nas (2)”, oprac. Krystyna Kaszuba, *KiŻ*, nr 14, 5.04.1989, 2–3.
- Szymańska-Kwiatkowska, Anna. „Przeciw przeciętności”, *KiŻ*, nr 47, 19.11.1986, 5.
- Szymańska-Kwiatkowska, Anna. „Uwierzyć w siebie”, *KiŻ*, nr 3, 18.01.1989, 5.
- Wieczorkowska-Bednarek, Irma. „Gdy dwoje mówi to samo”, *KiŻ*, nr 11, 14.03.1990, 11.
- Wypowiedź prof. dr Zofii Moreckiej, ekonomistki z UW: „One nie zawiodą!”, *KiŻ*, nr 20, 17.05.1989, 7.
- Wywiad Anny Kwiatkowskiej z naczelnikiem Mokotowa: „Miasto w mieście”, *KiŻ*, nr 8, 22.02.1989, 3–4.

Wywiad Anny Szymańskiej z prof. dr. Adamem Łopatką, ministrem-kierownikiem Urzędu do Spraw Wyznań: „Wspólne wartości”, *KiŻ*, nr 19, 13.05.1987, 2–3.

Wywiad Anny Szymańskiej z Mieczysławem Wilczkiem, ministrem przemysłu: „Lubię ostro żyć”, *KiŻ*, nr 50, 14.12.1988, 5, 23.

Wywiad Anny Szymańskiej z Włodzimierzem Hausnerem, zastępcą kierownika Wydziału Polityki Społeczno-Ekonomicznej KC PZPR: „Czas dla odważnych”, *KiŻ*, nr 47, 25.11.1987, 4.

Wywiad Anny Szymańskiej-Kwiatkowskiej i Krystyny Kaszuby z Ritą Süssmuth, zastępcą przewodniczącego CDU, przewodniczącą Bundestagu: „Nie ma solidarności wśród kobiet”, *KiŻ*, nr 46, 29.12.1989, 12–13.

„Myśl socjaldemokratyczna”

Waniek, Danuta. „Demokratyczna Unia Kobiet”, *Myśl Socjaldemokratyczna*, nr 1, 2010, 57–59.

„Prawo i Życie”

Szymańska, Anna. „Białowieża. Społeczne działania prawników”, *Prawo i Życie* [dalej: *PiŻ*], nr 6, 1971.

Szymańska, Anna. „Jaskiniowcy nadal wśród nas”, *PiŻ*, nr 17, 1972, 5.

Szymańska, Anna. „Współdziałanie. Postulaty i rzeczywistość”, *PiŻ*, nr 6, 1971.

Szymańska, Anna. „Wytyczne Sądu Najwyższego w sprawach o przestępstwa zgwałcenia”, *PiŻ*, nr 2, 1973.

Szymańska, Anna. „Żeby przestępstw było mniej”, *PiŻ*, nr 9, 1971.

„Polityka”

Lubelska, Krystyna. „Madame Redaktor”, *Polityka*, nr 14, 6.04.2002, 78–80.

„Przyjaciółka”

Rozmowa Anny Sułkowskiej z Anną Szymańską-Kwiatkowską, „2000 razy kobieta”, *Przyjaciółka*, nr 41, 12.10.1989, 6–7.

Rozmowa Wiesławy Piątek z Anną Szymańską-Kwiatkowską: „Popieramy Annę Szymańską-Kwiatkowską”, *Przyjaciółka*, nr 22, 4.06.1989, 4.

„Życie Gospodarcze”

Szymańska, Anna. „Apetyt na meble”, *Życie Gospodarcze* [dalej: ŻG], nr 11, 16.03.1975, 1.

Szymańska, Anna. „Awans w handlu”, ŻG, nr 22, 2.06.1974, 10.

Szymańska, Anna. „Bez oddechu”, ŻG, nr 48, 1.12.1974, 5.

Szymańska, Anna. „Biednemu wiatr w oczy?”, ŻG, nr 20, 18.05.1975, 4.

Szymańska, Anna. „Bohaterowie już zmęczeni?”, ŻG, nr 43, 27.10.1974, 7.

Szymańska, Anna. „Fundusz spełnionych oczekiwań”, ŻG, nr 9, 2.02.1975, 10.

Szymańska, Anna. „Gdy ludzie mają dobrze...”, ŻG, nr 49, 7.12.1975, 12.

Szymańska, Anna. „Gra w zielone”, ŻG, nr 15, 14.04.1974, 3.

Szymańska, Anna. „Ludzie na torach”, ŻG, nr 1, 11.01.1976, 3.

Szymańska, Anna. „Na głęboką wodę”, ŻG, nr 2, 12.01.1975, 5.

Szymańska, Anna. „Początek wielkiej pracy”, ŻG, nr 1, 5.01.1975, 5.

Szymańska, Anna. „Porozmawiajmy o kobietach...”, ŻG, nr 10, 7.03.1976, 5.

Szymańska, Anna. „Póletaty – szansa nie wykorzystana”, ŻG, nr 10, 10.03.1974, 1–2.

Szymańska, Anna. „Skazy na wizytówce”, ŻG, nr 14, 7.04.1974, 7.

Szymańska, Anna. „Szczególny zbieg okoliczności”, ŻG, nr 46, 17.11.1974, 5.

Szymańska, Anna. „Trzęsienie ziemi, czyli remont mieszkania”, ŻG, nr 31, 3.08.1975, 5.

Szymańska, Anna. „W barwach «Glinka»”, ŻG, nr 30, 27.07.1975, 3.

Szymańska, Anna. „Wspinaczka po miliard”, ŻG, nr 50, 14.12.1975, 5.

Szymańska, Anna. „Wyrzeczenie i radość”, ŻG, nr 21, 25.05.1975, 1–2.

Szymańska-Kwiatkowska, Anna. „Chodząc po ziemi”, *Życie i Praca. Dodatek o warunkach pracy i wypoczynku*, nr 1, 01.1975, 7–9.

Źródła internetowe

„Anna Szymańska-Kwiatkowska”, *Urodzeni w 1946 r.*, <https://blog.autodziadek.pl/1405185/1/anna-szymanska-kwiatkowska.html> [dostęp: 16.04.2021].

Biogram Anny Szymańskiej-Kwiatkowskiej, w zakładce: Parlamentarzyści, Biblioteka Sejmowa, <https://bs.sejm.gov>.

- pl/F?func=find-b&request=000003094&find_code=SYS&local_base=ARS10 [dostęp: 16.04.2021].
- „Posłowie X kadencji 1989-1991: Anna Szymańska-Kwiatkowska”, <http://orka.sejm.gov.pl/ArchAll2.nsf/67021600f180f322c125681600312192/3e48b3bba4c635a9c1256815004d-c44a?OpenDocument> [dostęp: 16.04.2021].
- Szymańska Kwiatkowska, Anna. „Zapytanie nr 144 w sprawie stawek celnych za stare samochody”, 29 VIII 1991 r., posiedzenie nr 71, Sejm PRL X kadencji, <https://orka2.sejm.gov.pl/IZX.nsf/3001bd878392962bc12573b500459bdb/d2ccc25fcdc96cb1c125758400443948?OpenDocument> [dostęp: 16.04.2021].
- Шимањска-Квятковска, Анна <https://www.paih.gov.pl/index/?id=08040837089cdf46631a10aca5258e16a> [dostęp: 16.04.2021].
- „Wiceprezes Zarządu PALiZ: Anna Szymańska-Kwiatkowska”, <https://archive.is/BRO1#selection-1529.1-1542.2> [dostęp: 16.04.2021].

Opracowania

- Chwastyk-Kowalczyk, Jolanta. „Dziennikarka polskiej przestrzeni publicznej na emigracji w Londynie – Stefania Kossowska”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, nr 1(1), 2016, 9–23.
- Chwastyk-Kowalczyk, Jolanta. *Katarzyna Bzowska-Budd – polska mistrzyni felietonu w Londynie*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej”, z. 2, 2020, 135–151.
- Chwastyk-Kowalczyk, Jolanta. „Krystyna Cywińska – felietonistka z pazurem”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, z. 2, 2019, 91–108.
- Dajnowicz, Małgorzata „Wzorce aktywności publicznej kobiet w początkach transformacji ustrojowej w Polsce w świetle «Kobiety i Życia» i «Urody» (1989–1995)”, w: Teresa Kulak, Małgorzata Dajnowicz (red.), *Drogi kobiet do polityki (na przestrzeni XVIII – XX wieku)*, (Wrocław: Wydawnictwo Chronicon, 2016), 417–443.
- Dormus, Katarzyna. „Antonina Krechowicka (1791–1831): zapomniana lwowska publicystka początku XIX wieku o wychowaniu dziewcząt”, *Rozprawy z Dziejów Oświaty*, nr 46, 2009, 25–47.

- Dormus, Katarzyna. „U źródeł polskiej prasy kobiecej – pierwsze redaktorki, wydawczynie, dziennikarki (ok. 1820–1914)”, w: Alina Łysak, Edyta Zierkiewicz (red.), *Kobiety i mężczyźni (z) kolorowych czasopism*, (Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, 2010), 8–38.
- Dziki, Sylwester. „Uwarunkowania instytucjonalno-organizacyjne”, *Zeszyty Prasoznawcze*, nr 1–2, 1991, 60–70.
- Dziki, Sylwester. „Zmiana oferty prasowo-wydawniczej (1990–1991)”, *Zeszyty Prasoznawcze*, nr 3–4, 1991, 21–28.
- Filas, Ryszard. „Przemiany aktywności medialnej Polaków”, *Zeszyty Prasoznawcze*, nr 1–2, 1991, 83–100.
- Michalczyk, Stanisław. „Uwagi o analizie zawartości mediów”, *Rocznik Prasoznawczy*, nr 3, 2009, 95–108.
- Mielczarek, Tomasz. „Współczesne polskie czasopisma wysokonakładowe”, *Rocznik Prasoznawczy*, nr 2, 2008, 57–79.
- Pisarek, Walery. *Analiza zawartości prasy*, (Kraków: Ośrodek Badań Prasoznawczych, 1983).
- Sokołowska, Urszula. „Feminizm na łamach «Kobiety i Życia» (1970–1989)”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Ruchy kobiece na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Stan badań i perspektywy*, (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2020), 171–189.
- Sokołowska, Urszula. „Role społeczne kobiet w świetle periodyku «Kobieta i Życie» na tle rzeczywistości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w latach 1970–1989, ss. 363”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, nr 1, 2019, 228–235.
- Sokół, Zofia. „«Kobieta i Życie» (1945–2002)”, *Studia Bibliologiczne Akademii Świętokrzyskiej*, t. 9, 2005, 63–94.
- Sokół, Zofia. „Polska prasa dla kobiet w okresie przemian własnościowych (1988–1995)”, w: Katarzyna Pokorna-Ignatowicz, Joanna Bierówka, Stanisław Jędrzejewski (red.), *Media a Polacy: Polskie media wobec ważnych wydarzeń politycznych i problemów społecznych*, (Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM, 2012), 37–61.
- Sokół, Zofia. „Wizerunki kobiet na łamach tygodnika «Kobieta i Życie» w latach 1946–2002”, *Rocznik Prasoznawczy*, nr 6, 2012, 11–36.
- Szabłowska-Zaremba, Monika. „Dziennikarki międzywojennej prasy polsko-żydowskiej (wstępne rozpoznanie)”, *Archiwum Emigracji: Studia – Szkice – Dokumenty*, z. 1–2, 2014, 34–48.

- Werner, Jan. „Dwanaście lat w «Życiu Gospodarczym» (1945–1957)”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, t. 29, nr 2, 1990, 115–134.
- Wodniak, Katarzyna. „Redaktorki «Mojej Przyjaciółki» (1934–1939) i «Przyjaciółki» w okresie czytelnikowskim (1948 – luty 1951)”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Ruchy kobiece na ziemiach polskich w XIX i XX w: stan badań i perspektywy*, (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2020), 231–258.
- Żyrek-Horodyska, Edyta. „Gazeciarki. O dziennikarskich karierach kobiet w I połowie XIX wieku”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, t. 22, nr 3, 2019, 19–40.

DIANA DAJNOWICZ-PIESIECKA

<https://orcid.org/0000-0003-1609-8463>

Uniwersytet w Białymstoku (Polska)

University of Białystok (Poland)

Obrończynie czy sprawczynie? Kryminologiczno-prawne aspekty udziału kobiet w ochronie zwierząt¹

Streszczenie

Artykuł poświęcony jest ochronie zwierząt oraz roli kobiet w ramach tego obszaru aktywizmu społecznego. Autorka szczegółowo omawia problematykę przestępczości przeciwko zwierzętom, koncentrując się na udziale kobiet w nielegalnych działaniach związanych z krzywdzeniem zwierząt. Jednym z kluczowych wątków jest przewaga kobiet w ruchach prozwierzęcych, co stanowi charakterystyczną cechę współczesnych inicjatyw na rzecz ochrony zwierząt. W artykule zaprezentowano również analizę udziału kobiet wśród podejrzanych o popełnienie przestępstw z art. 35 ustawy o ochronie zwierząt, opartą na statystykach kryminalnych za lata 1999–2023, udostępnionych przez Komendę Główną Policji. Najistotniejszym wnioskiem wynikającym z analizy jest wzrastający udział kobiet w przestępstwach przeciwko zwierzętom.

Słowa kluczowe: ochrona zwierząt, kobiety, ruchy prozwierzęce, ustawa o ochronie zwierząt, przestępstwa przeciwko zwierzętom

¹ Publikacja dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (wcześniej: Ministra Edukacji i Nauki) pod nazwą „Nauka dla Społeczeństwa” nr projektu NdS/536259/2021/2021; kwota dofinansowania 379 155 zł; całkowita wartość projektu 379 155 zł.

DEFENDERS OR PERPETRATORS? CRIMINOLOGICAL AND LEGAL ASPECTS OF WOMEN'S INVOLVEMENT IN ANIMAL PROTECTION

Abstract

The article is dedicated to the topic of animal protection and the role of women in this area of social activism. The author provides an in-depth discussion of crimes against animals, with a focus on the involvement of women in illegal activities related to animal abuse. One of the key themes is the predominance of women in animal rights movements, which is a distinguishing feature of contemporary initiatives for animal protection. The article also presents an analysis of the participation of women among suspects in crimes under Article 35 of the Animal Protection Act, based on criminal statistics for the years 1999–2023 provided by the National Police Headquarters. The most significant finding from the analysis is the increasing participation of women in crimes against animals.

Keywords: animal protection, women, animal rights movements, Polish Animal Protection Act, crimes against animals

Wprowadzenie

Ochrona zwierząt zyskuje na znaczeniu, a jej rola jest coraz wyraźniej eksponowana w debacie publicznej z kilku powodów. Po pierwsze, rośnie społeczna świadomość dotycząca cierpienia zwierząt i ich zdolności odczuwania bólu. Dzięki badaniom wiemy coraz więcej o złożoności zwierzęcych układów nerwowych i ich potrzebach, co zmienia (choć powoli i w ograniczonym zakresie) społeczne postrzeganie zwierząt, zwłaszcza tych towarzyszących człowiekowi w życiu codziennym. Po drugie, w związku ze zmianami klimatycznymi, ochrona zwierząt przestaje być kwestią wyłącznie etyczną czy moralną, a zaczyna być również pragmatyczną – związaną z przyszłością planety i zdrowiem publicznym. Problemy związane z globalnym wylesianiem oraz rolnictwem przemysłowym powodują społeczne zainteresowanie alternatywami, które minimalizują eksploatację zwierząt. Trzecim powodem kierowania większej uwagi na ochronę zwierząt jest rozwój środków masowego przekazu, zwłaszcza mediów społecznościowych, które

istotnie uprościli możliwości nagłaśniania problemów związanych z traktowaniem zwierząt. Wstrząsające materiały video i zdjęcia, kampanie społeczne i informacje o codziennej działalności aktywistów prozwierzęcych trafiają szybko i bezpośrednio do setek, a może i milionów odbiorców. Wszystko to prowadzi do wzrostu znaczenia ochrony zwierząt we współczesnej debacie publicznej oraz skłania do coraz częstszego podejmowania tego zagadnienia w dyskursie naukowym.

Niniejsze opracowanie dotyczy ochrony zwierząt przed przestępstwami z ustawy o ochronie zwierząt² oraz roli kobiet w tych przestępstwach (tytułowe sprawczynie czy obrończynie?). Choć wiele działań, które formalnie są zgodne z prawem, może być postrzeganych jako moralnie problematyczne (przemysł hodowlany, eksperymenty naukowe, wykorzystywanie zwierząt w rozrywce, polowania i łowiectwo), badania, których wyniki przedstawiono w tym tekście, ograniczono do nielegalnych form krzywdzenia zwierząt stanowiących bezpośrednie naruszenia przepisów ustawy. W tym celu wykorzystano statystyki kryminalne udostępnione autorce przez Komendę Główną Policji dotyczące przestępstw stwierdzonych z art. 35 u.o.z. w latach 1999–2023. Celem analizy tych danych było ustalenie rozmiarów i dynamiki zmian w przestępczości oraz struktury płciowej osób angażujących się w kryminalną działalność kierowaną przeciwko zwierzętom.

Badania przeprowadzono przy użyciu typowych dla prawa i kryminologii metod badawczych, a mianowicie sięgnięto po metodę analizy i krytyki piśmiennictwa, metodę dogmatyczną i metodę analizy danych wtórnych. Pierwszą wymienioną metodę wykorzystano do analizy powstałej dotychczas literatury naukowej dotyczącej przestępczości przeciwko zwierzętom oraz udziału kobiet w ochronie zwierząt. Metodę dogmatyczną zastosowano do zbadania wybranych aktów prawnych regulujących ochronę zwierząt w Polsce. Natomiast użycie metody analizy danych wtórnych polegało na analizie statystyk dotyczących przestępstwa znęcania się nad zwierzętami i zabijania tych istot.

² Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt (t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 1580 z późn. zm.), dalej też: u.o.z.

Kobiety i ruchy na rzecz ochrony zwierząt

Jedną z cech charakterystycznych ruchów prozwierzęcych jest dominujący w nich udział kobiet³. Kobiety odgrywają w nim kluczową rolę od samego początku – już w XIX w., gdy zaczęły powstawać pierwsze organizacje społeczne na rzecz zwierząt, kobiety w ramach ich funkcjonowania angażowały się w działania antywywiskcyjne. Jednak pomimo ich oddania i zaangażowania, kobiety marginalizowano i odsuwano od przywództwa w organizacjach społecznych⁴.

Mimo że zaangażowanie w ochronę zwierząt wymaga poświęceń emocjonalnych i społecznych, kobiety postrzegają to jako szansę na samorozwój. Dla niektórych aktywizm tego rodzaju pozwala odnaleźć głębszy sens w codziennym życiu. Kobiety dla zwierząt są w stanie zmieniać styl życia, dietę, nawyki zdrowotne oraz podejście do konsumpcji i dbania o siebie – w związku z tym przechodzą na wegetarianizm albo weganizm, sięgają do medycyny alternatywnej i odrzucają kosmetyki testowane na zwierzętach⁵.

Z uwagi na istnienie związków między przemocą wobec zwierząt a przemocą wobec marginalizowanych grup społecznych, zwłaszcza kobiet i mniejszości rasowych, ruch prozwierzęcy bywa utożsamiany z ruchem prokobiecy, a nawet uznawany za ruch feministyczny. Przemawia za tym dysproporcjonalna obecność kobiet w organizacjach prozwierzęcych (od dawna stanowią większość środowiska aktywistów) oraz podobne mechanizmy dyskryminowania ze względu na różnice gatunkowe i płciowe⁶.

Według danych Królewskiego Towarzystwa Zapobiegania Okrucieństwu wobec Zwierząt⁷ kobiety znacznie częściej niż

³ James M. Jasper, Jane D. Poulsen, "Recruiting strangers and friends: Moral shocks and social networks in animal rights and anti-nuclear protests", *Social Problems*, Vol. 42 (4), 1995, 493–512; Brian M. Lowe, Caryn F. Ginsberg, "Animal rights as a post-citizenship movement", *Society & Animals*, Vol. 10(2), 2002, 203–215.

⁴ Lyle Munro, "Caring about Blood, Flesh, and Pain: Women's Standing in the Animal Protection Movement", *Society & Animals*, Vol. 9(1), 2001, 44.

⁵ Emily Gaarder, "Risk & Reward: The Impact of Animal Rights Activism on Women", *Society and Animals*, Vol. 16, 2008, 4 i n.

⁶ Maneesha Deckha, "Animal Advocacy, Feminism and Intersectionality", *Deportate, Esuli, Profughe*, No. 23, 2013, 51–55.

⁷ Była to pierwsza organizacja społeczna na świecie zajmująca się ochroną zwierząt. Zob. Magdalena Górak, *Historia prawnej ochrony zwierząt w Polsce i na świecie – jak to się zaczęło*, Otwarte Klatki, 20.04.2023, <https://www.otwarteklatki.pl/blog/historia-prawnej-ochrony-zwierzat-w-polsce-i-na-swiecie-jak-to-sie-zaczelo> [dostęp: 30.08.2024].

mężczyźni wspierają i dbają o dobrostan zwierząt. Z przeprowadzonego przez brytyjskie Towarzystwo badania wynika, że aż 74% kobiet deklaruje się jako miłośniczki zwierząt, podczas gdy takie deklaracje formułuje 64% mężczyzn. 39% uczestniczek badania wskazało ponadto, że dobrostan zwierząt jest dla nich priorytetem, zaś podobne zdanie miało 28% mężczyzn. Kobiety okazały się również znacznie bardziej skłonne do podejmowania konkretnych działań na rzecz pomocy zwierzętom, np. biorąc udział w zbiórkach na rzecz zwierząt⁸.

Również Polki są bardziej niż Polacy wyczulone na los zwierząt. Na podstawie badania CBOS z 2018 r., w którym pytano respondentów o ich stosunek do zwierząt, można zauważyć istotne różnice w poglądach na ten temat w zależności od płci ankietowanych. Kobiety prezentowały w badaniu bardziej prozwierzęce postawy niż mężczyźni, szczególnie w kwestiach etycznego traktowania zwierząt i przeciwdziałania testowaniu na nich produktów. Kobiety (82%) częściej niż mężczyźni (77%) wyrażały pogląd, że wszystkie zwierzęta odczuwają ból tak samo jak człowiek. Zdecydowanie częściej niż mężczyźni zwracały uwagę na to, czy kupowane kosmetyki i środki czystości nie były testowane na zwierzętach (11% kobiet vs 2% mężczyzn). W przedmiocie testowania leków na zwierzętach więcej kobiet (51%) niż mężczyzn (39%) wskazywało, że takie praktyki są niesłuszne. Sprzeciw wobec testowania kosmetyków na zwierzętach wyraziło aż 72% kobiet, podczas gdy u mężczyzn ten odsetek wyniósł 65%. Przy zakupie jajek kobiety częściej niż mężczyźni zwracały uwagę na to, czy pochodziły one od kur z chowu klatkowego, czy innego (40% kobiet i 29% mężczyzn). Również większy odsetek kobiet (37%) niż mężczyzn (26%) uważał, że trzymanie zwierząt w ogrodach zoologicznych jest niewłaściwe, oraz sprzeciwiał się tresowaniu i pokazywaniu zwierząt w cyrkach (79% kobiet w porównaniu do 68% mężczyzn)⁹.

Mając na względzie dominującą rolę kobiet w ruchach prozwierzęcych, ich proaktywne podejście do ochrony zwierząt, a także uwzględnianie dobra zwierząt w codziennych wyborach

⁸ Royal Society for the Prevention of Cruelty to Animals, *Animal Kindness Index 2022 Report*, <https://www.rspca.org.uk/whatwedo/latest/kindnessindex2022/report> [dostęp: 30.08.2024].

⁹ Centrum Badania Opinii Społecznej, *Postawy wobec zwierząt*, (Warszawa: Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, 2018), 18–27.

konsumenckich, można wyrazić przekonanie, że kobiety wykazują większą empatię wobec zwierząt niż mężczyźni.

Kobiety i przestępstwa przeciwko zwierzętom

Ochrona zwierząt przed przestępstwami w Polsce ma źródło w różnych ustawach pozakodeksowego prawa karnego. Przepisy dotyczące zwierząt pojawiają się m.in. w kodeksie karnym, lecz ich bezpośrednim celem jest ochrona ludzi, a zwierzęta chronione są pośrednio¹⁰. Dlatego rozważania zawarte w niniejszym opracowaniu objęły przestępstwa określone w art. 35 ustawy o ochronie zwierząt z 1997 r., a mianowicie:

- zabijania, uśmiercania lub uboju zwierząt z naruszeniem przepisów zawartych w art. 6 ust. 1, art. 33 lub art. 34 ust. 1–4 u.o.z. (art. 35 ust. 1 u.o.z.),
- znęcania się nad zwierzęciem (art. 6 ust. 1a w zw. z art. 35 ust. 1a u.o.z.) oraz
- działania ze szczególnym okrucieństwem podczas popełniania przestępstw, o których mowa w ust. 1 lub 1a art. 35.

Sprawca zabicia, uśmiercenia lub uboju zwierzęcia, o których mowa w art. 35 ust. 1 u.o.z., podlega karze pozbawienia wolności do 3 lat. Warto podkreślić, że prawo zezwala na zabijanie, uśmiercanie oraz ubój zwierząt, ale jedynie pod warunkiem przestrzegania przepisów zawartych w ustawie o ochronie zwierząt oraz w rozporządzeniach wydanych na jej podstawie. Naruszenie tych zasad może być kwalifikowane jako przestępstwo na mocy art. 35 u.o.z.¹¹

Sprawca przestępstwa określonego w art. 35 ust. 1a u.o.z. również podlega karze pozbawienia wolności do 3 lat. Konstrukcja przestępstwa znęcania się nad zwierzętami z art. 35 ust. 1a wymaga odniesienia się do art. 6 ust. 1a i 2 u.o.z., ponieważ w ust. 1a określono zakaz znęcania się nad zwierzętami, a w ust. 2 wskazano przykłady tego, jak należy rozumieć znęcanie się nad zwierzęciem¹². Znęcanie się obejmuje bowiem wszelkie zachowania polega-

¹⁰ Martyna Gryśla, „Prawnokarna ochrona zwierząt – wybrane zagadnienia. Uwagi *de lege lata* i *de lege ferenda*”, *Prokuratura i Prawo*, nr 10, 2023, 90.

¹¹ Wojciech Kotowski, Bartosz Kurzępa, *Przestępstwa pozakodeksowe. Komentarz*, (Warszawa: LexisNexis, 2007), dostęp przez System Informacji Prawnej LEX.

¹² Karolina Kuszlewicz, *Ustawa o ochronie zwierząt. Komentarz*, (Warszawa: Wolters Kluwer, 2021), 337.

jące na zadawaniu albo świadomym dopuszczaniu do zadawania bólu lub cierpień u zwierzęcia. Chodzi tu np. o bicie zwierząt przedmiotami twardymi i ostrymi, ich złośliwe straszenie lub drażnienie, porzucanie przez właściciela czy wystawianie na działanie warunków atmosferycznych, które zagrażają zdrowiu lub życiu zwierzęcia (np. na upał albo mróz). Katalog zachowań wymienionych w art. 6 jest otwarty i ma charakter przykładowy.

Jeżeli przestępstwo, o którym mowa w ust. 1 lub 1a, zostało dokonane ze szczególnym okrucieństwem, sprawca podlega surowszej karze – pozbawienia wolności od 3 miesięcy do 5 lat. Szczególne okrucieństwo polega na podejmowaniu przez sprawcę działań, które cechują się drastycznością form i metod, a zwłaszcza działaniem w sposób wyszukany lub powolny, obliczony z premedytacją na zwiększenie rozmiaru cierpień i czasu ich trwania (co wynika z art. 4 pkt 12 u.o.z.).

Dane dotyczące przestępstw, w tym popełnianych przeciwko zwierzętom, zbiera w Polsce policja i te dane zostały przedstawione w tabeli 1. Obejmują one informacje dotyczące przestępstw stwierdzonych¹³ oraz podejrzanych¹⁴ o popełnienie tych przestępstw (z uwzględnieniem informacji o ich płci).

¹³ Przestępstwem stwierdzonym jest przestępstwo będące zbrodnią lub występkiem ściganym z oskarżenia publicznego, w tym także przestępstwem skarbowym, objęte postępowaniem przygotowawczym zakończonym w wyniku, którego potwierdzono zaistnienie czynu zabronionego. Zob. Komenda Główna Policji, *Przestępstwa ogółem*, <https://statystyka.policja.pl/st/przestepstwa-ogolem/121940,Przestepstwa-ogolem.html> [dostęp: 30.08.2024].

¹⁴ Osoba, co do której wydano postanowienie o przedstawieniu zarzutów albo której bez wydania takiego postanowienia postawiono zarzut w związku z przystąpieniem do przesłuchania w charakterze podejrzanego. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego (t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 37 z późn. zm.), art. 71 § 1.

Tabela 1. Przestępstwa stwierdzone i podejrzeni o popełnienie przestępstw określonych w art. 35 u.o.z. w latach 1999–2023

Rok	Przestępstwa stwierdzone	Podejrzeni	Podejrzane kobiety	% kobiet wśród podejrzanych	Podejrzeni mężczyźni	% mężczyzn wśród podej- rzanych
1999	633	458	41	9%	417	91%
2000	818	524	42	8%	482	92%
2001	850	511	44	9%	467	91%
2002	856	498	52	10%	446	90%
2003	845	450	48	11%	402	89%
2004	991	590	63	11%	527	89%
2005	1129	666	61	9%	605	91%
2006	1132	677	85	13%	592	87%
2007	1237	768	101	13%	667	87%
2008	1504	870	116	13%	754	87%
2009	1386	815	106	13%	709	87%
2010	1272	803	115	14%	688	86%
2011	1441	786	116	15%	670	85%
2012	1503	829	137	17%	692	83%
2013	1439	773	149	19%	624	81%
2014	1483	827	170	21%	657	79%
2015	1846	701	151	22%	550	78%
2016	1673	859	155	18%	704	82%
2017	1869	1038	258	25%	780	75%
2018	2077	1099	308	28%	791	72%
2019	2101	1172	305	26%	867	74%
2020	1940	1076	263	24%	813	76%
2021	1864	1050	294	28%	756	72%
2022	1958	1195	321	27%	874	73%
2023	2233	1462	408	28%	1054	72%

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Komendy Głównej Policji.

Na podstawie danych zawartych w tabeli 1 stwierdzić należy, iż w latach 1999–2023 przestępczość przeciwko zwierzętom charakteryzowała się trendem rosnącym. We wskazanym okresie liczba przestępstw stwierdzonych wzrosła z 633 w 1999 r. do 2233 w 2023 r., co można uznać za znaczącą zmianę. Największy wzrost dokonał się między 2015 a 2019 rokiem, gdy liczba przestępstw stwierdzonych powiększyła się z 1846 do 2101. W roku 2023 policja odnotowała najwyższą liczbę przestępstw z art. 35 u.o.z. (2233).

Co naturalne, również liczba podejrzanych w analizowanym okresie wzrosła – z 458 w 1999 r. do 1462 w 2023 r. Wzrost w tym zakresie jest szczególnie wyraźny od 2017 r., gdy liczba podejrzanych przekroczyła 1000, a w kolejnych latach dalej rosła. Najwyższą liczbę podejrzanych odnotowano w 2023 r. – ustalono ich wówczas 1462, co koresponduje z rekordową wartością stwierdzonych w tym samym roku przestępstw.

Wzrost liczby stwierdzonych przestępstw popełnianych przeciwko zwierzętom może mieć kilka powodów. Niewątpliwie w ostatnich latach wzrosła społeczna świadomość dotycząca ochrony zwierząt, czego skutkiem stała się większa liczba zgłoszeń przestępstw popełnianych wobec zwierząt. Jako że coraz więcej osób dostrzega wagę i potrzebę humanitarnego traktowania zwierząt, również coraz więcej z nich reaguje na przypadki krzywdzenia zwierząt.

Należy zwrócić uwagę, że wiele w zakresie społecznej świadomości na temat podmiotowości zwierząt robią organizacje prozwierzęce, np. prowadząc kampanie społeczne i edukacyjne, które uwrażliwiają społeczeństwo na przemoc wobec zwierząt. W ostatnim czasie zauważyć można dużą aktywność organizacji pozarządowych, których statutowym celem jest ochrona zwierząt. W pewnym zakresie przejmują one na siebie obowiązki służb związane z reagowaniem na przestępstwa wymierzone przeciwko zwierzętom, podejmując interwencje w miejscach, w których dochodzi do niewłaściwego traktowania zwierząt, a następnie nagłaśniając to w mediach masowego przekazu, a zwłaszcza w mediach społecznościowych. Nagłaśnianie takich przypadków z jednej strony uświadamia społeczeństwo o tym, jak traktuje się w Polsce zwierzęta, a z drugiej jest pewną formą wywierania presji na służby i instytucje powołane do ścigania sprawców znęcania się nad zwierzętami. Większa kontrola społeczna kierowana wobec służb przekłada się na jakość

wykonywania obowiązków. Pośrednio ma to więc odzwierciedlenie w przedstawionych w tabeli 1 danych.

Wzrost liczby przestępstw może wynikać również z poprawy wykonywania obowiązków służbowych przez organy ścigania, zwłaszcza policję. Przyczynia się do tego rozwój technologii, który ułatwia dokumentowanie przypadków przemocy wobec zwierząt za pomocą, np. nagrań wideo i zdjęć.

W świetle danych statystycznych dotyczących podejrzanych stwierdzić należy, iż liczba kobiet wśród nich wzrosła z 41 w 1999 r. do 408 w 2023 r. Porównanie skrajnych lat okresu objętego analizą ukazuje dziesięciokrotny wzrost liczby kobiet podejrzanych o popełnienie przestępstwa z art. 35 u.o.z. Istotnie zwiększył się również udział procentowy kobiet wśród podejrzanych – z 9% w 1999 r. do 28% w 2023 r. Tym samym stwierdzić należy, że w okresie od 1999 do 2023 r. nastąpił wyraźny wzrost liczby podejrzanych kobiet, zarówno w liczbach bezwzględnych, jak i procentowych. Liczba podejrzanych mężczyzn była i wciąż jest większa niż liczba podejrzanych kobiet, aczkolwiek udział procentowy mężczyzn w grupie podejrzanych zmniejszył się z 91% w 1999 r. do 72% w 2023 r. Świadczy to więc o tym, że w okresie objętym analizą liczba kobiet podejrzanych o popełnienie przestępstwa przeciwko zwierzętom rosła szybciej niż liczba podejrzanych mężczyzn. W ostatnich latach udział kobiet wśród podejrzanych zbliżył się do 30%, co jest znaczącą zmianą w porównaniu do końcówki lat 90., kiedy kobiety stanowiły zaledwie około 9% tej grupy.

Na podstawie powyższych danych niemożliwe jest wskazanie przyczyn wzrostu udziału kobiet w przestępstwach przeciwko zwierzętom. Zmiany w strukturze płci osób podejrzanych wskazują jednak na jednoznacznie rosnący odsetek kobiet wśród sprawców występów z art. 35 u.o.z. Coraz większa aktywność kobiet w przestępczości przeciwko zwierzętom może mieć wytłumaczenie we wzroście liczby zwierząt w gospodarstwach domowych. Według danych Europejskiej Federacji Przemysłu Karmy dla Zwierząt Domowych (European Pet Food Industry Federation) jeszcze w 2017 r. w Unii Europejskiej było 80 milionów gospodarstw domowych posiadających co najmniej jedno zwierzę¹⁵. W 2022 r. liczba domostw

¹⁵ The European Pet Food Industry Federation, *Facts & Figures 2017. European Overview*, https://oehtv.at/fileadmin/pdf-Dateien/FEDIAF_Facts_Figures_2017_final.pdf [dostęp: 18.09.2024].

posiadających przynajmniej jednego pupila wzrosła do 166 milionów¹⁶. Jednocześnie należy zauważyć, że to wciąż na kobietach spoczywa większość obowiązków domowych i to one pełnią rolę wiodącą w prowadzeniu gospodarstwa domowego. Tym samym to na nich częściej spoczywają także obowiązki związane z opieką nad zwierzętami domowymi. Z tego powodu mogą one częściej stawać się sprawczyniami przestępstw związanych ze złym traktowaniem zwierząt czy ich zaniedbywaniu – mają bowiem więcej kontaktu z sytuacjami, w których może dojść do złamania przepisów prawa o ochronie zwierząt.

Wzrost udziału kobiet w przestępstwach przeciwko zwierzętom może być wyjaśniany zmniejszeniem w ostatnich dziesięcioleciach dysproporcji między płciami w zakresie przestępstw z użyciem przemocy. Wskazuje się, że zmiany stylu życia kobiet doprowadziły do większej ich skłonności do zachowań agresywnych. Badacze zwracają uwagę, że na ten trend wpłynąć mogło: częstsze niż w przeszłości doświadczanie przez kobiety stresu wynikającego z nowych wyzwań na rynku pracy i w sferze publicznej; częstsze przedstawianie kobiet stosujących przemoc w popkulturze, co może zachęcać do agresywnych zachowań; osłabienie kontroli społecznej wynikające z sekularyzacji społeczeństwa i osłabienia wpływu społeczności lokalnych i rodziny na jednostkę¹⁷.

Wzrost udziału kobiet w przestępstwach przeciwko zwierzętom ujawniony w danych z tabeli 1 można próbować wyjaśniać za pomocą różnych teorii kryminologicznych, jednak aby w pełni zrozumieć przyczyny i mechanizmy tego zjawiska, konieczne są pogłębione badania. Wydaje się, że badania jakościowe, analizujące motywacje, sytuacje życiowe oraz kontekst społeczno-kulturowy kobiet podejrzanych o przestępstwa przeciwko zwierzętom, byłyby kluczowe dla lepszego zrozumienia przedmiotowego zagadnienia. Same dane liczbowe nie oddają bowiem złożoności procesów, które mogą prowadzić do wzrostu liczby przestępstw przeciwko

¹⁶ The European Pet Food Industry Federation, *Facts & Figures 2022. European Overview*, https://europeanpetfood.org/wp-content/uploads/2024/06/FEDIAF-Facts-Figures-2022_Online100.pdf [dostęp: 18.09.2024].

¹⁷ Magdalena Grzyb, Ewa Habzda-Siwiek, „Płeć a przestępczość. O problemie dysproporcji płci wśród sprawców przestępstw z użyciem przemocy”, *Archiwum Kryminologii*, t. 35, 2013, 129–130; Darrell Steffensmeier, Hua Zhong, Jeff Ackerman, Jennifer Schwartz, Suzanne Agha, „Gender Gap Trends for Violent Crimes, 1980 to 2003: A UCR-NCVS Comparison”, *Feminist Criminology*, Vol. 1, No. 1, 2006, 72–98.

zwierzętom popełnianym przez kobiety, dlatego badania o charakterze jakościowym mogą dostarczyć bardziej kompleksowych odpowiedzi.

Zakończenie

Kobiety od dawna odgrywają wiodącą rolę w działaniach na rzecz ochrony zwierząt. Choć początkowo zasługi kobiet w organizacjach prozwierzęcych były marginalizowane, ich znaczenie wzrastało wraz z rozwojem świadomości społecznej w zakresie dobrostanu zwierząt. Współczesne badania potwierdzają, że kobiety wykazują większą empatię wobec zwierząt niż mężczyźni. Częściej angażują się również w działania na rzecz ochrony zwierząt oraz wykazują większą świadomość problemów moralnych związanych z traktowaniem zwierząt. Z analizy ich aktywności i zasług w ruchu prozwierzęcym wyłania się więc jednoznaczny obraz kobiety-obrończyni.

Z kolei analiza danych statystycznych dostarczonych przez Komendę Główną Policji w latach 1999–2023, dotyczących przestępstw z art. 35 u.o.z., pozwoliła ustalić wzrost liczby przestępstw przeciwko zwierzętom, jak również wzrost udziału kobiet w tej przestępczości. W 1999 r. kobiety stanowiły 9% podejrzanych o przestępstwa z art. 35 u.o.z., podczas gdy w 2023 r. ich udział w tej grupie kształtował się na poziomie 28%. Świadczy to o rosnącym udziale roli kobiet w przestępczości wymierzonej w dobro zwierząt. Co istotne, proporcje te nieco zniekształcają obraz kobiet wyłaniający się z ich obecności i aktywności w ruchach prozwierzęcych, w które angażują się bardziej niż mężczyźni. Chociaż wciąż większość sprawców przestępstw przeciwko zwierzętom stanowią mężczyźni, nie można nie zauważyć czy przemilczeć wzrostu roli kobiet w przestępczości tego rodzaju.

Wymaga jednak podkreślenia, że dane statystyczne nie są wystarczające do pełnego zrozumienia tego zjawiska i że konieczne są dalsze badania w tym zakresie. Niniejsze opracowanie określić można ledwie jako punkt wyjścia dla dalszych, pogłębionych analiz, które dotyczyć mogą analizy motywacji, sytuacji życiowych oraz kontekstu społeczno-kulturowego kobiet podejrzanych o popełnianie przestępstw przeciwko zwierzętom.

Bibliografia

- Centrum Badania Opinii Społecznej. *Postawy wobec zwierząt*, (Warszawa: Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, 2018).
- Deckha, Maneesha. "Animal Advocacy, Feminism and Intersectionality", *Deportate, Esuli, Profughe*, No. 23, 2013, 48–65.
- Gaarder, Emily. "Risk & Reward: The Impact of Animal Rights Activism on Women", *Society and Animals*, Vol. 16, 2008, 1–22.
- Górak, Magdalena. *Historia prawnej ochrony zwierząt w Polsce i na świecie – jak to się zaczęło*, <https://www.otwarteklatki.pl/blog/historia-prawnej-ochrony-zwierzat-w-polsce-i-na-swiecie-jak-to-sie-zaczelo> [dostęp: 30.08.2024].
- Grysla, Martyna. „Prawnokarna ochrona zwierząt – wybrane zagadnienia. Uwagi *de lege lata* i *de lege ferenda*”, *Prokuratura i Prawo*, nr 10, 2023, 90–118.
- Grzyb, Magdalena. Habzda-Siwek Ewa. „Płeć a przestępczość. O problemie dysproporcji płci wśród sprawców przestępstw z użyciem przemocy”, *Archiwum Kryminologii*, t. 35, 2013, 95–135
- Jasper, James M. Poulsen, Jane D. "Recruiting strangers and friends: Moral shocks and social networks in animal rights and anti-nuclear protests", *Social Problems*, Vol. 42 (4), 1995, 493–512.
- Komenda Główna Policji. *Przestępstwa ogółem*, <https://statystyka.policja.pl/st/przestepstwa-ogolem/121940,Przestepstwa-ogolem.html> [dostęp: 30.08.2024].
- Kotowski, Wojciech. Kurzępa, Bartosz. *Przestępstwa pozakodeksowe. Komentarz*, (Warszawa: LexisNexis, 2007), dostęp przez System Informacji Prawnej LEX.
- Kuszelewicz Karolina. *Ustawa o ochronie zwierząt. Komentarz*, (Warszawa: Wolters Kluwer, 2021).
- Lowe, Brian M. Ginsberg, Caryn F. "Animal rights as a post-citizenship movement", *Society & Animals*, Vol. 10(2), 2002, 203–215.
- Munro, Lyle. "Caring about Blood, Flesh, and Pain: Women's Standing in the Animal Protection Movement", *Society & Animals*, Vol. 9(1), 2001, 43–61.
- Royal Society for the Prevention of Cruelty to Animals. *Animal Kindness Index 2022 Report*, <https://www.rspca.org.uk/whatwedo/latest/kindnessindex2022/report> [dostęp: 30.08.2024].

Steffensmeier, Darrell. Zhong, Hua. Ackerman, Jeff. Schwartz, Jennifer. Agha, Suzanne. „Gender Gap Trends for Violent Crimes, 1980 to 2003: A UCR-NCVS Comparison”, *Feminist Criminology*, Vol. 1, No. 1, 2006, 72–98.

The European Pet Food Industry Federation. *Facts & Figures 2017. European Overview*, https://oehtv.at/fileadmin/pdf-Dateien/FEDIAF_Facts_Figures_2017_final.pdf [dostęp: 18.09.2024].

The European Pet Food Industry Federation. *Facts & Figures 2022. European Overview*, https://europeanpetfood.org/wp-content/uploads/2024/06/FEDIAF-Facts-Figures-2022_Online100.pdf [dostęp: 18.09.2024].

Akty prawne

Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt (t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 1580 z późn. zm.).

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego (t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 37 z późn. zm.), art. 71 § 1.

DOROTA TOMCZYSZYN

<https://orcid.org/0000-0001-6672-3306>

Akademia Bialska im. Jana Pawła II w Białej Podlaskiej (Polska)

John Paul II University in Biala Podlaska (Poland)

ANNA PAŃCZUK

<https://orcid.org/0000-0002-6628-0573>

Akademia Bialska im. Jana Pawła II w Białej Podlaskiej (Polska)

John Paul II University in Biala Podlaska (Poland)

ADAM SZEPELUK

<https://orcid.org/0000-0003-0406-3423>

Akademia Bialska im. Jana Pawła II w Białej Podlaskiej (Polska)

John Paul II University in Biala Podlaska (Poland)

Studentki i studenci wobec niepełnosprawności

Streszczenie

Jednym ze wskaźników współczesnego humanizmu, w tym rozwoju moralności człowieka, jest postawa tolerancji dla heterogeniczności. W związku z tym badanie postaw wobec osób z niepełnosprawnością wymaga ciągłego uzupełniania. Celem niniejszych badań było określenie wpływu płci studentów na prezentowane postawy wobec osób z niepełnosprawnością. Zastosowano Skalę Postaw Wobec Osób Niepełnosprawnych (PWON) Andrzeja Sękowskiego. W badaniu wzięło udział 844 studentów. Kobiety prezentowały bardziej pozytywne postawy wobec osób z niepełnosprawnością aniżeli mężczyźni.

Słowa kluczowe: postawy społeczne, osoby z niepełnosprawnością, studenci, Skala Postaw Wobec Osób Niepełnosprawnych

STUDENTS' ATTITUDES TOWARDS DISABILITY

Abstract

One of the indicators of contemporary humanism, including the development of human morality, is an attitude of tolerance towards heterogeneity. Therefore, the study of attitudes towards people with disabilities requires ongoing examination. The aim of this study was to determine the influence of students' gender on their attitudes towards people with disabilities. Andrzej Sękowski's Attitudes Towards Disabled Persons Scale (PWON) was applied. A total of 844 students participated in the study. Women displayed more positive attitudes towards people with disabilities than men.

Keywords: social attitudes, people with disabilities, students, Attitudes Towards Disabled Persons Scale

Wstęp

Wielowymiarowe spojrzenie na niepełnosprawność obejmuje biologiczny, jednostkowy i społeczny poziom funkcjonowania osoby z niepełnosprawnością. Deficyty, ograniczenia funkcjonalne składają się na biologiczną charakterystykę osoby z niepełnosprawnością. Poziom jednostkowy to ograniczenia w aktywności wynikające z jej osobowości, natomiast wymiar społeczny dotyczy uczestnictwa w życiu społecznym. Na funkcjonowanie społeczne osoby z niepełnosprawnością wpływają nie tylko jej osobiste wybory i decyzje, ale i postawy społeczne wobec niepełnosprawności i osób z niepełnosprawnością prezentowane przez innych¹.

Postawa stanowi predyspozycję do określonego postrzegania, a następnie specyficznego zachowania względem przedmiotu postawy. Decyduje o względnie trwałej ocenie pozytywnej lub nega-

¹ Dorota Tomczyszyn, „Stereotypy społeczne jako społeczne nastawienia wobec osób z niepełnosprawnością intelektualną”, w: Anna Leszczyńska-Rejchert, Ewa Kantowicz (red.), *Stereotypy a starość i niepełnosprawność*, (Toruń: Akapit, 2012), 156.

tywnej wobec ludzi, obiektów, pojęć². Bogdan Wojciszke, dokonując szczegółowej, psychologicznej analizy postawy, wyraża przekonanie, że „postawą wobec dowolnego obiektu (przedmiotu, zdarzenia, idei, innej osoby) nazywamy względnie stałą skłonność do pozytywnego lub negatywnego ustosunkowania się człowieka do tego obiektu”³. Trójkomponentowa, inaczej trójskładnikowa koncepcja postaw zakłada możliwość istnienia poznawczego, afektywnego i behawioralnego komponentu postawy⁴.

Według Haliny Larkowej postawy wobec osób z niepełnosprawnością mogą być przychylne, akceptujące, pozytywne, czyli „za”, niezdecydowane (pośrednie) oraz negatywne, nieprzychylne, „przeciw”⁵.

Samo pojęcie „niepełnosprawność” kojarzy się negatywnie, wskazuje na jakiś brak czy niedostatek. Taka etykieta, nazwa może uruchomić proces kategoryzacji, pomijając różnorodność wynikającą z charakteru posiadanej niesprawności⁶. Szczególnie szkodliwe są postawy negatywne, które kreują wizerunek osoby z niepełnosprawnością jako niesamodzielnej, ułomnej w sferze fizycznej, intelektualnej, nieprzydatnej społecznie, zależnej od innych, nieszczęśliwej, skazanej na niepowodzenie⁷. Pozytywnym zjawiskiem są przemiany w analizowanych postawach, które zaobserwowała

² Stanisław Mike, *Psychologia społeczna*, (Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1981); Eliot Aronson, Timothy D. Wilson, Robin M. Akert, *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, przeł. Anna Bezwińska i in., (Poznań: Zysk i S-ka, 1997).

³ Bogdan Wojciszke, „Postawy i ich zmiana”, w: Jan Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. III, (Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2000), 79.

⁴ Stefan Nowak, „Pojęcie postawy w teoriach i stosowanych badaniach społecznych”, w: idem (red.), *Teorie postaw*, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1973), 17–69; Janusz Reykowski, „Osobowość jako centralny system regulacji i integracji czynności”, w: Tadeusz Tomaszewski (red.), *Psychologia*, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975), 762–825; Krystian Tuczyński, Wojciech Walat, „Trójskładnikowa koncepcja postawy człowieka wobec wykorzystania e-learningu w procesie kształcenia”, *Edukacja – Technika – Informatyka*, nr 29 (3), 2019, 209–214.

⁵ Halina Larkowa, *Człowiek niepełnosprawny: problemy psychologiczne*, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987).

⁶ Stanisława Byra, „Mechanizmy kształtowania się stereotypów dotyczących osób z niepełnosprawnością”, w: Maria Chodkowska, Stanisława Byra, Zdzisław Kazanowski, Danuta Osik-Chudowolska, Monika Parchomiuk, Beata Szabala (red.), *Stereotypy niepełnosprawności. Między wykluczeniem i integracją*, (Lublin: Wyd. UMCS, 2010), 49–60.

⁷ Maria Chodkowska, „Stereotypy i uprzedzenia a aktywność zawodowa osób niepełnosprawnych”, w: Dorota Tomczyszyn, Wiesław Romanowicz (red.), *Aktywność zawodowa osób z niepełnosprawnością*, (Biała Podlaska: Wyd. PSW im. Papieża Jana Pawła II, 2012), 432.

Antonina Ostrowska⁸. Wyniki jej badań pokazują, że na przestrzeni około trzydziestu lat rośnie odsetek ludzi, którzy wyrażają pozytywne postawy wobec osób z niepełnosprawnością. Działania społeczne charakteryzują się coraz większą świadomością sytuacji życiowej tej grupy ludzi, chociaż wciąż brakuje zaangażowania w osobiste relacje (typu: znajomość, przyjaźń). Priorytetem społecznym powinny być działania mające na celu burzenie stereotypowego, negatywnego postrzegania osób z niepełnosprawnością.

Budowanie wśród studentów właściwych postaw wobec niepełnosprawności to istotny element procesu ich kształcenia⁹. W licznych badaniach obserwuje się różnice w postawach osób z niepełnosprawnością w zależności od płci. Na ogół kobiety mają bardziej pozytywne postawy aniżeli mężczyźni¹⁰. Wydaje się, że odmiennie mechanizmy socjalizacji chłopców i dziewcząt mogą skutkować różnicami w postrzeganiu niepełnosprawności w życiu dorosłym. Celem artykułu jest zbadanie wpływu płci studentów na prezentowane postawy wobec osób z niepełnosprawnością.

Materiał i metoda

Badania przeprowadzono w 2021 r. wśród 844 studentów studiów stacjonarnych Akademii Białskiej im. Jana Pawła II w Białej Podlaskiej. Najliczniejszą grupę stanowiły osoby studiujące

⁸ Antonina Ostrowska, *Niepełnosprawni w społeczeństwie 1993–2013*, (Warszawa: Wydawnictwo IFiS 2015).

⁹ Anna Bujanowska, *Uwarunkowania postaw studentów pedagogiki wobec osób niepełnosprawnych*, (Lublin: Wyd. UMCS, 2009); Andrzej Pilecki, *Zmiany postaw młodzieży wobec osób niepełnosprawnych*, (Lublin: Wyd. UMCS, 2013); Magdalena Wędzińska, *Młodzież wobec wartości i osób z niepełnosprawnością ruchową*, (Bydgoszcz: Wyd. Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2018); Joanna Iza Belzyt, Joanna Doroszuk, Agnieszka Woynarowska, *Doświadczenia niepełnosprawności w przestrzeni spotkania*, (Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Katedra, 2015).

¹⁰ Glynis Laws, Elaine Kelly, "The attitudes and friendship intentions of children in United Kingdom mainstream schools toward peers with physical or intellectual disabilities", *International Journal of Disability Development and Education*, Vol. 52(2), 2005, 79–99; Paul Panek, Melissa Jungers, "Effects of age, gender, and causality on perceptions of persons with mental retardation", *Research in Developmental Disabilities*, Vol. 29(2), 2008, 125–132; Goele Bossaert, Hilde Colpin, Sip Jan Pijl, Katja Petry, "The attitudes of Belgian adolescents towards peers with disabilities", *Research in Developmental Disabilities*, nr 32(2), 2011, 504–509; Stijn de Laat, Ellen Freriksen, Mathijs Vervloed, "Attitudes of children and adolescents toward persons who are deaf, blind, paralyzed or intellectually disabled", *Research in Developmental Disabilities*, Vol. 34(2), 2013, 855–863.

na kierunkach z dziedziny nauk społecznych (ekonomia, finanse i rachunkowość, zarządzanie, socjologia, pedagogika, bezpieczeństwo narodowe). Na drugiej pozycji pod względem liczebności znalazły się kierunki reprezentujące nauki medyczne i nauki o zdrowiu (fizjoterapia, pielęgniarstwo, ratownictwo medyczne, zdrowie publiczne, dietetyka). Pozostałe kierunki obejmowały nauki humanistyczne, rolnicze, ścisłe oraz inżynierijno-techniczne (filologia angielska, filologia rosyjska, rolnictwo, informatyka, budownictwo, mechanika i budowa maszyn). Udział w badaniu był dobrowolny i anonimowy, a zastosowana ankieta wypełniana była przez respondentów on-line.

W badaniach przeważały kobiety, które stanowiły 69,7% ogółu. Miejsce zamieszkania było zmienną, w której rozkład badanej grupy był w miarę równomierny. Mieszkańcy miast stanowili 50,7%, natomiast mieszkańcy terenów wiejskich – 49,3%. Proporcja ta zachowana została również w podziale respondentów względem płci. Wśród mężczyzn odsetek osób mieszkających w mieście wyniósł dokładnie 50,0%, natomiast wśród kobiet był bardzo zbliżony do tej wartości (51,0%). Średnia wieku badanych studentów wynosiła 22,4+/-5,5 lat (22,9+/-6,0 lat wśród kobiet i 21,2+/-3,7 lat wśród mężczyzn). Studenci pierwszego roku studiów stanowili połowę badanych (51,5%). Odsetek ten był większy wśród mężczyzn (60,2%).

Taki dobór próby badawczej umożliwia porównanie postaw społecznych wobec osób z niepełnosprawnością między studentkami i studentami. Szczegółowe informacje dotyczące charakterystyki badanych zamieszczono w tabeli 1.

Tabela 1. Charakterystyka badanych

Płeć	Kobiety		Mężczyźni		Razem	
	n	%	n	%	n	%
Miejsce zamieszkania						
wieś	288	49,0%	128	50,0%	416	49,3%
miasto	300	51,0%	128	50,0%	428	50,7%
Rok studiów						
pierwszy	281	47,8%	154	60,2%	435	51,5%
drugi	155	26,4%	69	26,9%	224	26,5%
trzeci lub więcej	152	25,8%	33	12,9%	185	21,9%
Dziedziny nauk						
społeczne	322	54,8%	150	58,6%	472	55,9%
medyczne i nauki o zdrowiu	201	34,2%	37	14,4%	238	28,2%
inne	65	11,0%	69	27,0%	134	15,9%
Razem	588	69,7%	256	30,3%	844	100,0%

Źródło: opracowanie własne.

W badaniach wykorzystano Skalę Postaw Wobec Osób Niepełnosprawnych (PWON), której autorem jest Andrzej Sękowski¹¹. Skala składa się z 30 twierdzeń, wśród nich znajduje się piętnaście twierdzeń określonych jako „pozytywne” oraz piętnaście twierdzeń, które zostały zdefiniowane jako „twierdzenia negatywne”. Badani wyrażali swoje przekonania, wybierając jedną z pięciu odpowiedzi. W twierdzeniach pozytywnych odpowiedzi były punktowane w następujący sposób: zdecydowanie zgadzam się (3 pkt); zgadzam się (2 pkt); raczej zgadzam się (1 pkt); raczej nie zgadzam się (–1 pkt); nie zgadzam się (–2 pkt); zdecydowanie nie zgadzam się (–3 pkt). W twierdzeniach negatywnych badani potwierdzali swoje opinie, wybierając jedną z następujących odpowiedzi: zdecydowanie się zgadzam (–3 pkt); zgadzam się (–2 pkt); raczej zgadzam się (–1 pkt); raczej nie zgadzam się (1 pkt); nie zgadzam się (2 pkt); zdecydowanie nie zgadzam się (3 pkt). Dzięki odwróconej skali interpretacja wyników twierdzeń pozytywnych i negatywnych jest taka sama.

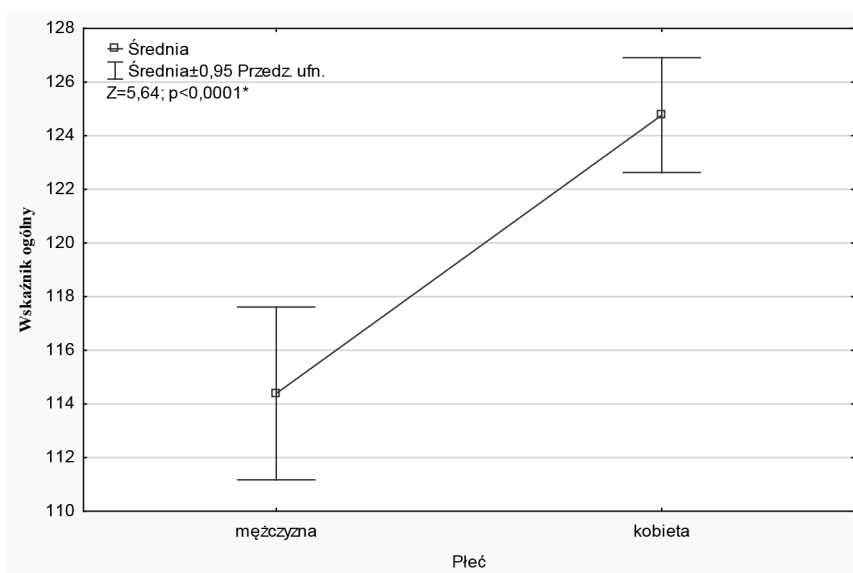
¹¹ Andrzej Sękowski, Monika Krempa, „Osobowe i środowiskowe uwarunkowania postaw wobec osób niepełnosprawnych”, w: Ewa Zasępa, Tadeusz Gałkowski, *Oblicza psychologii klinicznej*, (Sopot: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne 2014), 191–209.

Do każdej z możliwych odpowiedzi przyporządkowano arbitralnie liczbę punktów od -3 do 3 . Następnie do każdego wyniku dodano liczbę 3 , uzyskując skalę od 0 do 6 . Średnia ocena postawy każdego twierdzenia w danej grupie będzie liczbą z przedziału $(0, 6)$. Ogólny wynik osoby badanej uzyskany w całej skali może wynosić od 0 do 180 punktów. Im wyższy wynik, tym bardziej pozytywna postawa wobec osób niepełnosprawnych.

W przeprowadzonych analizach obliczono średnie arytmetyczne grup dla każdego twierdzenia, wskazano odchylenie standardowe oraz posłużono się testem U Manna-Whitneya i testem Kruskala-Wallisa w celu porównania odpowiedzi poszczególnych grup. Związek z wiekiem zbadano przy wykorzystaniu korelacji rang Spearmana. We wszystkich analizowanych przypadkach przyjęto poziom istotności $p < 0,05$.

Wyniki badań

Wykres 1. Poziom postaw wobec osób z niepełnosprawnością mierzony skalą PWON a płeć badanych

Z – wartość testu U Manna-Whitneya, p – istotne zróżnicowanie przy $p < 0,05$

Źródło: opracowanie własne.

Badając wpływ płci na ogólny wskaźnik postaw wobec osób z niepełnosprawnością, odnotowano istotną statystycznie różnicę ($p < 0,0001$). Badane kobiety charakteryzowały się istotnie wyższym poziomem badanego wskaźnika (124,8 pkt) niż objęci badaniem mężczyźni (114,4 pkt) (wykres 1).

Analizując poszczególne twierdzenia skali PWON w zależności od płci, różnice istotne statystycznie zaobserwowano w 26 z 30 twierdzeń. W każdym z powyższych przypadków kobiety uzyskały wyższy średni wynik, co świadczy o prezentowaniu bardziej pozytywnej postawy wobec osób z niepełnosprawnością w stosunku do badanych mężczyzn. Szczególnie duże zróżnicowanie ($p < 0,0001$) dotyczyło 9 stwierdzeń. Kobiety częściej sądziły, że osoby z niepełnosprawnością mogą zakładać rodziny. W ich opinii należy dążyć do bliskich kontaktów z osobami niepełnosprawnymi, zaakceptowałyby osobę z dysfunkcjami jako swojego przyjaciela. Uważały, że kontakt z nimi pozwala lepiej zrozumieć sens życia. W ich ocenie osoby z niepełnosprawnością potrafią cieszyć się życiem tak samo jak inni ludzie. Sądziły, że powinno być więcej audycji poświęconych tematyce niepełnosprawności, chętnie poszłyby na zawody sportowe, w których biorą udział osoby z niepełnosprawnością. Nie zgadzały się z twierdzeniem, że zachowanie tych osób jest denerwujące i nie razi ich wygląd zewnętrzny osób z niepełnosprawnościami. Analiza statystyczna nie odnotowała istotnych różnic ze względu na płeć tylko w przypadku 4 stwierdzeń: „Osoby niepełnosprawne są mało cierpliwe” ($p = 0,1857$), „Osoby niepełnosprawne mają często kłopoty w sytuacjach towarzyskich” ($p = 0,9191$), „Nie ma żadnych różnic w zachowaniu osób niepełnosprawnych i zachowaniu u ludzi zdrowych” ($p = 0,1366$) oraz „Osobę niepełnosprawną jest łatwiej urazić niż osobę zdrową” ($p = 0,6339$) (tab. 2).

Tabela 2. Poziom postaw wobec osób z niepełnosprawnością mierzony skalą PWON a płeć badanych

Stwierdzenia Skali Postaw Wobec Osób Niepełnosprawnych https://doi.org/10.1186/s12889-021-11139-3	Kobiety		Mężczyźni		Test U Manna-Whitneya	
	M	SD	M	SD	Z	p
Wskaźnik ogólny	124,8	26,4	114,4	26,2	5,64	<0,0001*
1. Osoby niepełnosprawne mogą zakładać normalne rodziny	5,2	1,5	4,8	1,7	4,46	<0,0001*
2. Zaakceptowałbym osobę niepełnosprawną jako swojego przyjaciela	5,3	1,5	4,9	1,6	4,72	<0,0001*
3. Większość osób niepełnosprawnych to ludzie dziwni i trudno z nimi nawiązać kontakt	4,4	1,9	4,0	1,9	3,77	0,0002*
4. Dzieci niepełnosprawne powinny uczyć się tylko w szkołach specjalnych	3,9	2,0	3,5	2,0	2,75	0,0060*
5. Osoby niepełnosprawne są bardziej nieszczęśliwe niż inni ludzie	3,5	2,0	3,1	1,9	2,99	0,0028*
6. Chciałbym pracować z ludźmi niepełnosprawnymi	3,8	1,8	3,6	1,7	2,22	0,0266*
7. Osoby niepełnosprawne są dobrymi pracownikami	4,2	1,6	4,0	1,4	2,65	0,0079*
8. Większość inwalidów to ludzie niesamodzieln i oczekujący pomocy	3,9	2,0	3,5	1,9	2,54	0,0112*
9. Osoby niepełnosprawne są mało cierpliwe	4,0	1,9	3,8	1,9	1,32	0,1857
10. Ludzi niepełnosprawnych należy oceniać tą samą miarą co ludzi zdrowych	4,2	1,9	3,8	2,0	3,31	0,0009*
11. Ludzie niepełnosprawni mogą mieć duże osiągnięcia sportowe	5,0	1,6	4,6	1,7	3,91	0,0001*
12. Razi mnie wygląd zewnętrzny osób niepełnosprawnych	4,6	1,9	4,0	1,9	5,13	<0,0001*
13. Osoby niepełnosprawne potrafią zarobić na swoje utrzymanie	4,5	1,6	4,4	1,5	2,43	0,0152*
14. Dzieci niepełnosprawne są agresywne	4,2	1,8	3,8	1,9	2,84	0,0046*
15. Nie czuję się swobodnie w towarzystwie osób niepełnosprawnych	3,9	2,0	3,6	2,0	2,50	0,0125*
16. Osoby niepełnosprawne zazdroszczą innym zdrowia	3,2	1,9	2,8	1,8	3,12	0,0018*
17. Osoby niepełnosprawne są często zbyt naiwne i dziecinne	4,0	1,9	3,7	1,8	2,33	0,0200*

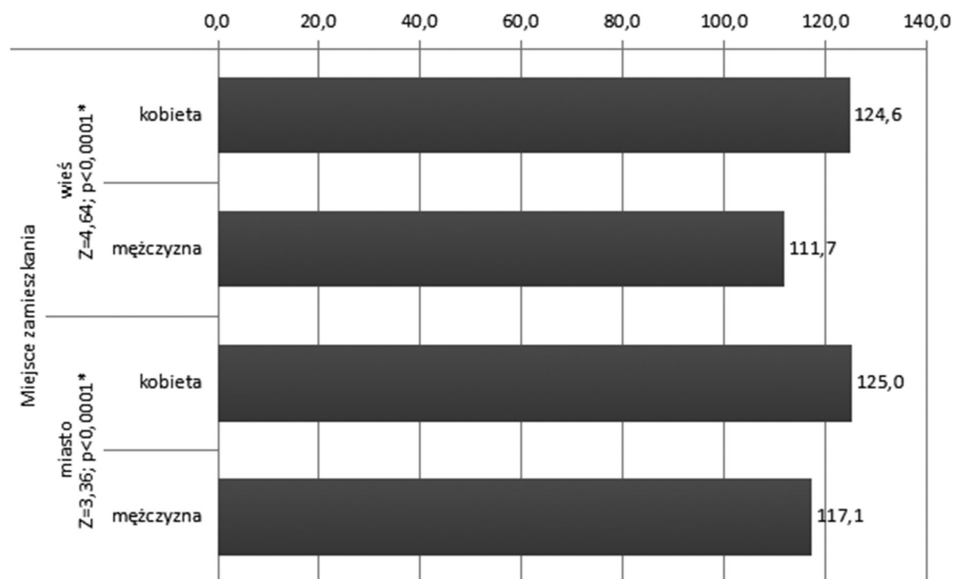
18. Widok osób niepełnosprawnych wywołuje u mnie lęk i obawy	4,3	1,9	4,0	2,0	2,30	0,0214*
19. Kontakt z osobą niepełnosprawną pozwala lepiej zrozumieć sens życia	4,6	1,7	4,2	1,6	4,17	<0,0001*
20. Zachowanie osób niepełnosprawnych często jest denerwujące	4,3	1,8	3,7	1,9	4,35	<0,0001*
21. Osoba niepełnosprawna może pomóc osobie zdrowej	5,1	1,4	4,9	1,4	1,98	0,0477*
22. Należy dążyć do bliskich kontaktów z osobami niepełnosprawnymi	4,6	1,4	4,4	1,2	4,48	<0,0001*
23. Powinno być więcej audycji telewizyjnych na temat osób niepełnosprawnych	4,7	1,5	4,0	1,7	6,79	<0,0001*
24. Osoby niepełnosprawne mają często kłopoty w sytuacjach towarzyskich	2,2	1,8	2,2	1,8	0,10	0,9191
25. Dobre stosunki os. niepełnosprawnych z os. zdrowymi są spowodowane często litością	3,5	2,0	3,0	1,8	3,57	0,0004*
26. Dzieci niepełnosprawne powinny być traktowane z dużą wyrozumiałością	4,3	1,6	4,0	1,6	3,00	0,0027*
27. Nie ma żadnych różnic w zachowaniu osób niepełnosprawnych i zachowaniu u ludzi zdrowych	3,4	1,8	3,2	1,9	1,49	0,1366
28. Chętnie poszedłbym na zawody sportowe, w których udział biorą os. niepełnosprawne	4,6	1,7	3,9	1,8	6,47	<0,0001*
29. Osoby niepełnosprawne potrafią cieszyć się życiem tak samo, jak wszyscy inni ludzie	5,1	1,5	4,8	1,6	4,25	<0,0001*
30. Osobę niepełnosprawną jest łatwiej urazić niż osobę zdrową	2,4	1,9	2,5	1,9	-0,48	0,6339

* istotne zróżnicowanie przy $p < 0,05$; M – średnia arytmetyczna; SD – odchylenie standardowe

Źródło: opracowanie własne.

Istotne różnice w poziomie wskaźnika ogólnego postaw wobec osób z niepełnosprawnością pomiędzy badanymi kobietami i mężczyznami zaobserwowano zarówno wśród osób mieszkających na wsi ($p < 0,0001$), jak i w mieście ($p < 0,0001$). W obu grupach wyższy poziom wskaźnika osiągnęły badane kobiety (wykres 2).

Wykres 2. Poziom postaw wobec osób z niepełnosprawnością mierzony skalą PWON studentów mieszkających na wsi i w mieście a płeć badanych

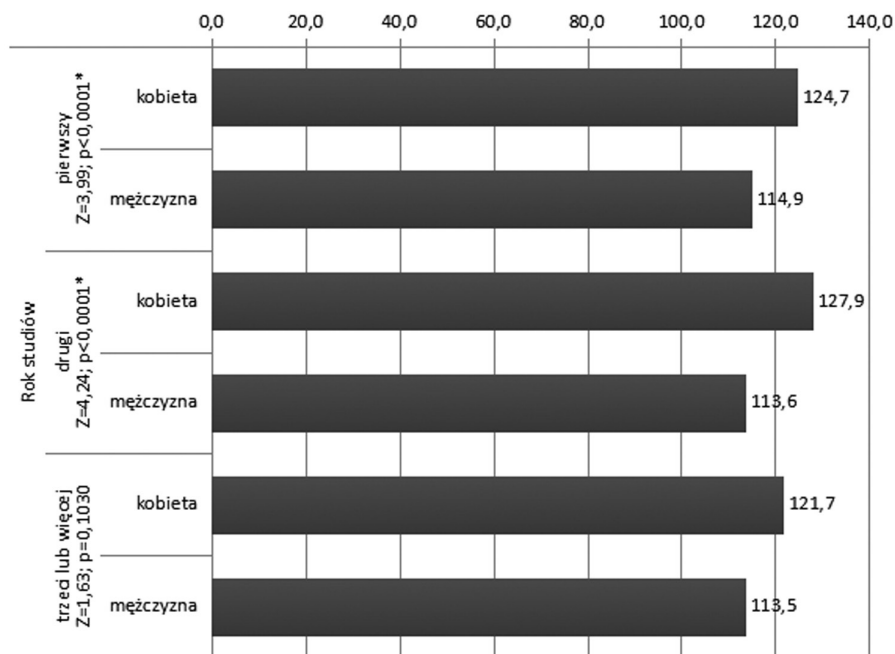

Z – wartość testu U Manna-Whitneya, p – istotne różnicowanie przy $p < 0,05$

Źródło: opracowanie własne.

Analiza statystyczna wykazała istotne różnice w poziomie wskaźnika ogólnego postaw wobec osób z niepełnosprawnością pomiędzy badanymi kobietami i mężczyznami studiującymi na pierwszym ($p < 0,0001$) oraz drugim ($p < 0,0001$) roku studiów. Nie odnotowano natomiast istotnych różnic ze względu na płeć w przypadku osób będących na trzecim lub wyższym roku studiów. Zarówno na pierwszym, jak i na drugim roku studiów wyższy poziom wskaźnika osiągnęły badane studentki (wykres 3).

Wykres 3. Poziom postaw wobec osób z niepełnosprawnością mierzony skalą PWON studentów na poszczególnych latach studiów a płeć badanych

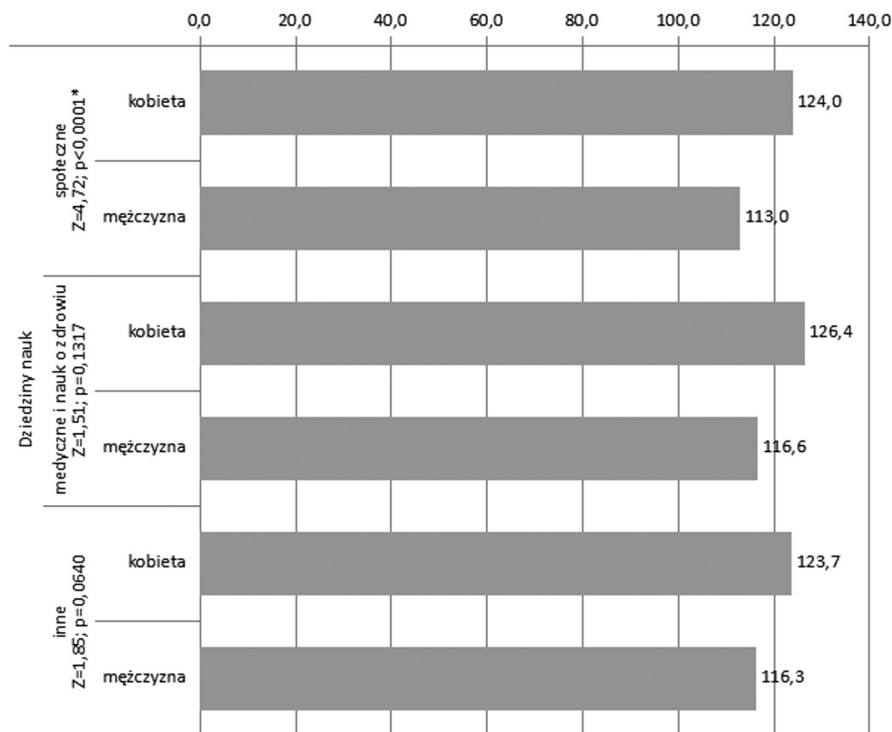

Z – wartość testu U Manna-Whitneya, p – istotne zróżnicowanie przy $p < 0,05$

Źródło: opracowanie własne.

Analiza poziomu ogólnego wskaźnika postaw w zależności od reprezentowanej dziedziny nauki wykazała istotne zróżnicowanie pomiędzy badanymi kobietami i mężczyznami studiującymi kierunki społeczne ($p < 0,0001$). Nie odnotowano istotnych różnic ze względu na płeć w przypadku studentów kierunków medycznych i nauk o zdrowiu ($p = 0,1317$) oraz innych dziedzin nauki ($p = 0,0640$). Na kierunkach społecznych istotnie wyższy poziom wskaźnika osiągnęły badane studentki (124,0 pkt) w stosunku do objętych badaniem mężczyzn (113,0 pkt) (wykres 4).

Wykres 4. Poziom postaw wobec osób z niepełnosprawnością mierzony skalą PWON studentów różnych dziedzin nauki a płeć badanych

Źródło: opracowanie własne.

Badając związek między ogólnym poziomem postaw wobec osób niepełnosprawnych a wiekiem badanych respondentów, wykryto istotną zależność w przypadku całej grupy badanych ($p = 0,0017$) oraz w przypadku kobiet ($p = 0,0051$). W obu przypadkach odnotowano słabą, dodatnią, korelację ($r < 0,02$) (tabela 3). Oznacza to, że wraz z wiekiem nieznacznie wzrastał poziom postaw wobec osób z niepełnosprawnością wśród całej badanej próby ($r = 0,11$) oraz wśród badanych kobiet ($r = 0,12$) (tab. 3).

Tabela 3. Związek ogólnego poziomu postaw wobec osób niepełnosprawnych i wieku badanych

	r(X,Y)	r ²	t	p
Razem	0,11	0,01	3,16	0,0017*
kobiety	0,12	0,01	2,81	0,0051*
mężczyźni	-0,02	0,00	-0,38	0,7018

* istotna zależność przy $p < 0,05$

Źródło: opracowanie własne.

W kolejnej części wybrano grupę osób o wynikach najniższych ($n = 53$; 9,0%) i najwyższych ($n = 46$; 7,8%). Do I grupy przyporządkowano respondentów o wynikach z przedziału od 0 do 80, natomiast do II grupy – badanych z wynikami od 160 do 180. W przypadku wyników najniższych wśród kobiet większość stanowiły osoby mieszkające w mieście (5,9%), studiujące na trzecim lub wyższym roku studiów (7,2%), studiujące kierunki społeczne (5,9%). Wśród badanych mężczyzn najniższe wyniki osiągnęli mieszkańcy wsi (10,9%), studenci trzeciego lub wyższego roku studiów (12,1%), studiujący kierunki medyczne lub nauk o zdrowiu (13,5%). W przypadku wyników najwyższych wśród kobiet większość stanowiły osoby mieszkające na wsi (7,7%), studiujące na pierwszym roku studiów (8,2%), studiujące kierunki medyczne lub nauk o zdrowiu (8,5%). Wśród mężczyzn najwyższe wyniki osiągnęli mieszkańcy miast (3,9%), studenci pierwszego roku studiów (5,2%), studiujący kierunki medyczne i nauki o zdrowiu (5,4%) (tab. 4).

Tabela 4. Najniższe i najwyższe poziomy postaw wobec osób z niepełnosprawnością mierzone skalą PWON a płeć badanych

Płeć	Wyniki niskie				Wyniki wysokie			
	(0–80 pkt)				(160–180 pkt)			
	n = 53				n = 46			
	K		M		K		M	
Miejsce zamieszkania								
wieś	14	4,7%	14	10,9%	23	7,7%	4	3,1%
miasto	17	5,9%	8	6,3%	14	4,9%	5	3,9%
Rok studiów								
pierwszy	17	6,1%	14	9,1%	23	8,2%	8	5,2%
drugi	3	1,9%	4	5,8%	7	4,5%	1	1,5%
trzeci lub więcej	11	7,2%	4	12,1%	7	4,6%	0	0,0%
Dziedziny nauk								
społeczne	19	5,9%	12	8,0%	16	5,0%	4	2,7%
medyczne i nauki o zdrowiu	9	4,5%	5	13,5%	17	8,5%	2	5,4%
inne	3	4,6%	5	7,3%	4	6,2%	3	4,4%
Razem	31	5,3%	22	8,6%	37	6,3%	9	3,5%

K – kobieta, M – mężczyzna

Źródło: opracowanie własne.

Dyskusja

W niniejszych badaniach stwierdzono, że płeć w istotnym stopniu determinuje postawy wobec osób niepełnosprawnych. Na 30 badanych twierdzeń w 26 kobiety prezentowały bardziej przychylne postawy. Szczególnie dotyczyło to możliwości zakładania rodziny, przyjaźni i częstszych kontaktów z osobą z niepełnosprawnością. Częściej od mężczyzn sądziły, że media za rzadko prezentują treści dotyczące osób z niepełnosprawnością, nie raził ich wygląd tych osób.

Damian Machalski, Małgorzata Kołpa i Aneta Grochowska przebadali 400 pacjentów Podstawowej Opieki Zdrowotnej

w 2019 r., posługując się autorską ankietą dotyczącą postaw wobec osób z niepełnosprawnością¹². Kobiety w stosunku do mężczyzn były bardziej przekonane, że osoby niepełnosprawne są dyskryminowane społecznie, że warto im pomagać, objąć szczególną opieką i pomocą. Większość badanych uważała, że osoby chore są dyskryminowane w społeczeństwie. Badani deklarowali współczucie, rzadziej życzliwość czy chęć pomocy osobom niepełnosprawnym.

Badania przeprowadzone przez Pawła Boryszewskiego na przykładzie opinii społeczności lokalnych 10 polskich gmin potwierdziły, że płęć żeńska wyraźnie dominuje nad męską w deklarowaniu chęci niesienia pomocy osobom z niepełnosprawnością¹³.

Ewa Gorczycka przebadła 139 dorosłych osób za pomocą autorskiej ankiety. Okazało się, że prawie $\frac{3}{4}$ respondentów uznaje swój stosunek do osób z ograniczoną sprawnością za pozytywny. Kobiety cechuje zdecydowanie lepszy od mężczyzn stosunek do niepełnosprawnych. Kobiety częściej przejawiają życzliwość i zrozumienie. W powierzchownych, krótkich i niezobowiązujących kontaktach przychylność respondentów dla niepełnosprawnych jest wyraźna. Te postawy ulegają zmianie, gdy stosunek zdrowy – niepełnosprawny wiąże się z koniecznością opieki, pomocy, przyjęcie osoby niepełnosprawnej za partnera życiowego¹⁴.

Zbliżone zależności zaobserwowano w badaniach studentów kierunków medycznych i nauk o zdrowiu prowadzonych przez Iwonę Radlińską, Martę Kożybską, Beatę Karakiewicz za pomocą międzynarodowego narzędzia (The Multidimensional Attitudes Scale Towards Persons – MAS). Kobiety prezentowały bardziej pozytywne postawy w zakresie komponentu poznawczego i behawioralnego¹⁵.

¹² Damian Machalski, Małgorzata Kołpa, Aneta Grochowska, „Postrzeganie osób niepełnosprawnych w społeczeństwie”, *Health Promotion & Physical Activity*, Vol. 4(9), 2019, 40–45.

¹³ Paweł Boryszewski, *Niepełnosprawni w opinii społeczności lokalnych na przykładzie 10 wybranych gmin w Polsce*, (Warszawa: Wyd. Akademii Pedagogiki Specjalnej, 2007), 52–53.

¹⁴ Ewa Gorczycka „Z badań nad postawami wobec osób niepełnosprawnych”, w: Joanna Lecewicz-Bartoszevska, Aleksandra Polak-Sopińska (red.), *Ergonomia niepełnosprawnym – współczesne i przyszłe kierunki rozwoju*, (Łódź: Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej, 2011), 118–143.

¹⁵ Iwona Radlińska, Marta Kożybska, Beata Karakiewicz, „Attitudes of Polish Medical and Health Sciences Students towards Persons with Physical Disabilities Using the MAS-PL Scale”, *International Journal of Environmental Research and Public Health*, Vol. 18(15), 2021, 7787.

Bardziej zróżnicowane zależności uzyskano w badaniach przeprowadzonych za pomocą skali PWON.

W badaniach Anthony'ego Gorecznego, Erin Bender, Guya Caruso oraz Celi Feinstein potwierdzono, że kobiety były bardziej pozytywnie nastawione do osób niepełnosprawnych w porównaniu z mężczyznami¹⁶.

Wojciech Wiliński, Rafał Świerczek i Marta Wieczorek badaniem objęły 167 studentów III roku Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu, stosując zmodyfikowaną Skalę Postaw Wobec Osób Niepełnosprawnych (PWON). Nie stwierdzili zależności między kobietami i mężczyznami. Być może wynika to z faktu modyfikacji stosowanej przez autorów Skali¹⁷.

Wyniki badań Marii Jankowskiej z zastosowaniem Skali Postaw Wobec Niepełnosprawnych Andrzeja Sękowskiego wśród młodzieży gimnazjalnej wykazały, że młode kobiety przejawiały bardziej pozytywne postawy wobec niepełnosprawności od młodych mężczyzn¹⁸.

Przyczyn bardziej przychylnych postaw kobiet wobec osób z niepełnosprawnością można doszukiwać się w mechanizmach socjalizacji, w których kobiety są wychowywane do odpowiednich skryptów społecznych jako osoby opiekuńcze, czule, przygotowywane do roli matki. Takie sprecyzowane oczekiwania społeczne, psychologiczne, kulturowe i edukacyjne wobec kobiet sprzyjają deklarowaniu postaw utożsamiających się z osobami mającymi trudności w codziennej egzystencji. Wydaje się, że kluczowe czynniki, które mogą wyjaśniać te postawy, to: tradycyjne role społeczne i kulturowe, wyższy poziom empatii, doświadczenia rodzinne, większa skłonność do działań altruistycznych, zaangażowanie w ruchy społeczne, doświadczenia dyskryminacji, czy wpływ edukacji. Kobiety, które są bardziej wykształcone w obszarze różnorodności i inkluzji, mogą wykazywać większą świadomość społeczną i bardziej przychylne postawy wobec osób z niepełnosprawnościami.

¹⁶ Anthony Goreczny, Erin Bender, Guy Caruso, Celia Feinstein, "Attitudes toward individuals with disabilities: results of a recent survey and implications of those results", *Research in Developmental Disabilities*, Vol. 32(5), 2011, 1596–1609. doi: 10.1016/j.ridd.2011.02.005.

¹⁷ Wojciech Wiliński, Rafał Świerczek, Marta Wieczorek, „Postawy studentów AWF we Wrocławiu wobec osób z niepełnosprawnością intelektualną”, *Rozprawy Naukowe AWF we Wrocławiu*, nr 40, 2013, 49–56.

¹⁸ Maria Jankowska, „Osobowościowe i społeczno-kulturowe uwarunkowania postaw wobec osób niepełnosprawnych. Badania młodzieży trzecich klas gimnazjalnych”, *Kwartalnik Naukowy*, nr 4(24), 2015, 202–227.

Otrzymane wyniki mogą być wskazówką do podejmowania badań wyjaśniających różnice między kobietami i mężczyznami, a także do inicjowania działań zmieniających opisywaną sytuację.

Wnioski

Przeprowadzone analizy wskazały, że kobiety częściej niż mężczyźni prezentowały pozytywne postawy wobec osób z niepełnosprawnością. Zaobserwowano zróżnicowanie ze względu na miejsce zamieszkania pomiędzy badanymi kobietami i mężczyznami. W obu grupach (mieszkańców wsi i mieszkańców miast) bardziej pozytywne postawy osiągnęły badane kobiety. Nie wykazano istotnych różnic pomiędzy studentami i studentkami trzeciego roku studiów. Jednak w odniesieniu do pierwszego i drugiego roku studiów częściej stwierdzano pozytywne postawy kobiet w porównaniu z badanymi mężczyznami. Analiza poziomu ogólnego wskaźnika postaw w zależności od reprezentowanej dziedziny nauki wykazała istotne zróżnicowanie pomiędzy badanymi kobietami i mężczyznami studiującymi kierunki społeczne, w których kobiety istotnie częściej deklarowały pozytywne postawy.

1. Kobiety częściej niż mężczyźni prezentowały pozytywne postawy wobec osób z niepełnosprawnością.
2. Kobiety mieszkające na wsi istotnie częściej od mężczyzn zamieszkujących wiejskie środowisko wyrażały bardziej przychylne opinie, jak również kobiety mieszkające w mieście w stosunku do mężczyzn deklarujących miejskie środowisko zamieszkania.
3. Studentki pierwszego i drugiego roku prezentowały istotnie częściej pozytywne postawy wobec osób z niepełnosprawnością w porównaniu ze studentami wymienianych roczników.
4. Studentki kierunków społecznych prezentowały bardziej pozytywne postawy w stosunku do studentów tych kierunków.

Kobiety częściej niż mężczyźni prezentowały postawę otwartości na innych, a poszukiwanie przyczyn takich deklaracji powinno motywować do kolejnych badań. Być może odmienne mechanizmy socjalizacji mają wpływ na powstanie opisywanych różnic i zależności.

Wykluczanie osób z niepełnosprawnością często wiąże się z niskim poziomem kapitału kulturowego i społecznego, dlatego nie

powinno dotyczyć elit społecznych, do których zaliczają się osoby posiadające wyższe wykształcenie. Zrozumienie potrzeb i funkcjonowania osób z niepełnosprawnością sprzyja mechanizmom inkluzji społecznej i powinno być priorytetem przy formułowaniu efektów uczenia się na uczelniach wyższych.

Sformułowane wnioski mają ograniczony zasięg, głównie do grupy studentów AB im. Jana Pawła II w Białej Podlaskiej. Mamy także świadomość różnicy, jaka wynika między deklarowanymi postawami studentów prezentowanymi w badaniach a konkretnymi zachowaniami jednostek. Pomimo tych faktów wydaje się, że badania na ten temat powinny być kontynuowane, gdyż są jednym z parametrów opisujących poziom naszego humanizmu.

Bibliografia

- Aronson, Elliot. Wilson, Timothy. Akert, Robin. *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, przeł. Anna Bezwińska i in., (Wyd. Zysk i S-ka, Poznań, 1997).
- Belzyt, Joanna Iza. Doroszuk, Joanna. Woynarowska, Agnieszka. *Doświadczenia niepełnosprawności w przestrzeni spotkania*, (Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Katedra, 2015).
- Boryszewski, Paweł. *Niepełnosprawni w opinii społeczności lokalnych na przykładzie 10 wybranych gmin w Polsce*, (Warszawa: Wyd. Akademii Pedagogiki Specjalnej, 2007).
- Bossaert, Goele. Colpin, Hilde. Pijl, Sip Jan. Petry, Katja. "The attitudes of Belgian adolescents towards peers with disabilities", *Research of Developmental Disabilities*, Vol. 32(2), 2011, 504–509. doi: 10.1016/j.ridd.2010.12.033.
- Bujanowska, Anna. *Uwarunkowania postaw studentów pedagogiki wobec osób niepełnosprawnych*, (Lublin: Wyd. UMCS, 2009).
- Byra, Stanisława. „Mechanizmy kształtowania się stereotypów dotyczących osób z niepełnosprawnością”, w: Maria Chodkowska, Stanisława Byra, Zdzisław Kazanowski, Danuta Osik-Chudowska, Monika Parchomiuk, Beata Szabała (red.), *Stereotypy niepełnosprawności. Między wykluczeniem i integracją*, (Lublin: Wyd. UMCS, 2010), 49–60.
- Chodkowska, Maria. „Stereotypy i uprzedzenia a aktywność zawodowa osób niepełnosprawnych”, w: Dorota Tomczyszyn, Wiesław

- Romanowicz (red.), *Aktywność zawodowa osób z niepełnosprawnością*, (Biała Podlaska: Wyd. PSW im. Papieża Jana Pawła II, 2012), 429–446.
- Gorczycka, Ewa. „Z badań nad postawami wobec osób niepełnosprawnych”, w: Joanna Lecewicz-Bartoszewska, Aleksandra Polak-Sopińska (red.), *Ergonomia niepełnosprawnych – współczesne i przyszłe kierunki rozwoju*, (Łódź: Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej, 2011), 118–143.
- Goreczny, Anthony. Bender, Erin. Caruso, Guy. Feinstein, Celia. “Attitudes toward individuals with disabilities: results of a recent survey and implications of those results”, *Research in Developmental Disabilities*, Vol. 32(5), 2011, 1596–1609. doi: 10.1016/j.ridd.2011.02.005.
- Jankowska, Maria. „Osobowościowe i społeczno-kulturowe uwarunkowania postaw wobec osób niepełnosprawnych. Badania młodzieży trzecich klas gimnazjalnych”, *Kwartalnik Naukowy*, nr 4(24), 2015, 202–227.
- Larkowa, Halina. *Człowiek niepełnosprawny: problemy psychologiczne*, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987).
- de Laat, Stijn. Freriksen, Ellen. Vervloed, Mathijs. “Attitudes of children and adolescents toward persons who are deaf, blind, paralyzed or intellectually disabled”, *Research in Developmental Disabilities*, Vol. 34(2), 2013, 855–863. doi: 10.1016/j.ridd.2012.11.004.
- Laws, Glynis. Kelly, Elaine. “The attitudes and friendship intentions of children in United Kingdom mainstream schools toward peers with physical or intellectual disabilities”, *International Journal of Disability Development and Education*, Vol. 52(2), 2005, 79–99.
- Machalski, Damian. Kołpa, Małgorzata. Grochowska Aneta. „Postrzeganie osób niepełnosprawnych w społeczeństwie”, *Health Promotion & Physical Activity*, Vol. 4(9), 2019, 40–45.
- Mike, Stanisław. *Psychologia społeczna*, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981).
- Nowak, Stefan. „Pojęcie postawy w teoriach i stosowanych badaniach społecznych”, w: Stefan Nowak (red.), *Teorie postaw*, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973), 17–69.
- Ostrowska, Antonina. *Niepełnosprawni w społeczeństwie 1993–2013*, (Warszawa: Wydawnictwo IFiS, 2015).

- Panek, Paul. Jungers, Melissa. "Effects of age, gender, and causality on perceptions of persons with mental retardation", *Research in Developmental Disabilities*, Vol. 29(2), 2008, 125–132. doi: 10.1016/j.ridd.2007.01.002.
- Pilecki, Andrzej. *Zmiany postaw młodzieży wobec osób niepełnosprawnych*, (Lublin: Wyd. UMCS, 2013).
- Radlińska, Iwona. Kozybska, Marta. Karakiewicz, Beata. „Attitudes of Polish Medical and Health Sciences Students towards Persons with Physical Disabilities Using the MAS-PL Scale”, *International Journal of Environmental Research and Public Health*, Vol. 18(15), 2021, 7787. doi:10.3390/ijerph18157787.
- Reykowski, Janusz. „Osobowość jako centralny system regulacji i integracji czynności”, w: Tadeusz Tomaszewski (red.), *Psychologia*, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975), 762–825.
- Sękowski, Andrzej. Krempa, Monika. „Osobowe i środowiskowe uwarunkowania postaw wobec osób niepełnosprawnych”, w: Ewa Zasępa, Tadeusz Gałkowski, *Oblicza psychologii klinicznej*, (Sopot: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne 2014), 191–209.
- Tomczyszyn, Dorota. „Stereotypy społeczne jako społeczne nastawienia wobec osób z niepełnosprawnością intelektualną”, w: Anna Leszczyńska-Rejchert, Ewa Kantowicz (red.), *Stereotypy a starość i niepełnosprawność*, (Toruń: Akapit, 2012), 155–174.
- Tuczyński, Krystian. Walat, Wojciech. „Trójczynnikowa koncepcja postawy człowieka wobec wykorzystania e-learningu w procesie kształcenia”, *Edukacja – Technika – Informatyka*, nr 29(3), 2019, 209–214.
- Wędzińska, Magdalena. *Młodzież wobec wartości i osób z niepełnosprawnością ruchową*, (Bydgoszcz: Wyd. Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2018).
- Wiliński, Wojciech. Świerczek, Rafał. Wieczorek, Marta. „Postawy studentów AWF we Wrocławiu wobec osób z niepełnosprawnością intelektualną”, *Rozprawy Naukowe AWF We Wrocławiu*, nr 40, 2013, 49–56.
- Wojciszke, Bogdan. „Postawy i ich zmiana”, w: Jan Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. III, (Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2000), 79–106.

JACEK DRAŻKIEWICZ

<https://orcid.org/0009-0006-8282-9972>

Uniwersytet w Siedlcach (Polska)

University of Siedlce (Poland)

Charakter kobiecej twórczości wyróżnionej w Ogólnopolskim Konkursie Literackim LIMESU. Przyczynek do badań¹

Streszczenie

Artykuł przybliży charakter kobiecej twórczości wyróżnionej w Ogólnopolskim Konkursie Literackim LIMESU, który od 1978 r. organizowany jest na Uniwersytecie w Siedlcach. Konkursy literackie od zawsze stanowiły ważny element literatury, kultury, świadectwo ich ewolucji oraz narzędzi wspierających rozwój narodu czy konsolidujących społeczność, podwyższający poziom intelektualny mieszkańców, stanowiły również instrument życia literackiego. Udział kobiet w tychże konkursach był ograniczony z powodu silnie zakorzenionych patriarchalnych norm społecznych, podrzędnej roli kobiet, sztywnych konwencji, które eliminowały je z wielu sfer życia publicznego, w tym z literatury i działalności artystycznej. Od początku istnienia konkursu LIMESU w wydawanych tomikach zauważyć też można początkujące poetki czy literatki, które próbowały swoich sił na niwie artystycznej. Artykuł przybliży tę poezję i prozę, jej charakter i wymowę.

Słowa kluczowe: poezja, proza, kobieta, konkurs literacki, Polska, Siedlce

¹ Publikacja przygotowana/dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Edukacji i Nauki. Jest wynikiem udziału w projekcie „Ośrodek Badań Historii Kobiet – kontynuacja II”.

THE NATURE OF WOMEN'S CREATIVITY HIGHLIGHTED IN THE NATIONAL LITERARY COMPETITION LIMES. A CONTRIBUTION TO RESEARCH

Abstract

The article presents the nature of women's creativity in the National Literary Competition LIMES, which has been organized at the University of Siedlce since 1978. Literary competitions have always been an important element of literature and culture, a testimony to their evolution and tools supporting the development of the nation or consolidating the community, they increased the intellectual level of residents, and were also an instrument of literary life. Women's participation in these competitions was limited due to strongly rooted patriarchal social norms, the subordinate role of women, and rigid conventions that eliminated them from many spheres of public life, including literature and artistic activity. Since the beginning of the LIMES competition, one can also notice beginning poets and writers who tried their hand at art. The article presents this poetry and prose, its character and meaning.

Keywords: poetry, prose, woman, literary competition, Poland, Siedlce

Pisarstwo kobiet uchodziło długo za zajęcie niepoważne, marginalizowane czy uznawane, np. przez wybitnych krytyków, za coś słabej jakości. Dlatego, aby zaistnieć w świecie literatury, kobiety zaczęły przyjmować męskie pseudonimy, niektóre usiłowały naśladować swoich kolegów w zakresie poetyki tekstu, inne upowszechniały i popularyzowały swoje dzieła w czasopiśmie. Bycie kobietą pióra dla wielu z nich oznaczało bycie kobietą czynu, szansę na względną niezależność ekonomiczną, przynoszącą oprócz skromnych zysków materialnych także satysfakcję twórczą oraz intelektualną. Z dużym, ale jednak nieprzesadnym uogólnieniem powiedzieć można, iż akces kobiet do literatury był ich pierwszym wielkim krokiem ku równouprawnieniu i wyzwoleniu.

Konkursy literackie jako przestrzeń promowania twórczości kobiet

Konkursy literackie od zawsze stanowiły ważny element literatury, kultury, świadectwo ich ewolucji oraz narzędzi wspierających rozwój narodu czy konsolidujących społeczność, podwyższały poziom intelektualny mieszkańców, stanowiły również instrument życia literackiego. Były szansą na promocję i popularyzowanie piśmiennictwa w środowisku, tworzyły platformę

wsparcia dla grona piszących, moderowały także życie literackie miasta. Jednakże dawniej, np. w XIX w., udział kobiet w tychże konkursach był ograniczony z powodu silnie zakorzenionych patriarchalnych norm społecznych, sztywnych konwencji, podrzędnej roli kobiet, które eliminowały je z wielu sfer życia publicznego, w tym z literatury i działalności artystycznej. Poza tym wiele konkursów literackich było organizowanych przez instytucje tradycyjnie wykluczające kobiety, takie jak akademie czy stowarzyszenia literackie, gdzie członkostwo było zarezerwowane dla mężczyzn. Obowiązkiem niewiasty było zajmowanie się domem i rodziną, a nie angażowanie się w działalność intelektualną czy artystyczną. Tak więc konkursy literackie, które stanowiły ważną część życia kulturalnego, okazywały się często zamknięte dla kobiet, co powodowało barierę w ich rozwoju i aktywności w dziedzinie literatury. Niektóre wybitne twórczynie (np. Maria Konopnicka, Maria Rodziewiczówna) przełamywały te przeszkody, przekraczały narzucone im ograniczenia i aktywizowały swoją działalność w życiu literackim, w tym w konkursach, otwierając drogę przyszłym pokoleniom pisarek i laureatek. Wybierając konkursową drogę do sławy, jak piszą badacze, „wpadały w skomplikowaną sieć zależności, w której płeć odgrywała istotną rolę. Nakładanie się podwójnych mechanizmów uprzedzeń, wynikających pośrednio także z obserwacji dotychczasowych doświadczeń kobiet w zawodach, sprawiało, że krytyka patrzyła na laureatki baczynym okiem. To wszystko jednak nie odstraszało kobiet, co poskutkowało zauważalną ich obecnością w gronie zwyciężczyń”². Te konkursowe triumfy pisarek, szczególnie w drugiej połowie XIX i na przełomie XIX i XX w. – przede wszystkim powieściowe – stanowiły „z jednej strony sygnał przełamywania literackiej hegemonii mężczyzn, z drugiej – odbicie coraz większej widoczności kobiet w sferze publicznej i artystycznej”³. Zmiany te związane były z przemianami emancypacyjnymi, które spowodowały rozluźnienie patriarchalnych struktur i zwiększenie akceptacji dla kobiecego głosu w literaturze. Rynek literacki cieszył się ogromnym zainteresowaniem pań, a pisarstwo okazało się sferą interesującą dlań nie tylko dla-

² Iwona Przybysz, *Sąd nad literaturą. Konkursy literackie na łamach prasy warszawskiej drugiej połowy XIX wieku*, (Lublin: Episteme, 2023), 345.

³ Ibidem, 347.

tego, że zdobywały dzięki niemu częściowo prawną niezależność ekonomiczną, ale również ze względu na aktywność, która zapewniała im wysoką pozycję społeczną⁴.

Ogólnopolski Konkurs Literacki LIMESU

Ogólnopolski Konkurs Literacki LIMESU ma długą historię, sięgającą roku 1978, i jest najstarszą edycją studenckiego konkursu literackiego w Polsce. Powstał on jako inicjatywa Studenckiego Ośrodka Działań Kulturalnych LIMES, działającego przy siedleckiej uczelni (Wyższej Szkole Rolniczo-Pedagogicznej), którego celem było rozwijanie twórczego potencjału studentów oraz promowanie ich literackich osiągnięć. Konkurs szybko zyskał akceptację środowiska literackiego w Polsce, a także stał się istotnym elementem kulturalnego krajobrazu Siedlec i ważnym wydarzeniem miejscowym, w tym studenckim. Okazał się też poetycko-prozatorską platformą wydawniczą lokalnych literatów – po każdym konkursie wydawane były najpierw broszury, potem zbiorki z nadesłanymi i nagrodzonymi utworami – co bardzo ożywiło i środowisko akademickie, a w szczególności żaków, i środowisko twórcze Siedlec i okolic. W pierwszych latach istnienia konkurs literacki koncentrował się głównie na poezji, dając studentom możliwość wyrażania siebie poprzez piękno słowa i zastosowanie różnorodnych form poetyckich i środków stylistycznych. Z czasem oferta konkursu została poszerzona o kategorię „proza”, co umożliwiło studentom eksplorację narracji i rozwijanie swoich umiejętności w zakresie pisania dłuższych form, takich jak opowiadanie czy esej. Po kilkunastu latach istnienia konkurs stał się rozpoznawalny w skali kraju, a jego coroczne edycje przyciągały uwagę zarówno studentów, jak i osób spoza kręgu akademickiego, zainteresowanych twórczością literacką.

Od początku istnienia konkursu w publikacjach i wydawanych tomikach zauważyć można początkujące poetki czy literatki, które próbowały swoich sił na niwie artystycznej. Część z nich traktowała swoją twórczość jako „życiową przygodę”, jedno- lub kilkurażową, inne – jako sposób na zaistnienie w świecie artystycznym

⁴ Ewa Kraskowska, *Narodziny pisarki dwudziestowiecznej*, w: Ewa Kraskowska, Bogumiła Kaniewska (red.), *Polskie pisarstwo kobiet w wieku XX: procesy i gatunki, sytuacje i trendy*, (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2015), 15.

młodych, kolejne – jako promowanie i upowszechnianie kobiecego „ja” poetyckiego, literacki sposób na zlikwidowanie bądź złagodzenie wewnętrznych napięć, lęków, stresu czy niepokojów. Była to więc płaszczyzna odreagowywania traum, pokonywania depresji. Część z nich została z czasem poetkami, uznanymi nie tylko w środowisku lokalnym czy regionalnym.

Poetyckie figuracje

Jak wynika z analiz poszczególnych tomików pokonkursowych, spora grupa literatek poszukiwała w tej twórczości i odkrywała w niej swoje kobiece „ja”, zogniskowane na autentyczności, naturalności, kruchej, delikatnej konstrukcji, ale przy tym wartościowej, cennej, uroczej:

zawsze chciałam być
Alicją
z Krainy Czarów
i jak ona
przejsć
na drugą stronę lustra
bosymi stopami biegać
po łące
dotykać zapachu mięty
i dobre słowa
rozsiane wiatrem
chwytać w dłonie
wypełniać nimi ciszę
zamieszkała
po prawdziwej stronie lustra⁵
jakiej potrzeba rozpaczy
żeby pochylić głowę
wcisnąć rumieniec do kąta
stłamsić w sobie siebie
złapać za gardło dumę

⁵ Barbara Maksymiuk, ***, w: *42 Konkurs Literacki LIMESU: utwory nagrodzone i wyróżnione*, (Siedlce: Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach. Uczelniany Ośrodek Kultury, 2019), 67.

aż umilknie charkot
jakiego trzeba głodu
w oczach niemowlęcia
żeby uklęknąć wśród ludzi
i wyciągnąć rękę⁶

Ekspozowanie odrębności podmiotowego „ja”, jego złożoności, akcentowanie problematyki kształtowania tożsamości niewieściej w patriarchalnym świecie, jej tradycyjnych i nowoczesnych uwarunkowań stanowią podstawę interpretacyjną większości utworów. Poetki stawiają też pytania o sens życia, o kobiece doświadczenia, przeżycia, o samookreślenie siebie w globalnym świecie, własne dowartościowanie:

czasami tak bywa
że nasze ciepłe złudzenia
umierają
w zimnej mgłę
że wsłuchani w dawnych siebie
bezgłośnie krzyczymy
rozmieniając się na drobne
okruchy życzliwości
czasami tak bywa
że musimy odejść
aby pójść dalej⁷

Podejmują również kwestie społecznego, obyczajowego uznania, autonomii i zależności tak w kontekście jednostkowym, jak i wspólnotowym, lokalnym i globalnym:

o jedno słowo
za dużo
o jedno zdanie
za mało
twoje obrażone wyjście

⁶ Marzenna Lewandowska, *Madonna klęcząca*, w: *XXV Konkurs Literacki. Utwory nagrodzone i wyróżnione*, (Siedlce: Studencki Ośrodek Działań Kulturalnych „Limes”, 2002), 86.

⁷ Agnieszka Magierska, ***, w: *43 konkurs literacki LIMESU: utwory nagrodzone i wyróżnione*, (Siedlce: Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach. Uczelniany Ośrodek Kultury, 2020), 19.

strata dzielona na pół
zatrzymuje świat
w filmowym kadrze
z wątplenia i niedowierzania
ty tracisz cierpliwość
ja zaufanie⁸

Poszukując formuł charakteryzujących kobiecość, literatki odwołują się do różnorodnych sposobów, metod, wzorców, naśladują i modyfikują, stosują niedopowiedzenia, używają abstrakcji, figuracji, personifikują damskie uczucia, odkrywają intymność:

Zapłonął płomień Twojego uśmiechu,
swoją przyjemną wonią cały dom nappełnił.
Ty często mojego przyjscia do Ciebie czekasz.
Nie chcę spędzonej z Tobą chwili stracić ani jednej⁹.
Wyobraź sobie, że ludzkość
to wielka półka z książkami
każdy człowiek – inna książka
Szukasz czegoś dla siebie
znajdujesz kryminały
pełne mrocznych tajemnic
bogate w wiedzę
słowniki lub encyklopedie
sagi wypełnione
życiową mądrością pokoleń
listy wielkich osobowości –
– zapisy ich przyjaźni
pamiętniki przepełnione
sekretami ludzkich serc
i perełki – tomiki poezji
wzbogacone o notkę biograficzną autora
I już wiesz, co wybierzesz,
choć na stole kusi Cię...
... tabloid¹⁰

⁸ Eadem, ***, w: *ibidem*, 21.

⁹ Justyna Wrzosek, *Wierna pamięć*, w: *ibidem*, 27.

¹⁰ Agnieszka Magierska, ***, w: *32 Konkurs Literacki LIMESU: utwory nagrodzone i wyróżnione*, (Siedlce: Akademia Podlaska. Uczelniany Ośrodek Kultury, 2009), 57.

Poetki wypełniają przestrzeń kolorem, kształtem, pięknem, autentycznością, naturalnością, wrażliwością, pokazując przy tym niezgodę na przemoc, dominację, dyskryminację, a promując postawę akceptacji, tolerancji, równouprawnienia:

był brudny i śmierzący
pijaczek w galerii handlowej
kukurydziane chrupki
popijał czterdziestoprocentowym
łykiem znieczulenia
używał łaciny – tej nieantycznej
nie znał już gładkich słów
mruczał pod nosem
wyzwiska pod adresem rządu
nagle spojrzał na mnie
zapłakaną
przygniecioną kolejną stratą
w jednej chwili otrzeźwiał
przeprosił za swoistą wiązanke
pocieszył, że „różni są ludzie”
i sam zapłakał
wtedy zobaczyłam
CZŁOWIEKA¹¹
Wieczorami
kobiety nabrzmiewają.
Krucze i zapatrzone
idą prosto
w płomień¹².
Usta
okrwawione śladem pocałunku
Ciało
pokłute pamięcią dotyku
Ponad czasem
Rozpięta
na krzyżu złudzeń
nieśmiertelnie umiera
z miłości¹³

¹¹ Agnieszka Magierska, *** , w: ibidem, 58.

¹² Anna Walentyna Kubik, Ćmy, w: *XXIX Konkurs Literacki: utwory nagrodzone i wyróżnione*, (Siedlce: Akademia Podlaska. Uczelniany Ośrodek Kultury, 2006), 33.

¹³ Małgorzata Stachowiak, *Ecce Femina*, w: *XXVIII Konkurs Literacki. Utwory laureatów*, (Siedlce: Akademia Podlaska. Uczelniany Ośrodek Kultury, 2005), 16.

W wielu utworach zauważyć można talent wrażliwej, uduchowionej osoby (kobiety), dla której tekst (słowa) stał się wynikiem obserwacji znajomych jej kręgów społecznych oraz przejawem różnorodnych klimatów intelektualnych.

Prozatorskie autoportrety

Prozy kobiecej, w wybranych i analizowanych tomikach pokonkursowych, jest zdecydowanie mniej. To przede wszystkim opowiadania. Najbardziej wyróżniającą się pisarką końca XX i początku XXI w. jest Krystyna Rudnicka, zdobywczyni kilku czołowych nagród (I, II czy III) i wielu wyróżnień. Siedlczanka, która swoje życie związała z Podlasiem i miastem Siedlce¹⁴. W 1994 r. zadebiutowała tomikiem poetyckim *Księżycową ścieżką*, w 1999 r. wydała zbiór *Ku najdalszej z gwiazd*. Jest także autorką prozy wspomnieniowej (cykl *Szeherezady*) oraz licznych tomików poetyckich i poezji dziecięcej. Utwory nagradzane i wyróżniane charakteryzują się intymnością, opisem doświadczeń i przeżyć, także tych tragicznych, z czasów II wojny światowej, wspomnieniami z dzieciństwa. Autorka w sposób przystępny i wielobarwny prezentuje historię własną oraz jej małej ojczyzny – Siedlec i Podlasia. Całe życie pozostawała aktywna literacko. Pisanie było treścią i sensem jej życia, nawet drobiazgi, rzeczy codzienne, użyteczne, nabierały w jej utworach znaczenia. Jej życiowe motto brzmiało: „Jestem, więc piszę, piszę, więc jestem”. Zacytujmy:

Wśród ubrań była sukienka – granatowa w duże białe groszki, ozdobiona białym kołnierzykiem i białymi mankietami. Doprowadziłam ją do „stanu używalności” i schowałam do szafy. Była trochę za duża. Spódniczki i bluzki mogłam nosić, ale trudno mi było pozbyć się uczucia, że należały w przeszłości do kogoś – kto już nie żyje. Część z ubrań rozpadała się. Jak to określiła moja matka, była „zleżała”. Czas i zamknięcie w kuferku zrobiły swoje¹⁵.

¹⁴ Szkice poświęcone twórczości Krystyny Rudnickiej: Monika Małczuk, *O narracji i stylu prozy wspomnieniowej Krystyny Rudnickiej*, w: Klaudia Jastrzębska przy udziale Jolanty Sawickiej-Jurek i Ewy Borkowskiej (red.), *Życie literackie i kulturalne Siedlec. Tradycja i współczesność*, (Siedlce: Stowarzyszenie tutajteraz, 2013), 167–183, także Andrzej Borkowski, *Historia w twórczości poetów siedleckich*, w: ibidem, 107–120. Poetka zmarła 19 kwietnia 2023.

¹⁵ Krystyna Rudnicka, *Inga* (fragmenty), w: *XXIII Konkurs Literacki. Utwory nagrodzone i wyróżnione*, (Siedlce: Akademia Podlaska. Uczelniany Ośrodek Kultury, 2000), 36.

Poszukując formuł charakteryzujących konkursową prozę kobiet, trzeba wskazać przede wszystkim na elementy osobistych wyznań, uczuć, zwracanie uwagi na paradygmaty egzystencjalne i autobiograficzne, uruchamiane w perspektywie historycznej i kulturowej, podejmowanie kwestii społecznych, obyczajowych, refleksję uwzględniającą indywidualne pragnienia i potrzeby. Jest w nich też mowa o macierzyństwie, wychowaniu, obecności bądź braku rodziców, edukacji, życiu zawodowym i prywatnym. Zaprezentowane opowiadania, historie czy wspomnienia tworzą wspólny „autoportret kobiecy”: niejednoznaczny, ale barwny, pokazujący różne sposoby przeżywania świata przez podmiot kobiecy, doświadczenia kobiece w różnym czasie i różnych okolicznościach, jak również spojrzenia z perspektywy kobiecej, które stanowią dla nich samych źródło siły.

Ewa Kraskowska¹⁶ i Grażyna Borkowska¹⁷, badaczki literatury kobiecej, uznały, iż najbardziej typową cechą pisarstwa niewieściego jest autobiografizm. Większość pokonkursowej prozy ma narrację pierwszoosobową, a dzieje bohaterek mniej lub bardziej pokrywają się z doświadczeniem własnym autorek. Borkowska, odwołując się do mitologicznej historii Arachne jako obrazowej metafory twórczości kobiecej, pisze:

Cokolwiek tworzysz, tworzysz siebie. Cokolwiek odsłaniasz, odsłaniasz siebie: kobiety piszące są niezdolne do dystansu wobec tekstu, niezdolne do samoskrycia, przysłonięcia i ucieczki. Tekst jest figurą ciała, a proces twórczy przypomina akt narodzin¹⁸.

Proza kobiet, zaprezentowana niekiedy we fragmentach, na łamach literackich tomików pokonkursowych LIMESU, to literatura mniej atrakcyjna artystycznie, popularna, która ofiarowywała psychiczny komfort, niekiedy ucieczkę od szarej rzeczywistości, zapomnienie, przeniesienie się w świat marzeń czy wspomnień. Realizowała również mniejsze lub większe talenty twórcze. Nie działały w niej prawa konkurencji, a raczej reguły solidarności i wzajemnego niewieściego wsparcia¹⁹. Poruszana tematyka/problematyka

¹⁶ Ewa Kraskowska, „Kilka uwag na temat powieści kobiecej”, *Teksty Drugie*, nr 4/5/6, 1993, 266.

¹⁷ Grażyna Borkowska, *Cudzoziemki. Studia o polskiej prozie kobiecej*, (Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 1996).

¹⁸ Ibidem, 13.

¹⁹ Więcej o tym, w odniesieniu do kobiecej prozy międzywojennej, pisze Ewa Kraskowska, *Piórem niewieściem. Z problemów prozy kobiecej dwudziestolecia międzywojennego*, (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1999), 29.

kwestii kobiecej rozpatrywana jest w wymiarze damskiej samodzielności, niezależności, pielęgnowania odrębności na gruncie społecznym i prywatnym, a sprawy kobiet nie są mniej ważne od innych. Obrazy codzienności, upodobania, ciało, cielesność, macierzyństwo, wielkie miłości, cudowne życie, ale i tragedie osobiste, dramaty, nieszczęścia to najczęściej wykorzystywane przez pisarki zagadnienia. Życie tych twórczyń w odmienny i bardziej istotny sposób uzupełnia i aktywizuje sensory ich utworów, niż dzieje się to w przypadku pisarzy.

Przywołajmy fragment:

Kiedy się zestarzałem, rytuał ten podjęli moi czterej synowie. Oni, podobnie jak ja, uwielbiali wędrować w czas kanikuly do wioski. Nazywali ją zaczarowaną. Któregoś lata tak rozpaczliwie zatęskniłem, iż zapragnąłem znów udać się tam osobiście. I pojechałem. Osada była jak dawniej – nietknięta zębami czasu ... Pokuśtykałem do chatki karmicielki kotów. Zawołałem ją po imieniu – wyszła wnet, w otoczeniu dachowców, jakaś inna kobieta.

– Mojomira...? – zapytałem.

Skinęła głową i otworzyła mi furtkę. Wstąpiłem, by ją powitać...²⁰

Zebrane z wybranych tomików przykłady kobiecej prozy stanowią zbiór różnorodnych narracji, wymykając się niekiedy stereotypom gatunkowym. Nie sposób omówić tu wszystkich szczegółowo, podobnie jak i poezji. W niniejszym artykule pokonkursowe promowanie i upowszechnianie twórczości literackiej kobiet jest jedynie zasygnalizowane, stanowi przyczynek do dalszych, pogłębianych badań i analiz na ten temat. A to, co daje się zauważyć i co należy zaznaczyć – to to, że przywoływana i omawiana w artykule literatura kobiet (poezja i proza), nawet jeżeli momentami nudna, banalna, mało atrakcyjna artystycznie i treściowo, stanowi jednak ważny głos niewieści, włączający się w ogólnopolski nurt literatury kobiecej, tworzy niewyczerpane źródło wiedzy nie tylko o kobietach i ich światach (wewnętrznych czy zewnętrznych, np. małych ojczyznach), ale również o kulturze, przemianach społecznych, obyczajowych, historii, ewolucji obyczajów, problemach jednostkowych i wspólnotowych.

²⁰ Anna Piłszewska, *Karmicielka kotów*, w: 42 Konkurs Literacki LIMESU, 34. „Mojomira znaczy «mój pokój», «mój skarb», ibidem, 33.

Bibliografia

Źródła

- XXIII Konkurs Literacki. Utwory nagrodzone i wyróżnione*, (Siedlce: Akademia Podlaska. Uczelniany Ośrodek Kultury, 2000).
- XXV Konkurs Literacki. Utwory nagrodzone i wyróżnione*, (Siedlce: Studencki Ośrodek Działań Kulturalnych „Limes”, 2002).
- XXVIII Konkurs Literacki. Utwory laureatów*, (Siedlce: Akademia Podlaska. Uczelniany Ośrodek Kultury, 2005).
- XXIX Konkurs Literacki: utwory nagrodzone i wyróżnione*, (Siedlce: Akademia Podlaska. Uczelniany Ośrodek Kultury, 2006).
- 32 Konkurs Literacki LIMESU: utwory nagrodzone i wyróżnione*, (Siedlce: Akademia Podlaska. Uczelniany Ośrodek Kultury, 2009).
- 42 Konkurs Literacki LIMESU: utwory nagrodzone i wyróżnione*, (Siedlce: Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach. Uczelniany Ośrodek Kultury, 2019).
- 43 Konkurs Literacki LIMESU: utwory nagrodzone i wyróżnione*, (Siedlce: Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach. Uczelniany Ośrodek Kultury, 2020).

Opracowania

- Borkowska, Grażyna. *Cudzoziemki. Studia o polskiej prozie kobiecej*, (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich, 1996).
- Borkowski, Andrzej. „Historia w twórczości poetów siedleckich”, w: Klaudia Jastrzębska przy udziale Jolanty Sawickiej-Jurek i Ewy Borkowskiej (red.), *Życie literackie i kulturalne Siedlec. Tradycja i współczesność*, (Siedlce: Stowarzyszenie tutajteraz 2013).
- Kraskowska, Ewa. „Kilka uwag na temat powieści kobiecej”, *Teksty Drugie*, nr 4/5/6, 1993, 259–273.
- Kraskowska, Ewa. „Narodziny pisarki dwudziestowiecznej”, w: Ewa Kraskowska, Bogumiła Kaniewska (red.), *Polskie pisarstwo kobiet w wieku XX: procesy i gatunki, sytuacje i trendy*, (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2015), 29–54.
- Kraskowska, Ewa. *Piórem niewieściem. Z problemów prozy kobiecej dwudziestolecia międzywojennego*, (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1999).
- Małczuk, Monika. *O narracji i stylu prozy wspomnieniowej Krystyny Rudnickiej*, w: Klaudia Jastrzębska przy udziale Jolanty Sawickiej-Jurek i Ewy Borkowskiej (red.), *Życie literackie i kulturalne*

- Siedlec. Tradycja i współczesność*, (Siedlce: Stowarzyszenie tutajteraz, 2013), 167–183.
- Przybysz, Iwona. *Sąd nad literaturą. Konkursy literackie na łamach prasy warszawskiej drugiej połowy XIX wieku*, (Lublin: wydawnictwo Episteme, 2023).
- Zawiszewska, Agata. Galant, Arleta (red.). *Czytanie. Kobieta, biblioteka, lektura*, (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego 2015).

RECENZJA

BARBARA BANDZAREWICZ

<https://orcid.org/0000-0002-8368-422X>

Uniwersytet w Siedlcach (Polska)

University of Siedlce (Poland)

Beata Walęciuk-Dejneka (red.), *Literatura i prawo – związki i relacje*, (Siedlce: Wydawnictwo Naukowe UwS, 2023), ss. 187, ISBN 978-8367162-85-2

Badania nad związkami prawa i literatury od kilku dziesięcioleci stanowią przedmiot zainteresowania na całym świecie. Jak bowiem pisze Marek Wąsowicz: „w Stanach Zjednoczonych czy w państwach skandynawskich, powstały poważne ośrodki naukowe zajmujące się tą tematyką oraz bogata literatura przedmiotu”¹. W Polsce tego rodzaju dociekania były dotychczas nieco marginalizowane, co jednak oczywiście nie oznacza, że nie pojawiły się już wartościowe publikacje, które stanowią dość obszerne omówienie wskazanej problematyki².

¹ Marek Wąsowicz, „Słowo wstępne”, w: Jarosław Kuisz, Marek Wąsowicz (red.), *Prawo i literatura. Szkice*, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2015), 7.

² Do takich prac, wpisujących się w nurt Law & Literature, zaliczyć można między innymi: Jarosław Kuisz, Marek Wąsowicz (red.), *Prawo i literatura. Szkice*, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2015); Jarosław Kuisz, Marek Wąsowicz (red.), *Prawo i literatura. Szkice drugie*, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2017); Jarosław Kuisz, Marek Wąsowicz (red.), *Prawo i literatura. Antologia*, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2019); Jarosław Kuisz, Marek Wąsowicz (red.), *Prawo, literatura i film w Polsce Ludowej*, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2021); Joanna Kamień, Jerzy Zajdało, Kamil Zeidler (red.), *Prawo i literatura. Parerga*, (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2019).

W ostatnich dziesięcioleciach obserwujemy swoistą tendencję do wydobywania na światło dzienne tematów marginalizowanych, co z kolei sprawia, że związki literatury i prawa cieszą się coraz większym zainteresowaniem w pracach między innymi reprezentantów literaturoznawstwa czy historii. Publikacja *Literatura i prawo – związki i relacje* pod redakcją Beaty Wałęciuk-Dejneki, wydana w serii Literatura i Prawo, stanowi przykład owego zwiększonego zainteresowania wspomnianym tematem, wnosząc istotny wkład w badania interdyscyplinarne oraz otwierając nowe perspektywy analizy relacji między literaturą a prawem. Od razu należy nadmienić, iż optyka została tutaj odwrócona poprzez usytuowanie refleksji w obszarze „literatury i prawa”, a zatem w ujęciu, które od literackiego obrazu przestępstwa przechodzi do przestępstwa, uwzględniając paradygmat prawny. Jak zaznacza sama redaktorka: „to drugi tom monografii wieloautorskiej, włączającej się w ogólnopolski dyskurs naukowy badaczy upominających się o interdyscyplinarne studia z zakresu Law & Literature³. Warto przy okazji nadmienić, że pierwszy tom (wydany w 2017 roku, w ramach serii Literatura i Prawo), *Literatura i prawo – przegląd zjawiska*, także stanowi próbę pokazania związków oraz zależności między literaturą i prawem. „Autorzy artykułów ... to humaniści, w większości literaturoznawcy, ale też filologowie i historycy, dla których punktem wyjścia jest literatura, tekst, język”⁴ – podkreśla Beata Wałęciuk-Dejneka.

Teksty zgromadzone w obu tomach są godne uwagi, ponieważ stanowią świadectwo docierania do polskiej nauki trendów europejskich i światowych w zakresie badań nad szeroko rozumianymi związkami prawa z tekstami kultury.

Oprócz wspomnianych zbiorów ukazała się również monografia autorska Beaty Wałęciuk-Dejneki: *Literackie przestępstwa. Obrazy kobiecych demonów w wybranych utworach literackich. Szkice* – seria: Literatura i Prawo. Badaczka w swoich rozważaniach skupiła się na analizie doświadczeń bohaterek, sięgając przy tym po problematykę związaną z funkcjonowaniem kobiet na pograniczu

³ Beata Wałęciuk-Dejneka, „Wstęp”, w: eadem (red.), *Literatura i prawo – związki i relacje*, (Siedlce: Wydawnictwo Naukowe UwS, 2023), 7.

⁴ Beata Wałęciuk-Dejneka, „Wstęp”, w: eadem (red.), *Literatura i prawo – przegląd zjawiska*, (Siedlce: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego w Siedlcach, 2017), 7.

prawa. Trzeba zaznaczyć, że autorka bez wątpienia poszerza tutaj temat wielowymiarowych relacji literatury i prawa, zaznaczając, iż jest to „próba opowiedzenia o mrocznej feminie, niszczącej harmonię, wprowadzającej bezład i niepokój, o jej destrukcyjnych oddziaływaniach na jednostkę i rzeczywistość”⁵.

Publikacja *Literatura i prawo – związki i relacje* składa się z trzech części. Są to kolejno: *Literatura i prawo*, *Prawo i medycyna* oraz *Literatura i prawo: twórczość*.

Część pierwszą otwiera tekst Barbary Bandzarewicz, *Mordercza kurtyzana – zjawisko prostytutki w „Masce żelaznej” Ewy Łuskiny*. Autorka analizuje zjawisko prostytutki jako patologii społecznej w noweli *Maska żelazna*, obecnie słabo kojarzonej pisarki Ewy Łuskiny. Główna bohaterka utworu, Carnea, to weneczka kurtyzana, która reprezentuje w literaturze polskiej typ kobiety demonicznej. Sięgając do głęboko zakorzonego w kulturze stereotypu *femme fatale*, Łuskińska, podobnie jak kilka lat później robił to na przykład Witkacy, poddaje go deformacji oraz swoistemu wyolbrzymieniu, deszyfrując jego schematyczność, a także upraszczający charakter. Kreacja postaci niepozbawiona jest jednak, co bardzo istotne, głębszej refleksji nad istotą bycia kobietą, a zwłaszcza człowiekiem wpłatanym w mechanizmy społeczne oraz historiozoficzne. Tym samym doskonale wpisuje się ona w poczet wszystkich heroin pisarki – groteskowych, przerysowanych, lecz w konsekwencji i tragicznych.

O literackich aspektach kary śmierci w twórczości Edgara Allana Poeego pisze z kolei Karolina Byszewska w artykule: *Literackie aspekty kary śmierci na przykładzie wybranych utworów prozatorskich Edgara Allana Poeego*. Autorka skupia się przede wszystkim na analizie sposobów, w jakie Poe eksploruje temat kary śmierci w swojej prozie (w utworach: *Zagłada domu Usherów*, *Duch przeko-ry*, *Czarny kot*, *Beczka Amontillado*) oraz na identyfikowaniu literackich środków wyrazu wykorzystanych przez pisarza w kontekście tego tematu. Karolina Byszewska, poprzez interpretację wybranych tekstów, zastanawia się również nad tym, jakimi motywami kieruje się jednostka, decydując, kto powinien stracić życie.

⁵ Beata Wałęciuk-Dejneka, „Wstęp”, w: eadem (red.), *Literackie przestępczynie. Obrazy kobiecych demonów w wybranych utworach literackich. Szkice*, (Siedlce: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego w Siedlcach, 2019), 11.

Następny artykuł, pióra Joanny Frużyńskiej, *Prawa dziecka i poezja. Los polskich dzieci w międzywojennej twórczości Janiny Porazińskiej i Ewy Szelburg-Zarembiny* stanowi próbę odnalezienia w wierszach dla dzieci (doby międzywojnia) aspektów związanych z istnieniem, funkcjonowaniem, a także naruszeniem praw dziecka, które rozpatrywane są dość szeroko. Autorka materiałem egzemplifikacyjnym uczyniła utwory dwóch poetek: Janiny Porazińskiej oraz Ewy Szelburg-Zarembiny. Należy przy tym nadmienić, że Joanna Frużyńska w swoich dociekaniach odwołała się do ówczesnych nurtów nie tylko pedagogiki, ale i psychologii, ze szczególnym uwzględnieniem koncepcji Janusza Korczaka.

Nieznanej noweli Mieczysława Srokowskiego szkic swój poświęciła z kolei Wiktoria Świętuchowska: „*Na muszce*” – *motyw gwałtu w noweli „Krew” Mieczysława Srokowskiego*. Autorka w sposób staranny i wnikliwy analizuje motyw gwałtu, który pełni istotną rolę w strukturze fabularnej noweli *Krew*. Srokowski, poprzez zastosowanie wspomnianego motywu, zmusza niejako czytelnika do refleksji nad ludzką naturą, moralnością oraz relacjami społecznymi. Interpretacja Wiktorii Świętuchowskiej niewątpliwie umożliwia dokładniejsze zrozumienie intencji pisarza oraz kontekstu społecznego, w którym powstał jego utwór.

Redaktorka tomu, Beata Wałęciuk-Dejneka, w swoim studium: *Więźniarki – portret zbiorowy warszawskich kryminalistek w „Za kratą” Marii Konopnickiej* przybliżyła nieco mniej znany portret uznanej pisarki doby pozytywizmu Marii Konopnickiej jako działaczki społecznikowskiej, nieustrudzonej organizatorki pomocy dla uwięzionych, zarówno z przyczyn politycznych, jak i kryminalnych. Konopnicka bezpośrednio spotykała się z kobietami, które przebywały w warszawskich zakładach karnych, a przemyślenia z tych widzeń znalazły wyraz w utworach, podejmujących tematykę więzienną. Jak konstatuje sama autorka: „Portret zbiorowy warszawskich kryminalistek, odmalowany realistycznie, sugestywnie i z chirurgiczną precyzją przez Marię Konopnicką, dekonstruuje pewien utrwalony stereotyp przestępczyń. Pisarka pokazuje dwie strony «złej kobiety»: ta druga to obraz nieszczęśliwego, zagubionego i samotnego człowieka”⁶.

⁶ Beata Wałęciuk-Dejneka, „Więźniarki – portret zbiorowy warszawskich kryminalistek w *«Za kratą» Marii Konopnickiej*”, w: eadem (red.), *Literatura i prawo – związki i relacje*, (Siedlce: Wydawnictwo Naukowe UwS, 2023), 126.

W części drugiej omawianej publikacji zamieszczony został artykuł Ryszarda Polaka: *Zboczenia i przestępstwa seksualne w dziełach Kazimierza Imielińskiego*. Badacz w sposób syntetyczny analizuje utwory znanego po II wojnie seksuologa, starając się odpowiedzieć na pytanie, czy Imielińskiemu udało się podjąć próbę wyjaśnienia powodów przestępstw na tle seksualnym, a także różnego rodzaju wypaczeń, które są związane z przekraczaniem przez ludzi przyjętych norm społecznych. Trzeba nadmienić, że Ryszard Polak dokładnie przygląda się różnym aspektom seksualności poruszonym przez Imielińskiego oraz sposobom, w jaki autor odnosił się do kwestii związanych z przestępczością seksualną.

Swoiste *novum* monografii stanowi ostatnia, trzecia część. Została w niej bowiem zaprezentowana twórczość literacka (proza, poezja) oraz artystyczna studentek I roku I stopnia (obecnie II roku) kierunku filologia polska. Warto dopowiedzieć, że wspomniane utwory powstały jako rezultat zajęć *Literatura i prawo*, które były prowadzone na specjalności kreatywne pisanie i edycje cyfrowe. Ten element omawianego tomu nie tylko dokumentuje osiągnięcia studentek, ale także odzwierciedla dynamikę, różnorodność działań podejmowanych w ramach studiów filologicznych oraz ich potencjalny wpływ na rozwój literatury czy sztuki.

Niewątpliwym atutem omawianej monografii zbiorowej jest wybór zarówno tematu, jak i samego materiału egzemplifikacyjnego: zaprezentowanie wybranych utworów mniej znanych autorów, jak też przypomnienie mniej popularnych utworów pisarzy uznanych. Warto podkreślić, że każdy z rozdziałów publikacji wyróżnia się wysokim poziomem merytorycznej analizy oraz gruntownym przygotowaniem teoretycznym. Autorzy prezentują różnorodne perspektywy i podejścia, co pozwala na zrozumienie złożoności relacji między literaturą a prawem.

Dużą wartością omawianej monografii jest również jej metodologiczna staranność oraz wszechstronne podejście do badanego problemu. Autorzy nie ograniczają się do jednego kierunku interpretacji, lecz w sposób niezwykle wnikliwy analizują różnorodne konteksty, odwołując się zarówno do teorii literackich, nauk medycznych, jak i nauk prawnych, co nadaje pracy interdyscyplinarny charakter.

W świetle powyższych spostrzeżeń można śmiało stwierdzić, że monografia zbiorowa *Literatura i prawo – związki i relacje* stanowi

niezwykle istotny wkład w badania interdyscyplinarne, otwierając nowe perspektywy interpretacyjne i inspirując do dalszych badań nad relacjami między literaturą a prawem. Jej nowatorski charakter oraz swoista wnikliwość analiz sprawiają, iż stanowi nieocenioną wartość tak dla badaczy, jak i praktyków obu dyscyplin.

Należy ponadto mieć na uwadze, że omawiany zbiór tekstów jest jedynie przeglądem wybranych zagadnień związanych z relacjami między literaturą a prawem. Może on stanowić inspirację do dalszych prac naukowych oraz być zachętą do rozwijania interdyscyplinarnych badań, które mogą przyczynić się do lepszego zrozumienia wpływu literatury na prawo i odwrotnie. Jest to istotny etap w procesie generowania wiedzy oraz poszerzania horyzontów intelektualnych, wymagający zaangażowania badaczy z różnych dyscyplin. Jak stwierdza sama redaktorka tomu: „Nie wyczerpujemy wszystkich możliwości analityczno-interpretacyjnych czy problemowych, ale nie jest to też naszym celem. Chcemy, by stały się one przyczynkiem, impulsem czy pomysłem do kolejnych, pogłębianych i urozmaiconych badań, prowadzonych w nurcie: *Law & Literature*, wciąż rozwijającym się w Polsce”⁷.

Bibliografia

- Walęciuk-Dejneka, Beata. „Więźniarki – portret zbiorowy warszawskich kryminalistek w «Za kratą» Marii Konopnickiej”, w: Beata Walęciuk-Dejneka (red.), *Literatura i prawo – związki i relacje*, (Siedlce: Wydawnictwo Naukowe UwS, 2023), 113–127.
- Walęciuk-Dejneka, Beata. „Wstęp”, w: Beata Walęciuk-Dejneka (red.), *Literackie przestępczynie. Obrazy kobiecych demonów w wybranych utworach literackich. Szkice*, (Siedlce: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego w Siedlcach, 2019), 7–11.
- Walęciuk-Dejneka, Beata. „Wstęp”, w: Beata Walęciuk-Dejneka (red.), *Literatura i prawo – przegląd zjawiska*, (Siedlce: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego w Siedlcach, 2017), 7–13.

⁷ Beata Walęciuk-Dejneka (red.), *Literatura i prawo – zjawiska i relacje*, 11.

Wałęciuk-Dejneka, Beata. „Wstęp”, w: Beata Wałęciuk-Dejneka (red.), *Literatura i prawo – związki i relacje*, (Siedlce: Wydawnictwo Naukowe UwS, 2023), 7–12.

Wąsowicz, Marek. „Słowo wstępne”, w: Jarosław Kuisz, Marek Wąsowicz (red.), *Prawo i literatura. Szkice*, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2015), 7–13.

SPRAWOZDANIA

MARIA BAUCHROWICZ-TOCKA

<https://orcid.org/0000-0003-1691-2568>

Instytut Studiów Kobietych (Polska)

Institute of Women's Studies (Poland)

Archiwum Historii Kobiet Instytutu Studiów Kobietych¹

Cyfrowe Archiwum Historii Kobiet Instytutu Studiów Kobietych jest efektem dwóch projektów pod nazwą: „Otwarte centrum wiedzy o historii Polek” oraz „Polskie kobiety w tożsamości społecznej”, zrealizowanych przez Instytut w ramach programu „Nauka dla Społeczeństwa” Ministra Edukacji i Nauki.

Archiwum zawiera zdigitalizowane, bogate materiały (rękopisy, egodokumenty, biogramy, kroniki, zdjęcia, prasę, wydawnictwa książkowe) pozyskane i udostępnione bez ograniczeń dzięki współpracy Instytutu Studiów Kobietych z wieloma instytucjami, organizacjami i urzędami spoza ośrodków naukowych oraz z prywatnymi kolekcjonerami.

Pomysłodawczynią i koordynatorką obu projektów była prezes Instytutu Studiów Kobietych, kierownik Katedry Historii Kultury Uniwersytetu w Białymstoku prof. dr hab. Małgorzata Dajnowicz.

¹ Publikacja przedstawia rezultaty dwóch projektów finansowanych ze środków programu Ministra Edukacji i Nauki pod nazwą „Nauka dla Społeczeństwa” (Otwarte centrum wiedzy o historii Polek, nr projektu NdS/54635/2022/2022 kwota dofinansowania 500 000,00 zł całkowita wartość projektu 500 000,00 zł; oraz Polskie kobiety w tożsamości społecznej, nr projektu NdS/550508/2022/2022, kwota dofinansowania 513 700,00 zł, całkowita wartość projektu 513 700,00 zł).

Cele projektów

Głównym celem obu projektów było upowszechnianie wiedzy o historii kobiet i promowanie badań humanistycznych w społeczeństwie oraz wkładu Polek w dzieje regionu i kraju. Równie ważnym zadaniem było zbudowanie współpracy pomiędzy nauką, edukacją i kulturą. Uszczegółowiając ten cel, chodziło o zainicjowanie, a następnie kontynuowanie współpracy pomiędzy przedstawicielami nauk humanistycznych i przedstawicielami pozaakademickich instytucji oświatowych, edukacyjnych i kulturalnych w celu szerokiej i dostępnej społeczeństwu popularyzacji dorobku humanistyki z zakresu historii kobiet polskich. To także wzajemne korzystanie z zasobów dotyczących historii kobiet w działalności statutowej i promocyjnej instytucji zewnętrznych, partnerskich (edukacyjnych i kulturalnych, m.in. muzea, biblioteki, szkoły, organizacje, urzędy).

Celem projektów było również upowszechnianie osiągnięć naukowych i efektów badań naukowych, dotyczących historii kobiet, także popularyzacja wkładu kobiet polskich w kulturę, edukację i naukę, w rozwój polskiej myśli społecznej, ukazanie miejsca Polek w tożsamości społecznej. Kolejnym priorytetem projektu było propagowanie postaw patriotycznych i obywatelskich kobiet oraz polskiego społeczeństwa. Popularyzacji badań humanistycznych, co było również celem projektów, służyło przedstawianie wiodących zagadnień z dziejów kobiet w sposób przystępny, otwarty i atrakcyjny wizualnie.

Zamierzeniem wykraczającym poza czasowe ramy realizacji projektów, było kontynuowanie zainicjowanych w partnerskich instytucjach (bibliotekach, muzeach, ośrodkach edukacyjnych) działań związanych z promocją nauki w ich dalszej ofercie edukacyjnej i kulturalnej.

Inicjatorka projektów prof. dr hab. Małgorzata Dajnowicz realizowała je z powołanymi zespołami naukowców. Zespół projektu „Otwarte centrum wiedzy o historii Polek” razem z prof. Dajnowicz tworzyły: dr Maria Bauchrowicz-Tocka, dr Diana Dajnowicz-Piesiecka i mgr Justyna Kowalska. Natomiast w zespole projektu „Polskie kobiety w tożsamości społecznej” z prof. Dajnowicz pracowali: dr Justyna Zajko-Czochańska, mgr Justyna Kowalska, mgr Joanna Tyszka i mgr Łukasz Prokopowicz. Włączenie do realizacji projektów

młodych naukowców (dziś jeszcze magistrów, w przyszłości doktorów) przyczyniło się do wzrostu ich aktywności badawczej, rozwoju naukowego oraz zainteresowania nowymi źródłami naukowymi.

Partnerzy

Partnerami, a można chyba też stwierdzić, że współtwórcami Archiwum Historii Kobiet były instytucje i osoby prywatne.

Główni partnerzy projektów to²: Archiwum Państwowe w Białymstoku, Biblioteka Uniwersytecka im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku, Liceum Ogólnokształcące nr 4 w Białymstoku, Miejska Biblioteka Publiczna w Łomży, Muzeum Okręgowe w Suwałkach, Muzeum Podlaskie, Muzeum Polskiej Piosenki w Opolu, Muzeum Przyrody – Dwór Lutosławskich w Drozdowie, Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu, Podlaska Biblioteka Cyfrowa, Uniwersytet Medyczny w Białymstoku, Uniwersytet w Białymstoku, Urząd Miejski w Tykocinie, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku.

Na szczególne docenienie zasługuje udział w projektach osób prywatnych, które udostępniły cenne archiwalia rodzinne, hobby-stycznie gromadzone (kupowane na aukcjach) dokumenty oraz kolekcje własnej twórczości malarskiej. Prywatne kolekcje w Archiwum Historii Kobiet należą do³: Teresy Adamowskiej, Elżbiety Daniszewskiej, Krystyny Hoffman, Stanisława Skrzyszewskiego i Sławomira Zgrzywy.

Wymieni wyżej partnerzy projektów udostępniłi do digitalizacji dokumenty życia społecznego, archiwalia, prasę, piśmiennictwo, kroniki, książki, pocztówki, zdjęcia; słowem: różnorodne materiały dokumentujące dzieje kobiet, a pośrednio także historię Polski. Otwarty dostęp do tych cennych źródeł przyczyni się do ich wykorzystywania w badaniach naukowych (regionalnych i narodowych), a także w działalności środowisk pozauczelnianych.

² Wymienieni w porządku alfabetycznym.

³ Wymienieni w porządku alfabetycznym.

Realizacja

Projekty były równolegle realizowane w latach 2023–2024. Ta równoległa kreacja była niezwykle korzystna, albowiem treści obu projektów wzajemnie się uzupełniały i jednocześnie poszerzały dostęp do nowych źródeł, udostępnianych przez różne ośrodki naukowe, instytucje kultury (biblioteki, muzea), szkoły, organizacje, urzędy.

W realizacji projektów wykorzystane zostały różne formy promowania badań humanistycznych z zakresu historii Polek. Formą wiodącą było budowanie otwartych, tematycznych kolekcji, które utworzyły Archiwum Historii Kobiet. Formami towarzyszącymi, wzbogacającymi i popularyzującymi historię kobiet były: seminaria, konferencje, sympozjum, dyskusje; Białostocka Letnia Szkoła Historii Kobiet; projekcje multimedialne, promocja projektów w kraju i za granicą.

1. Kolekcje

W wyniku realizacji obu projektów w Podlaskiej Bibliotece Cyfrowej powstała wiodąca kolekcja pod nazwą Archiwum Historii Kobiet, którą tworzą dwie podkolekcje (noszą tytuły projektów), tj. „Otwarte centrum wiedzy o historii Polek” i „Polskie kobiety w tożsamości społecznej”. One z kolei składają się z dwudziestu tematycznych kolekcji z otwartym dostępem. Jedenaście kolekcji utworzonych zostało w ramach projektu-kolekcji „Otwarte centrum wiedzy o historii Polek”. Są to: Archiwum Uniwersytetu Medycznego w Białymstoku, Maria Kolendo, „Przyjaciółka”, Rady Kobiet, „Tygodnik Suwalski”, Zasoby Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku oraz prywatne kolekcje: prac Teresy Adamowskiej, dokumentów Heleny Czernek, Elżbiety Daniszewskiej, Krystyny Hoffman i Stanisława Skrzyszewskiego. Wszystkie dostępne pod adresem: <http://www.isk.bialystok.pl/centrum/index.html>.

Dziewięć kolekcji stworzono w projekcie-kolekcji „Polskie kobiety w tożsamości społecznej”. Są to: Biuletyn Informacyjny Stowarzyszenia Kobiet z Problemem Onkologicznym, Liga Kobiet w pamięci społecznej, Muzeum Historyczne w Białymstoku, Muzeum Polskiej Piosenki w Opolu, Muzeum Przyrody-Dwór Lutosławskich w Drozdowie, Rękopisy ze zbiorów Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu, Zbiory Biblioteki Uniwersyteckiej

im. Jerzego Giedroycia, Zbiory Urzędu Miejskiego w Tykocinie oraz kolekcja prywatna Sławomira Zgrzywy. Wszystkie dostępne pod adresem: <http://www.isk.bialystok.pl/tozsamosc/index.html>.

O wykorzystywaniu materiałów zawartych w kolekcjach tematycznych świadczą liczby wyświetleń, np. „Kobieta polska jako autorka pedagogiczna” – 1339 wyświetleń, „Kobieta w piśmiennictwie polskim (po roku 1863)” 469 wyświetleń, „Z dziejów kobiety polskiej” – 414 wyświetleń, powieść „Alarm” Heleny Filochowskiej – 183 wyświetlenia⁴. Niesłabnącym zainteresowaniem cieszą się udostępnione numery „Tygodnika Suwalskiego” (1906–1914) oraz „Przyjaciółki” (1959–1974).

2. Seminaria, konferencje, sympozjum, Białostocka Letnia Szkoła Historii Kobiet

Popularyzacji wiedzy o historii kobiet oraz o tworzonym Archiwum Historii Kobiet służyły organizowane w ramach projektów cykliczne seminaria o charakterze warsztatowym, prezentujące cele i coraz większe zasoby cyfrowej kolekcji historii kobiet z wykładami merytorycznymi (łącznie 37 wykładów).

I tak pierwsze seminarium, z pięcioma wystąpieniami merytorycznymi, odbyło się 6 czerwca 2023 r. w Bibliotece Uniwersyteckiej im. J. Giedroycia. Prof. dr hab. Małgorzata Dajnowicz zaprezentowała projekt „Otwarte centrum wiedzy o historii Polek”, zwracając szczególną uwagę na naukowe i popularyzacyjne znaczenie kolekcji prywatnych.

Dr hab. Piotr Chomik, prof. UwB, przybliżył temat zasobów cyfrowej kolekcji historii kobiet w Podlaskiej Bibliotece Cyfrowej jako materiałów do badań i popularyzacji historii. Współgrały z tym wystąpieniem wypowiedzi mgr. Wiesława Wróbla o roli digitalizacji w upowszechnianiu nauki na przykładzie kolekcji historii kobiet i dr Edyty Bezzubik o metodyce i technikach korzystania z cyfrowych zasobów.

Dr hab. Adam Miodowski, prof. UwB, przedstawił kolekcję poświęconą Marii Kolendo, wskazując na jej znaczenie w badaniach historii kobiet i ich propagowanie.

Kolejne seminarium z dwunastoma referatami odbyło się w dniach 23–24 listopada 2023 r. Projekt „Polskie kobiety

⁴ Dane z dnia 28 października 2024 r.

w tożsamości społecznej” zreferowała prof. dr hab. Małgorzata Dajnowicz. W prezentacji wyeksponowała znaczenie naukowe stworzonych kolekcji i innowacyjny sposób popularyzacji historii kobiet. Profesor omówiła także kolekcję poświęconą Lidze Kobiet, najliczniejszej i najprężniejszej organizacji kobiecej w czasach PRL.

Możliwości wykorzystania zasobów cyfrowej kolekcji historii kobiet do badań naukowych i ich upowszechniania w otoczeniu pozanaukowym zobrazował dr hab. Piotr Chomik, prof. UwB, jednocześnie dyrektor Biblioteki Uniwersyteckiej im. J. Giedroycia, która technicznie kolekcję przygotowywała (digitalizacja). Metodykę korzystania z kolekcji zawartych w Archiwum Historii Kobiet i prezentację zasobów przedstawiła dr Edyta Bezzubik.

Na wykorzystywaniu tematycznych kolekcji i podkolekcji Archiwum Historii Kobiet w edukacji szkolnej skoncentrowała się wicedyrektorka, jednocześnie nauczycielka IV Liceum Ogólnokształcącego w Białymstoku, dr Anna Snarska.

Jedną z kolekcji dotyczy popularnego w czasach PRL tygodnika dla kobiet – „Przyjaciółki”. Dziś jest on źródłem wielopłaszczyznowych badań i upowszechniania historii kobiet, o czym referowała autorka monografii „Przyjaciółki” dr Justyna Zajko-Czochańska. Opisała też edukacyjną rolę tygodnika, odwołując się do zdigitalizowanych roczników, a w nich do rubryk porad i listów.

Kolekcję rozproszoną Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku jako zasób wiedzy o historii Polek przedstawił mgr Wiesław Wróbel.

Wypowiedź dyrektora Państwowego Archiwum w Białymstoku dr. Marka Kietlińskiego dotyczyła upowszechniania historii kobiet poprzez digitalizację archiwalnych materiałów i ich obecność w otwartym dostępie.

Mgr Piotr Niziołek sięgnął do bogatego materiału zdjęciowego zawartego w kolekcji historii kobiet Muzeum Historycznego w Białymstoku.

Kolekcję Muzeum Przyrody-Dworu Lutosławskich w Drozdowie, która poświęcona jest twórczości pisarki i publicystki Izabeli Lutosławskiej oraz twórczości jej matki, hiszpańskiej pisarki Zofii Casanowy-Lutosławskiej, przybliżyła dr Maria Bauchrowicz-Tocka.

W Archiwum Historii Kobiet, w prywatnej kolekcji historyka i kolekcjonera Sławomira Zgrzywy, znajdują się materiały (m.in. listy) poszerzające wiedzę o przedstawicielkach wybitnego rodu

Lutosławskich z Drozdowa. O znaczeniu kolekcji prywatnych w badaniach i promocji historii mówił sam właściciel kolekcji.

Sześć merytorycznych referatów wypełniło program seminarium 8 marca 2024 r. Koordynatorka projektów prof. Dajnowicz zaprezentowała i podsumowała etapy gromadzenia zbiorów, podkreślając naukowe i popularyzacyjne znaczenie stworzonych kolekcji.

Dr hab. Piotr Chomik, omawiając cyfrową kolekcję historii kobiet, nie tylko zwrócił uwagę na jej walory badawcze, ale też wskazywał, że jest ona efektem współpracy ze środowiskami pozanaukowymi. Temat wykorzystywania w praktyce wiedzy o historii kobiet, zawartej w cyfrowych kolekcjach, przez instytucje zewnętrzne podjęła dr Małgorzata Wenclik.

Prywatnym kolekcjom były poświęcone wystąpienia dr Justyny Zajko-Czochańskiej, która przybliżyła zgromadzone dokumenty poetki ludowej Elżbiety Daniszewskiej, oraz dr Marii Bauchrowicz-Tockiej, która prezentowała kolekcję artystki malarki Teresy Adamowskiej.

Z kolei prof. Adam Miodowski na podstawie materiałów z Archiwum Uniwersytetu Medycznego w Białymstoku przedstawił sylwetki lekarek z okresu II RP oraz dokumenty dotyczące ich edukacji akademickiej.

Spotkaniem z Katariną Lavmel (pseudonim artystyczny Katarzyny Nazaruk), autorką tomu *Ulepione z gliny i słońca/Hechas de barro y sol*, prezentującego poezję 15 poetek z Polski i 15 poetek z Peru, rozpoczęło się dwudniowe seminarium 15 kwietnia 2024 r.

Część merytoryczną, na którą złożyło się 14 referatów, otworzyła prof. Małgorzata Dajnowicz, omawiając kolekcję „Ziemianki” w projekcie „Otwarte centrum wiedzy o historii Polek”. W drugim dniu seminarium prof. Dajnowicz zobrazowała naukowe i popularyzacyjne znaczenie w środowisku pozauniwersyteckim obu projektów.

Kolekcja „Kobiety w tożsamości społecznej” była tematem wystąpienia prof. Adama Miodowskiego. On także przybliżył zbiór dokumentów z działalności Rad Kobiet w czasach PRL z Archiwum Państwowego w Białymstoku. Referat dr Justyny Zajko-Czochańskiej dotyczył tego samego okresu. Autorka powróciła do kolekcji tygodnika „Przyjaciółka”. Wskazywała na prasę jako źródła do wielokierunkowych badań nad dziejami kobiet i szerokie możliwości jego wykorzystywania w analizach i publikacjach.

Dr Maria Bauchrowicz-Tocka skupiła się na prezentacji animatorki życia naukowego i kulturalnego Łomży Heleny Czernek. Poświęconą jej kolekcję tworzą zdigitalizowane archiwalia Miejskiej Bibliotek Publicznej w Łomży.

Mgr Mariusz Dudziński podjął temat kobiet w kronikach tykocińskich, które weszły do kolekcji Archiwum Historii Kobiet. Materiałem źródłowym do dziejów kobiet z Podlaskiego są także wspomnienia „W Olendach”, po które sięgnęła mgr Justyna Kowalska.

Tematem wystąpienia mgr Doroty Łapiak były cenne zasoby Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu. W Archiwum Historii Kobiet są kolekcje dotyczące Festiwalu Polskiej Piosenki w Opolu. Te materiały z Archiwum Polskiej Piosenki w Opolu zaprezentowała i przybliżyła pamięć o polskich piosenkarkach minionego wieku dr Dorota Gajda-Szczegielniak.

Możliwości szerokiego wykorzystywania w nauce i edukacji Archiwum Historii Kobiet przedstawiła dr hab. Beata Walęciuk-Dejneka, prof. UwS. Z jej wystąpieniem korespondował referat dr Diany Dajnowicz-Piesieckiej, która skoncentrowała się na zastosowaniu źródeł z Archiwum Historii Kobiet w naukach społecznych i edukacji pozauniwersyteckiej. Współgrała z nimi także wypowiedź dr Anny Snarskiej, dotycząca wykorzystania kolekcji „Kobiety w tożsamości społecznej” w tzw. ścieżce edukacji regionalnej w szkołach średnich.

Co ważne, wszystkie seminaria miały charakter otwarty. Uczestniczyli w nich i zabierali głos w dyskusji zaproszeni eksperci oraz przedstawiciele muzeów, archiwum, bibliotek, samorządów, organizacji pozarządowych, także społeczność akademicka, nauczyciele i uczniowie szkół średnich.

Niezwykłe ciekawą i oryginalną formułę upowszechniania badań z zakresu historii kobiet, obecności kobiet w nauce, kulturze, edukacji, literaturze, gospodarce i polityce miała Białostocka Letnia Szkoła Historii Kobiet (BLSzHK), zorganizowana w dniach 3–10 sierpnia 2024 r. w Augustowie. Autorami 28 wystąpień merytorycznych byli profesorowie, doktorzy pracujący nad rozprawami habilitacyjnymi oraz młodzi badacze (doktoranci) z wielu ośrodków akademickich. W czasie BLSzHK były m.in. prezentowane i promowane kolekcje Archiwum Historii Kobiet. Seminaria o swobodniejszym charakterze niż na uczelni sprzyjały naukowym i twórczym

dyskusjom oraz inspirowały do badań i zgłębiania tematów z zakresu historii kobiet.

Symposium poświęcone stanowi badań, perspektywom i popularyzacji historii kobiet odbyło się 15 i 16 września 2024 r. Uczestniczyli w nim przedstawiciele władz wojewódzkich i uniwersyteckich, a autorami merytorycznych wystąpień byli naukowcy: prof. dr hab. Małgorzata Dajnowicz (także moderatorka obrad), prof. dr hab. Ewa Maj, prof. dr hab. Lidia Michalska-Bracha, dr hab. Agnieszka Chłosta-Sikorska, dr hab. Agnieszka Szudarek, dr hab. Marek Białokur, dr hab. Adam Miodowski, dr Justyna Zajko-Czochańska, mgr Justyna Kowalska oraz Marta Dzido.

Konferencja podsumowująca projekt „Otwarte centrum wiedzy o historii Polek” odbyła się 24–25 października 2024 r. z udziałem przedstawicieli instytucji partnerskich. Konferencyjne wykłady (prof. dr hab. Małgorzaty Dajnowicz, dr hab. Marka Kochanowskiego, dr hab. Adama Miodowskiego, dr hab. Beaty Wałęciuk-Dejneki, dr Justyny Zajko-Czochańskiej, dr Anny Snarskiej, mgr Patrycji Dajnowicz-Brzezik, mgr Krystyny Hoffman, mgr Małgorzaty Kierzkowskiej, mgr. Wiesława Wróbla) poświęcone były prezentacji, znaczeniu, wykorzystaniu i upowszechnianiu cyfrowych kolekcji z projektu, współtworzących Archiwum Historii Kobiet.

Konferencja kończąca i podsumowująca projekt „Polskie kobiety w tożsamości społecznej” odbyła się 5–6 grudnia 2024 r. Referaty eksperckie wygłosili dr hab. Marek Kochanowski, prof. UwB, mgr Dorota Łapiak, dr Anna Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, dr Diana Dajnowicz-Piesiecka, dr Maria Bauchrowicz-Tocka, dr Dorota Gajda-Szczegielniak, mec. Małgorzata Kierzkowska, mgr Justyna Kowalska, dr hab. Adam Miodowski, prof. UwB. Referaty dotyczyły w szczególności prezentacji kolekcji i jej znaczenia/zastosowania w praktyce społecznej, miejsca dokumentów w pamięci społecznej, ukazaniu konkretnych i weryfikowalnych rezultatów projektu cyfrowej kolekcji Historia Kobiet.

3. Projekcje multimedialne

Archiwum Historii Kobiet, które jest efektem obu omawianych projektów, popularyzują programy multimedialne. Są to: filmy „Polki. Patriotki. Obywatelki” (4 części) i „Polki. Kobiety kultury w tożsamości społecznej” (2 części) oraz wywiady i prezentacje. Wymienione realizacje są dostępne na stronie internetowej Instytutu

Studiów Kobietych (<http://www.isk.bialystok.pl>), w serwisie YouTube oraz na najpopularniejszej platformie społecznościowej Facebook.

Wszystkie seminaria, konferencje, sympozjum i Białostocka Letnia Szkoła Historii Kobiet cieszyły się dużym zainteresowaniem medialnym. Relacje z obrad były emitowane na bieżąco (nawet kilkakrotnie) przez Polskie Radio Białystok oraz TVP Białystok. Niejednokrotnie regionalne media sprawowały patronat nad przedstawianymi wydarzeniami naukowymi.

4. Popularyzacja w kraju i za granicą

Twórczyni Archiwum Historii Kobiet Instytutu Studiów Kobietych prof. dr hab. Małgorzata Dajnowicz prezentowała kolekcje i możliwości ich wykorzystywania w badaniach oraz w działalności wielu pozanaukowych instytucji na spotkaniach ze środowiskami naukowymi i kulturalnymi, z muzealnikami, nauczycielami, studentami, uczniami szkół średnich. Stworzone Archiwum ma charakter otwarty i globalny. Jego zasoby, wzbogacające wiedzę o historii polskich kobiet, prof. Dajnowicz przedstawiała także w bieżącym roku na wizytach studyjnych w Bułgarii, Portugalii i na Litwie.

Efekty projektów

Głównym efektem projektów jest stworzone Archiwum Historii Kobiet z dwiema cyfrowymi kolekcjami pt. „Otwarte centrum wiedzy o historii Polek” i „Polskie kobiety w tożsamości społecznej”, dostępnymi w Podlaskiej Bibliotece Cyfrowej. Kolekcje zawierają unikalne materiały źródłowe (zdigitalizowane egodokumenty, fotografie, archiwalia), dotyczące osiągnięć Polek w różnych dziedzinach: naukowej, publicznej, twórczej, społecznej, zawodowej, roli kobiet w rodzinie i w życiu codziennym, ich miejscu w tożsamości społecznej i pamięci zbiorowej.

Kolekcje Archiwum przedstawiają kobiety z perspektywy dziejów regionalnych i na tle wydarzeń w kraju. Mają znaczący wydźwięk poznawczy i edukacyjny, poszerzają wiedzę historyczną, w tym z zakresu historii kobiet.

Archiwum Historii Kobiet działa na zasadzie otwartego dostępu, mogą z niego korzystać bez ograniczeń wszyscy zainteresowani

pogłębieniem wiedzy o historii, w tym o polskich patriotkach i obywatelkach.

Cyfrowe kolekcje Archiwum były prezentowane i szeroko promowane na seminariach i konferencjach w kraju i za granicą oraz w realizacjach multimedialnych. Ze zgromadzonych w ramach projektów materiałów już dziś korzysta kilkutysięczne grono odbiorców z różnych środowisk (naukowcy, nauczyciele, dziennikarze, pracownicy instytucji kultury, studenci, uczniowie, pasjonaci różnych dziedzin).

Do współpracy przy realizacji projektów zostali zaproszeni młodzi naukowcy, dla których było to dodatkowe doświadczenie w zakresie pozyskiwania nowych źródeł naukowych i ich wykorzystywanie. Stworzenie możliwości sięgania po nowe źródła naukowe jest także efektem realizacji projektów.

W tworzenie Archiwum Historii Kobiet włączone zostały liczne środowiska pozauniwersyteckie, wiodące w województwie podlaskim instytucje kultury (muzea, biblioteki) oraz urzędy i szkoły. Prezentowane kolekcje są wynikiem współpracy Instytutu Studiów Kobietych nie tylko z instytucjami wojewódzkimi Białegostoku (Wydziałem Historii UwB, Katedrą Historii Kultury, Pracownią Historii Kobiety, Podlaską Biblioteką Cyfrową, Archiwum Państwowym, muzeami, urzędami, szkołami), ale także z instytucjami w regionie: w Ciechanowcu, Drozdowie, Łomży, Suwałkach, i poza regionem – w Opolu oraz z osobami prywatnymi, pasjonatami historii kobiet. Ważnym rezultatem projektów jest zatem pogłębienie współdziałania Instytutu Studiów Kobietych z instytucjami partnerskimi z obszaru kultury i edukacji. Ta współpraca środowiskowa trwa nadal nie tylko przez stałe wykorzystywanie zasobów projektów, ale też przez nieustanne poszerzanie kolekcji o nowe materiały.

Niewątpliwym efektem projektów jest szeroka promocja nauki i badań humanistycznych, popularyzacja historii i pogłębienie wiedzy o dziejach Polek w atrakcyjny, nowoczesny sposób (cyfrowy dostęp) w środowiskach naukowych i pozanaukowych, regionalnych, krajowych i międzynarodowych.

JUSTYNA KOWALSKA

<https://orcid.org/0000-0003-4731-3832>

Uniwersytet w Białymstoku / Instytut Studiów Kobietych (Polska)

University of Białystok / Institute of Women's Studies (Poland)

Sprawozdanie z VI Białostockiej Letniej Szkoły Historii Kobiet (Augustów 3–10 sierpnia 2024 r.)¹

W dniach od 3 do 10 sierpnia 2024 r. w Augustowie odbyła się VI edycja Białostockiej Letniej Szkoły Historii Kobiet. Przedsięwzięcie to zorganizowane zostało przez Ośrodek Badań Historii Kobiet Instytutu Studiów Kobietych przy współpracy Katedry Historii Kultury i Pracowni Historii Kobiet Uniwersytetu w Białymstoku. Temat przewodni tej edycji, tj. *Badania historii kobiet. Projekty indywidualne i zbiorowe, cz. II*, stanowił kontynuację problematyki podejmowanej w roku ubiegłym.

Uczestnicy szkoły letniej reprezentowali następujące ośrodki naukowe z Polski i zagranicy: Uniwersytet w Białymstoku, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, Uniwersytet Opolski, Uniwersytet w Siedlcach, Uniwersytet Medyczny w Białymstoku, Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie, Uniwersytet Łódzki, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy oraz Univerzita Pardubice.

¹ Publikacja przygotowana/dofinansowana ze środków budżetu państwa, w ramach programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Edukacji i Nauki. Jest wynikiem udziału w projekcie: „Ośrodek Badań Historii Kobiet – kontynuacja II”.

Pierwszy dzień obrad rozpoczął referat prof. dr hab. Jolanty Chwastyk-Kowalczyk pt. *„Post Scriptum”. Independent Magazine of Literature and the Arts (2019)*. Prelegentka przybliżyła uczestnikom konferencji problematykę magazynu literacko-artystycznego „Post Scriptum”. W wystąpieniu wyszczególnione zostały podejmowane przez zespół redakcyjny działania, mające na celu prezentację na łamach wydawanego periodyku zagadnień z pogranicza sztuki i literatury w jak najszerszym aspekcie. Autorka wystąpienia przedstawiła ponadto szczegółowe cechy formalno-wydawnicze, w tym m.in. miejsce wydawania, cenę, częstotliwość pojawiania się nowych numerów, a także omówiła główne działy wchodzące w skład periodyku.

Jako kolejny prelekcję pt. *Od Ateny do Igi Świątek. Igrzyska Olimpijskie kobiet* wygłosił dr hab. Marek Białokur, prof. UO, reprezentujący Uniwersytet Opolski. Wystąpienie zawierało szereg wskazań świadczących o tym, że kobiety stanowią istotną część odbywającej się cyklicznie największej imprezy sportowej na świecie. Wśród poruszanych tematów znalazł się widniejący na rewersie medalu olimpijskiego z Paryża 2024 r. wizerunek starożytnej greckiej bogini zwycięstwa – Nike, a także wygrana Ireny Szewińskiej w Plebiscycie na Sportowca 100-lecia zorganizowanym w 2021 r.

Autorką następnego wystąpienia była dr hab. Olga Dąbrowska-Cendrowska, prof. UJK, związana z Uniwersytetem Jana Kochanowskiego w Kielcach, która wygłosiła referat pt. *Luksusowy magazyn „Uroda Życia” jako źródło informacji o kobietach w polityce*. Celem wystąpienia było przybliżenie problematyki podejmowanej przez magazyn luksusowy, którego wydawanie zostało zawieszone w roku 2021. W wystąpieniu podkreślono istotę różnicy między definicjami prasy dla kobiet, prasy kobiecej oraz prasy kobiet.

Wystąpienie mgr Patrycji Dajnowicz-Brzezik pt. *Lekarki i farmaceutki – kobiety nauki (na podstawie zasobów Archiwum Historii Kobiet)* oparte zostało na kolekcji zdeponowanej w Otwartym centrum wiedzy o historii Polek, dostępnej w Podlaskiej Bibliotece Cyfrowej w ramach projektu współrealizowanego przez Instytut Studiów Kobiety. Prelegentka na podstawie analizy zgromadzonych w zbiorze dokumentów zaprezentowała sylwetki czterech kobiet: Wandy Kazanowskiej, Marii Seidler-Dmitrowskiej, Ireny Białówny oraz Janiny Woińskiej.

Kolejną uczestniczką panelu była dr Dorota Gajda-Szczegielniak, która wygłosiła referat pt. *Adele Bloch-Bauer – „Złota Dama” w klatce konwenansów*. W wystąpieniu przybliżony został życiorys oraz szczegóły niezwyklej przyjaźni Adele z austriackim malarzem – Gustavem Klimtem. To właśnie ona widnieje na jedynym z najsłynniejszych obrazów, jakie wyszły spod pędzla artysty, zatytułowanym *Adele Bloch-Bauer I*, zwanym również austriacką Moną Lisą.

W następnym referacie pt. *Widows in the Bohemian Countryside with the retirement contract (výměnek)* [Wdowy na czeskiej wsi z umową emerytalną (výměnek)] mgr Daniela Klvaňová reprezentująca czeski uniwersytet – Univerzita Pardubice – omówiła tematykę *výměnku* – swego rodzaju umowy emerytalnej, stanowiącej formę zabezpieczenia dla ustępujących gospodarzy terenów wiejskich w jesieni ich życia. Aby zgłębić to zagadnienie, autorka przeanalizowała źródła pisane, takie jak księgi gruntowe oraz metryki kościelne.

Jako następna wystąpiła mgr Agata Chrobot z referatem pt. *Polskie bohaterki Netflixa. Silne postaci kobiece a kultura konwergencji na przykładzie seriali 1670, Sexify, Wielka woda*. Prelegentka oparła wystąpienie na analizie popularnych, szczególnie wśród młodego pokolenia, sylwetkach Anieli oraz Zofii Adamczewskich bohaterek serialu *1670*, Moniki Nowickiej i Natalii Dumały z produkcji *Sexify*, a także Jaśminy Tremser z *Wielkiej wody*. W referacie wyróżnione zostały najczęściej powtarzające się ich cechy charakteru: niezależność, determinacja, buntowniczość, sprzeciw wobec konwenansów oraz wiara w siebie i niepoddawanie się mimo występujących przeciwności losu.

Przedostatnią prelegentką pierwszego dnia obrad była mgr Weronika Salek, która podjęła się opracowania referatu pt. *Współczesne czasopismo z wiktoriańskimi tradycjami – fenomen „The Lady”*. Autorka wystąpienia przybliżyła uczestnikom konferencji historię oraz profil jednego z najdłużej wydawanych brytyjskich magazynów dla kobiet. W referacie opisane zostały działania Rachel Johnson – dziewiętej redaktorki magazynu, jednocześnie wykonawczynie modernizacyjnej periodyku, mającej na celu unowocześnienie pisma wydawanego nieprzerwanie od 1885 r.

Referat pt. *Kobiety II Rzeczypospolitej na kartach podręczników III Rzeczypospolitej* autorstwa mgr Arkadiusza Maksima z Uniwersytetu Opolskiego zamykał obrady konferencyjne zaplanowane na ten dzień. W wystąpieniu padły nazwiska wybitnych osobistości

z różnych dziedzin, takich jak polityka, aktorstwo, sztuka, pisarstwo. Wśród nich znalazły się m.in. Aleksandra Szczerbińska, Zofia Nałkowska, Zofia Moraczewska, Maria Dąbrowska, Pola Negri, Hanna Ordonówna, Halina Konopacka, a także Stanisława Walsiewiczówna.

Kolejny dzień wystąpień merytorycznych rozpoczął referat prof. dr hab. Małgorzaty Dajnowicz pt. *Janina Doroszevska – profesor, kobieta nauki, pedagog*. Prezes Instytutu Studiów Kobięcych przedstawiła w nim sylwetkę specjalistki z zakresu pedagogiki terapeutycznej, profesor oraz redaktor naczelnej czasopisma „Szkoła Specjalna”. W wystąpieniu podkreśliła istotne uznanie zasług wybitnej polskiej naukowczyny w postaci odznaczenia Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski, a także Medalem Komisji Edukacji Narodowej.

W następnym referacie pt. *Zapomniane pisarki polskie – odkrywanie utraconej historii jako materiał naukowo-edukacyjny i popularyzacyjny (projekt zespołowy)* dr hab. Beata Walęciuk-Dejneka, prof. UwS z Uniwersytetu w Siedlcach przybliżyła uczestnikom szkoły letniej realizowany na uczelni macierzystej projekt mający na celu przywracanie utraconej pamięci o pisarkach żyjących w XIX i XX w. W udostępnionej powszechnie w internecie kolekcji zawarte zostały biogramy, zdjęcia, twórczość oraz inne istotne informacje dotyczące sylwetek zapomnianych pisarek polskich.

Autorką referatu pt. *Paryski dziennik Antoniny Machczyńskiej (aspekty źródłoznawczo-edytorskie)*, która wystąpiła jako następna, jest prof. dr hab. Lidia Michalska-Bracha. Reprezentująca Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach badaczka przedstawiła życiorys polskiej nauczycielki, publicystki oraz – co istotne w kontekście szkoły letniej – działaczki na rzecz oświaty kobiet. Treść prelekcji oparta została na dziennikach prowadzonych przez Machczyńską w latach 1860–1866, kiedy to mieszkała ona u Czarotoryskich w Paryżu. Pełniła wówczas rolę nauczycielki w prowadzonym przez Hotel Lambert Instytucie dla Panien Polskich.

Następna prelekcja wygłoszona przez dr hab. Alicję Gałczyńską, prof. UJK, zatytułowana została *Kobieta w demokratycznym savoir-vivre Janiny Ipohorskiej*. Tytułowa Ipohorska, kryjąca się pod wieloma pseudonimami, w tym najbardziej znanym – Jan Kamyczek – była współtwórczynią tygodnika „Przekrój”, redagującą w nim dział zajmujący się sprawami savoir-vivre’u. Dziennikarka

była również autorką książek podejmujących wspomnianą tematykę: *Grzeczność na co dzień* oraz *Savoir-vivre dla nastolatków*.

Kolejną uczestniczką panelu była dr hab. Marzena Marczevska, prof. UJK, która przedstawiła referat pt. *Egodokumenty kobiet z perspektywy językoznawcy*. Autorka zdefiniowała pojęcie egodokumentu jako tekstu napisanego w pierwszej osobie, opisującego pewne wydarzenia z perspektywy własnych przeżyć i doświadczeń. Wspomniana forma dokumentu zawiera sądy autora na temat opisywanych zdarzeń. Prelegentka odniosła kwestie definicyjne do problematyki kobiecej będącej głównym tematem odbywającej się szkoły letniej.

Udzielenia odpowiedzi na zadane w tytule szóstego z kolei referatu pytania: *Jak badać dzieje kobiet w Bizancjum na przykładzie historiografii bizantyńskiej IX wieku* podjął się dr hab. Rafał Kosiński, prof. UwB. Związany z Uniwersytetem w Białymstoku badacz, wskazał istotny przypadek sylwetki kobiecej, która wystąpiła na kartach historii: cesarzowej Heleny. Najwyższy z możliwych tytuł – Augusty – który można było ówczasnie przyznać kobiecie, Helenie nadał syn Konstantyn I Wielki, cesarz rzymski panujący od 306 do 337 r.

Następnie prelekcję o tytule *Kobiety w służbie ochrony zwierząt (w ujęciu społecznym, prawnym i weterynaryjnym)* przedstawiła dr Diana Dajnowicz-Piesiecka. Autorka przedstawiła aspekty związane z ochroną zwierząt zarówno w przeszłości, jak i w czasach obecnych. W wystąpieniu zaprezentowana została sylwetka Janiny Maszewskiej-Knappe – najbardziej rozpoznawalnej działaczki polskiego międzywojennego ruchu ochrony zwierząt, która w 1929 r. jako delegatka Polskiej Ligi Przyjaciół Zwierząt wygłosiła na Międzynarodowym Kongresie Towarzystw Opieki nad Zwierzętami w Wiedniu referat omawiający fragmenty ustawodawstwa polskiego związanego z ochroną praw zwierząt. Maszewska-Knappe publicznie wypowiadała się w sprawach: jarstwa, wiwisekcji, uboju rytualnego, myślistwa oraz traktowania zwierząt domowych i gospodarskich.

Kolejnym uczestnikiem panelu był mgr Damian Kozłowski, reprezentujący Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, który przedstawił referat pt. *Jadwiga Kaczkowska (1879–1918) – pianistka i działaczka społeczna. Próba portretu*. Wystąpienie prezentujące sylwetkę Jadwigi Kaczkowskiej zostało oparte m.in. na

monografii Marii Mazurkówny pt. *Wśród róż i głogów. Wspomnienia z życia Jadwigi z Białynia-Chołodeckich Sewerynowej Kaczkowskiej (1879–1918)* wydanej we Lwowie w 1918 r. oraz wzmiankach o bohaterce zamieszczanych w prasie lwowskiej – periodykach „Gazeta Narodowa” oraz „Słowo Polskie”.

Następna prelekcja wygłoszona przez mgr Kamilę Klepacką zatytułowana została *Językowy obraz kobiety utrwalony w egodokumentach (na przykładzie „Dzienników” Agnieszki Osieckiej)*. Autorka swoje wystąpienie oparła na egodokumentach – dziennikach z lat 1945–1950, 1951, 1952, 1953, 1954–1955, 1956–1958 i 1970. Doktorantka podzieliła się z uczestnikami konferencji wnioskami na temat prowadzonych badań: językowy obraz kobiety w *Dziennikach* Agnieszki Osieckiej jest niejednorodny, uwarunkowany własnymi doświadczeniami poetki oraz wynika z silnego poczucia niezależności i wolności artystki.

Referatem zamykającym drugi dzień obrad odbywających się w ramach VI edycji Białostockiej Letniej Szkoły Historii Kobiet było *W cieniu sławnego męża – życie i działalność Pauliny z Potockich Wielopolskiej w świetle archiwów rodzinnych (w tym korespondencji z margrabią z lat 1860–1862)* przygotowany i zaprezentowany przez mgr Aleksandrę Staniszewską z Uniwersytetu Łódzkiego. Autorka oparła wystąpienie na wynikach własnego projektu grantowego realizowanego w ramach konkursu „Doktoranckie granty badawcze”. W prelekcji przedstawiła metodykę podejmowanych badań: cele, bazę źródłową, stan badań, a także przybliżyła sylwetkę bohaterki, której poświęcone zostało wystąpienie.

Kolejną część obrad konferencyjnych otworzył referat dr Marii Bauchrowicz-Tockiej o tytule *Kobiety kultury Łomży. Sylwetka Hanki Bielickiej*. W wystąpieniu zaprezentowana została postać wybitnej polskiej aktorki estradowej i komediowej. Prelegentka w swym referacie omówiła miejsca pamięci związane z życiem i działalnością „najsłynniejszej z łomżyńianek” – w tym Salonik Hanki Bielickiej (działającego przy Parafii pw. Krzyża Świętego w Łomży), mieszczący liczne stroje sceniczne, ikoniczne kapelusze i pamiątki podarowane zarówno przez samą artystkę, jak i jej krewnych i spadkobierców, a także symboliczną ławeczkę, która od 12 czerwca 2023 r. umiejscowiona jest na zrewitalizowanym Starym Rynku w Łomży.

W kolejnym referacie pt. *„Zawód: żona przemysłowca”. Sylwetka Anny Krzyckiej (1910–1991) redaktorki i wydawczyni*

prasowej ze Żnina dr Katarzyna Wodniak z Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy przedstawiła historię Anny Krzyckiej, pomysłodawczyni czasopisma „Moja Przyjaciółka” – ilustrowanego dwutygodnika kobiecego wydawanego przez żnińskie zakłady wydawnicze prowadzone przez męża bohaterki – Alfreda Krzyckiego. W referacie wymienione zostały nowatorskie pomysły marketingowe mające na celu zwiększenie atrakcyjności periodyku, które wprowadzone zostały przez „medialną wizjonerkę”, jak określano w prasie redaktor naczelną.

Autorką kolejnego wystąpienia była dr Karolina Biedka, która zaprezentowała referat pt. *„A ja lubię wspominać przeszłość”. O życiu i twórczości pisarki zapomnianej Wandy Miłaszewskiej (1894–1944)*. Prelegentka opisała powiązania bohaterki prelekcji z wybitnymi malarzami, którzy mieli ogromny wpływ na wybór przez nią ścieżki zawodowej: Jana Stanisławskiego oraz Kazimierza Stabrowskiego. Autorka przytoczyła również kulisy twórczości literackiej Miłaszewskiej, w tym stworzenia m.in. powieści: *Cmentarz i sad*, *Zatrzymany zegar*, *Czarna Hańcza*, zbiorów nowel: *Pierwsza miłość*, *Dusza domu* oraz poezji – utworów zawartych w zbiorach *Rok Boży* oraz *Chór wieków*.

Jako następna wystąpiła mgr Joanna Januszkiewicz z prelekcją pt. *Życie codzienne kobiet na początku XX w. na podstawie poradnika M. Ochrowicz-Monatowej „Gospodarstwo kobiece w mieście i na wsi”*. W wystąpieniu autorka określiła tytułowy poradnik mianem nowoczesnego podręcznika każdej gospodyni, który zawierał najbardziej niezbędne wiadomości oraz wskazówki mogące przydać się w prowadzeniu gospodarstwa zarówno w mieście, jak i na wsi. Omówiła również zadania, jakie spełniać powinna polska gospodyni, a także pożądane cechy charakteru, którymi miała się wyróżniać.

Ostatnie tego dnia wystąpienie pt. *Życie oraz działalność społeczno-pedagogiczna Romany Pachuckiej (1886–1964)* należało do mgr Pauliny Dawid, reprezentującej Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Autorka wymieniła źródła, na których opiera swoje badania: rękopisy, przedruki w prasie (pochodzące m.in. z „Czasopisma Gminy Szkolnej Gimnazjum Żeńskiego w Łodzi” z okresu dwudziestolecia międzywojennego, „Steru” – dwutygodnika do spraw wychowania i pracy kobiet) oraz pogłębione wywiady ustrukturyzowane przeprowadzane z rodzinami byłych

uczennic oraz z samymi uczennicami Romany Pachuckiej. Prelegentka przedstawiła ponadto uczestnikom szkoły letniej liczne podejmowane przez siebie działania mające na celu przywrócenie pamięci o polskiej działaczce ruchu kobiecego, sufrażystce i pedagog.

Referatem otwierającym ostatni dzień przeznaczony na prezentację wystąpień merytorycznych była *Problematyka kobieca w przekazie PKF – życie społeczne i czas wolny* zaprezentowany przez mgr Justynę Kowalską. W wystąpieniu znalazły się odniesienia do spotkań towarzyskich i prowadzonego przez społeczeństwo w okresie PRL-u życia sąsiedzkiego, pracy społecznej oraz działalności w organizacjach kobiecych (m.in. Liga Kobiet, Koła Gospodyń Wiejskich), a także spędzania wolnego czasu na uprawianiu sportu, rekreacji i rozrywce. W prelekcji użyto licznych cytatów komentarzy lektorskich zawartych w wyemitowanych wydaniach Polskiej Kroniki Filmowej oraz zaprezentowano fragment jednego z nich pt. *Jakie masz hobby* (PKF24B/66).

Wystąpienie mgr Aleksandry Leszczyńskiej pt. *Sfera prywatna i publiczna w dziennikach i notatnikach Antoniny Machczyńskiej* oparte zostało na twórczości tytułowej diarystki – nauczycielki i działaczki społecznej. Machczyńska traktowała dziennik jako formę motywacji do samodoskonalenia się i rozwoju w zawodzie nauczycielki. Wśród zapisków w prowadzonym dzienniku zawarte zostały opisy sylwetek m.in. Teodora Morawskiego, generała Władysława Zamojskiego, księżnej Marii Grocholskiej z Czartoryskich, księżnej Marii Wirtemberskiej oraz Adama Jerzego Czartoryskiego. Pamiętnik prowadzony przez Antoninę Machczyńską w ocenie prelegentki zawiera wiele treści o charakterze patriotycznym, co stwierdzić można po analizie licznych fragmentów kronikarskich dotyczących życia towarzyskiego skupionego wokół Hotelu Lambert.

Referat zwieńczający obrady konferencyjne należał do mgr. Jacka Drażkiewicza, reprezentanta Uniwersytetu w Siedlcach. Nosił on tytuł: *Pisarki i ich udział w konkursach literackich Warszawy XIX/XX wieku (wybrane przykłady)*. Prelegent w wystąpieniu przedstawił kwestie dotyczące rozwoju oraz znaczenia instytucji konkursów literackich realizowanych na terenie Warszawy w XIX i XX w., kładąc nacisk na ich popularność wśród społeczeństwa. W prelekcji opisany został proces organizacji konkursów, wytyczne brane pod uwagę podczas wyboru zwycięskich tekstów, a także

przedstawione zostały sylwetki zidentyfikowanych pisarek biorących w nim udział.

W związku z dużą liczbą referatów merytorycznych, które zakwalifikowane zostały do prezentacji w ramach Białostockiej Letniej Szkoły Historii Kobiet, obrady podzielone zostały na kilka dni i wiele panelów tematycznych. W trakcie przerw pomiędzy poszczególnymi sesjami następował czas na dyskusję nad zaprezentowanymi prelekcjami. Uczestnicy szkoły letniej mieli okazję zadać nurtujące ich pytania, powstałe podczas prezentacji referatów, oraz podzielić się merytorycznymi uwagami, mającymi na celu zwrócenie uwagi na inne, istotne kwestie w obrębie danej problematyki.

Podczas inicjatywy szkoły letniej miała miejsce prezentacja działalności Instytutu Studiów Kobiety, ze szczególnym uwzględnieniem pracy wydawnictwa Humanica oraz aktywności publikacyjną „Czasopisma Naukowego Instytutu Studiów Kobiety”. Prelegentka – mgr Justyna Kowalska – przybliżyła powołany w ramach aktywności Instytutu Studiów Kobiety Ośrodek Badań Historii Kobiet i wskazała główne dziedziny jego aktywności, w tym organizację konferencji naukowych, wyjazdów studyjnych, wystaw, a także realizowanie 6. edycji Białostockiej Letniej Szkoły Historii Kobiet. W ramach wystąpienia zaprezentowane zostało również Archiwum Historii Kobiet, w skład którego wliczają się kolekcje „Polskie kobiety w tożsamości społecznej” oraz „Otwarte centrum wiedzy o historii Polek”. Autorka prelekcji przedstawiła obecnym uczestnikom konferencji strony internetowe, na których można odnaleźć zgromadzone zdigitalizowane dokumenty, oraz publikacje filmowe, które powstały w celu promocji realizowanych projektów.

NOTY O AUTORKACH I AUTORACH

Barbara Bandzarewicz – magister filologii polskiej, asystent badawczo-dydaktyczny w Instytucie Językoznawstwa i Literaturoznawstwa Uniwersytetu w Siedlcach. Obecnie przygotowuje rozprawę doktorską poświęconą twórczości zapomnianej młodopolskiej pisarki Ewy Łuskiny. Autorka kilkunastu artykułów naukowych, recenzji, tekstów opublikowanych w monografiach wieloautorskich oraz czasopismach. Redaktorka monografii wieloautorskiej. W swoich badaniach koncentruje się na analizie prozy kobiecej z perspektywy krytyki feministycznej i *gender studies*. Jej zainteresowania badawcze obejmują również prozę awangardową i eksperymentalną. Mail kontaktowy: barbara.bandzarewicz@uws.edu.pl

Maria Bauchrowicz-Tocka – doktor nauk humanistycznych w dziedzinie historii, członkini Instytutu Studiów Kobięcych, dziennikarka, autorka publikacji naukowych i popularnonaukowych. Zainteresowania badawcze koncentruje wokół historii prasy, zagadnień społecznych, aktywności kobiet i historii regionu. Mail kontaktowy: mariat11@wp.pl

Jolanta Chwastyk-Kowalczyk – profesor zwyczajny doktor habilitowany, zatrudniona w Instytucie Mediów, Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej na Uniwersytecie Jana Kochanowskiego w Kielcach; obecnie kierownik Zakładu Komunikacji Społecznej. W latach 2009–2012 pełniła funkcję zastępcy dyrektora ds. naukowych Instytutu Bibliotekoznawstwa i Dziennikarstwa UJK. W latach 2012–2016 dyrektor Instytutu Dziennikarstwa i Informacji. Zainteresowania badawcze to prasa wychodźcza i emigracyjna, szczególnie w Wielkiej Brytanii, a także okres dwudziestolecia międzywojennego w Polsce. Autorka ponad 190 artykułów naukowych oraz 12 publikacji zwartych: *„Bluszcz” w latach 1918–1939. Tematyka społeczna oraz problemy kultury i literatury* (Kielce 2003); *Londyński „Dziennik Polski” 1940–1943* (Kielce 2005); *Londyński „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza 1944–1989. Gazeta codzienna jako środek przekazu komunikatów kulturowych* (Kielce 2008); *Katyń, dipisi, PKPR na łamach polskich czasopism uchodźczych* (Kielce 2011); *Obraz edukacji Polaków na obczyźnie na łamach czasopism*

emigracyjnych (Kielce 2014); „*Technika i Nauka*” – elitarne czasopismo Stowarzyszenia Techników Polskich w Wielkiej Brytanii (Kielce 2015); Londyński „*Nowy Czas*” na początku XXI wieku (Kielce 2019); Londyński „*Pamiętnik Literacki*” – organ Związku Pisarzy Polskich na Obczyźnie – w latach 1976–2018 (Kielce 2019); *Polskie dziennikarki na emigracji w XX i XXI wieku* (Kielce 2021); „*Pro Libris*”. *Lubuskie Czasopismo Literacko-Kulturalne (2001–2021)* (Warszawa 2022); *Polscy dziennikarze emigracyjni skupieni wokół londyńskiego „Dziennika Polskiego i Dziennika Żołnierza”* (Kielce 2023); Skandynawska „*Kronika poświęcona sprawom polskim*” 1971–1985. *Pismo uchodźców politycznych 1968 roku*, København–Londyn, Naukowy Instytut Polsko-Skandynawski/ Polsk-Skandinavisk Forskningsinstitut [Fond]/ Polish-Scandinavian Research Institute/-PUNO-Press, 2024. Członek (od 2010 r.) Komisji Prasoznawczej Oddziału PAN w Krakowie, od marca 2015 r. członek zarządu tej Komisji; od marca 2019 r. sekretarz naukowy, od marca 2023 wiceprzewodnicząca tej Komisji; profesor afiliowany PUNO w Londynie. Od 2012 r. redaktor naczelna wznowionych „*Zeszytów Naukowych PUNO*” (Londyn).

Mail kontaktowy: chwastyk@ujk.edu.pl

Diana Dajnowicz-Piesiecka – doktor nauk prawnych, adiunkt w Katedrze Prawa Karnego i Kryminologii Wydziału Prawa Uniwersytetu w Białymstoku. W latach 2015–2017 kierowała grantem dotyczącym prawnych i kryminologicznych aspektów porwań rodzicielskich (Preludium NCN). W latach 2022–2024 kierowała projektem dotyczącym prawnokarnej ochrony zwierząt rozpatrywanej na tle zmian w postrzeganiu i traktowaniu zwierząt przez polskie społeczeństwo (Nauka dla Społeczeństwa MEiN). Autorka dwóch monografii oraz ponad 40 artykułów i rozdziałów. Uczestniczyła w ponad 50 krajowych i międzynarodowych konferencjach naukowych, wygłaszając referaty na większości z nich. Laureatka stypendium naukowego Instytutu Prawa Karnego i Kryminologii na Wydziale Prawa Uniwersytetu w Bernie w Szwajcarii, przyznawanego młodym naukowcom w celu odbycia stażu naukowego w Instytucie. Laureatka stypendium Ministra Edukacji i Nauki dla wybitnych młodych naukowców (2021). Członkini Instytutu Studiów Kobięcych oraz funkcjonującego w jego ramach Ośrodka Badań Historii Kobiet. Członkini Stowarzyszenia „Rzecznicy Nauki”, Polskiego

Towarzystwa Kryminologicznego im. Prof. Stanisława Batawii, Polskiej Platformy Bezpieczeństwa Wewnętrznego.

Mail kontaktowy: d.dajnowicz-piesiecka@uwb.edu.pl

Jacek Drażkiewicz – magister zarządzania (specjalność: zarządzanie małym i średnim przedsiębiorstwem; studia I i II stopnia) na Wydziale Nauk Ekonomicznych i Prawnych Uniwersytetu w Siedlcach; doktorant w Szkole Doktorskiej UwS w dyscyplinie literaturoznawstwo; przygotowuje rozprawę doktorską pod kierunkiem dr hab. Beaty Walęciuk-Dejneki, prof. uczelni, pt.: *Studenckie życie literackie w Siedlcach w latach 1977–2020*. Wykładowca i opiekun międzynarodowych grup studenckich (stypendystów rządu polskiego) w ramach projektów Narodowej Agencji Wymiany Akademickiej; członek Ogólnopolskiego Forum Kultury Studenckiej; organizator wielu koncertów, wernisaży artystycznych, spektakli teatralnych, wystaw, recitali, występów chórów akademickiego i szkolnego, wieczorków poetyckich, spotkań autorskich, warsztatów tańca, promocji książek, Dni Kultury Studenckich; także kurator indywidualnych i zbiorowych wystaw malarskich w Galerii Arka w Krakowie oraz w galerii Ośrodka Języka Polskiego i Kultury Polskiej UwS w Siedlcach. Jest członkiem zespołu i wykonawcą w wewnętrznym projekcie realizowanym na Uniwersytecie w Siedlcach: „Zapomniane pisarki polskie – odkrywanie utraconej historii” (<https://zapomnianepisarkipolskie.uws.edu.pl>). Zainteresowania badawcze: kultura akademicka, kultura studencka, życie literackie, życie artystyczne, pisarki polskie (wybrane sylwetki).

Mail kontaktowy: jacekdrazkiewicz@gmail.com

Alicja Gałczyńska – doktor habilitowany profesor UJK, językoznawczyni, nauczycielka akademicka w Instytucie Literaturoznawstwa i Językoznawstwa Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach. Specjalizuje się w badaniach nad współczesnym językiem polskim – zwłaszcza feminatywami, językiem inkluzywnym, grzecznością językową oraz polską kulturą narzekania. Autorka kilkudziesięciu artykułów oraz książek: *Akty odmowy we współczesnym języku polskim* (Kielce 2003) i *Od oswajania świata do jego współtworzenia. Akty nakłaniające w kontaktach dorosłych z dziećmi* (Kielce 2014).

Mail kontaktowy: alicja.galczyńska@ujk.edu.pl

Daniela Klvaňová – doktorantka, związana z Uniwersytetem w Pardubicach (Univerzita Pardubice). Zainteresowania badawcze: historia kobiet wiejskich i historia czeskiej wsi w XVIII i pierwszej połowie XIX w.

Mail kontaktowy: daniela.klvanova@student.upce.cz

Justyna Kowalska – doktorantka, związana z Uniwersytetem w Białymstoku i Instytutem Studiów Kobiety. Sekretarz redakcji „Czasopisma Naukowego Instytutu Studiów Kobiety”. Zainteresowania badawcze: Polska Kronika Filmowa i problematyka kobieca w PRL.

Mail kontaktowy: jgranatowska@gmail.com

Włodzimierz Mich – emerytowany profesor Wydziału Politologii i Dziennikarstwa UMCS. Pierwotnie zajmował się badaniami myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego i dziejami polskiego ziemiaństwa. Opublikował dwanaście monografii, w tym: *Między integryzmem a liberalizmem. Polscy konserwatyści wobec kapitalizmu* (Lublin 1996) i *Ideologia polskiego ziemiaństwa 1918–1939* (Lublin 2000). Po 2010 r. przedmiotem jego dociekań stała się historia komunikacji społecznej. Efektem badań są czterotomowe *Prolegomena do historii komunikacji* (2014–2017) i dwa tomy *Historii komunikacji społecznej* poświęcone pierwotnej oralności: kultura i egalitaryzmowi.

Mail kontaktowy: wlodzimierzmich@autograf.pl

Anna Pańczuk – doktor, były pracownik Zakładu Fizjoterapii Akademii Białskiej im. Jana Pawła II w Białej Podlaskiej.

Mail kontaktowy: a.panczuk@dyd.akademiabialska.pl

Adam Szepeluk – doktor nauk medycznych i nauk o zdrowiu w dyscyplinie nauki o zdrowiu, adiunkt Akademii Białskiej im. Jana Pawła II w Białej Podlaskiej. Podstawowe obszary zainteresowań naukowych autora to statystyka, modelowanie matematyczne, aktywność fizyczna, sen, niepełnosprawność i epidemiologia.

Mail kontaktowy: a.szepeluk@dyd.akademiabialska.pl

Anna Szwed-Walczak – doktor nauk społecznych w zakresie nauk o polityce. Adiunkt w Katedrze Komunikacji Politycznej w Instytucie

Nauk o Komunikacji Społecznej i Mediach na Wydziale Politologii i Dziennikarstwa Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Zainteresowania badawcze: komunikowanie polityczne, prasa polityczna, polska prasa dla kobiet w okresie transformacji ustrojowej, publicystyka polityczna, historia, działalność i myśl polityczna ruchu narodowego. Opublikowała kilkadziesiąt artykułów naukowych w czasopiśmie naukowych i opracowaniach zbiorowych. Redaktorka dwunastu monografii zbiorowych, w tym dwóch w języku angielskim. Autorka książki *Obraz wroga Polski we współczesnej politycznej prasie narodowej*, Wyd. UMCS, Lublin 2019, ss. 492; współautorka (z E. Maj, A. Dawidowicz) monografii *Prasa Narodowej Demokracji 1893–1939. Tytuły prasowe, wydawcy i dziennikarze, motywy publicystyczne. Tom 1: A–D*, Wyd. UMCS, Lublin 2022, ss. 353; (z E. Maj) *Prasa Narodowej Demokracji 1893–1939. Tytuły prasowe, wydawcy i dziennikarze, motywy publicystyczne. Tom 2: E–G*, Wyd. UMCS, Lublin 2023, ss. 276. Członkostwo w organizacjach: sekretarz lubelskiego oddziału Polskiego Towarzystwa Nauk Politycznych, członkini Polskiego Towarzystwa Komunikacji Społecznej.

Mail kontaktowy: anna.szwed-walczak@mail.umcs.pl

Krasimira Todorova – PhD in Contemporary Bulgarian History from Sofia University “St. Kliment Ohridski”. Her field of professional interest includes the Contemporary Bulgarian history, Balkan history, the Transition to democracy and free market economy in Bulgaria and the diplomatic history of the country. Krasimira Todorova is attending a postdoctoral programme at Sofia University now.
E-mail: kmtodorova@uni-sofia.bg

Dorota Tomczyszyn – doktor, pedagog specjalny, socjolog, pracownik Zakładu Socjologii Akademii Białskiej im. Jana Pawła II w Białej Podlaskiej. Podstawowe obszary zainteresowań naukowych autorki to uwarunkowania postaw społecznych wobec osób z niepełnosprawnością, realizacja ról rodzinnych przez matki i ojców dzieci z niepełnosprawnością oraz problemy edukacji dzieci z niepełnosprawnością intelektualną.
Mail kontaktowy: d.tomczyszyn@dyd.akademiabialska.pl

WYMOGI EDYTORSKIE

1. Układ strony tytułowej artykułu monograficznego
 - a. W pierwszym wersie, w zapisie wyrównanym do prawej, zamieszcza się w układzie blokowym informację zawierającą nazwę czasopisma (w pierwszym rzędzie), dane odnośnie do bieżącego numeru i roku wydania (w drugim rzędzie) i numer DOI (w trzecim rzędzie, Bookman Old Style „11”).
 - b. Poniżej w zapisie wyrównanym do lewej podaje się w układzie blokowym dane autorskie (imię i nazwisko), poniżej identyfikator ORCID, a jeszcze niżej dane afiliacyjne z pełną nazwą uczelni lub instytucji (Bookman Old Style „11”).
 - c. Poniżej podaje się zapisany drukiem prostym, w układzie wyśrodkowanym TYTUŁ artykułu (Bookman Old Style pogrubiona „14”).
 - d. Streszczenie (Bookman Old Style „11” w zapisie treści streszczenia, a pogrubiona „11” dla wyróżnienia ich określника).
 - e. Słowa kluczowe (Bookman Old Style „11” w zapisie wykazu słów, a pogrubiona „11” dla wyróżnienia ich określnika).
 - f. Tłumaczenie tytułu zapisane wersalikami, drukiem prostym, w układzie wyśrodkowanym (Bookman Old Style pogrubiona „12”).
 - g. Abstract (Bookman Old Style „11” w zapisie treści abstractu, a pogrubiona „11” dla wyróżnienia ich określnika).
 - h. Keywords (Bookman Old Style „11” w zapisie wykazu słów, a pogrubiona „11” dla wyróżnienia ich określnika).
 - i. Tekst artykułu z wyodrębnionymi: wstępem, rozwinięciem/śródtytułami i zakończeniem (Bookman Old Style „12” w zapisie tekstu właściwego, a śródtytuły i oznaczenia rozwinięcia/wstępu/zakończenia wyróżnione pogrubioną „12”).
2. Układ strony tytułowej artykułu recenzyjnego
 - a. W miejscu przewidzianym na tytuł artykułu podaje się informacje nt. recenzowanej monografii książkowej w następującym układzie: imię i nazwisko autora (lub redaktora) zapisane antykwą, tytuł recenzowanej pracy zapisany kursywą, miejsce i rok wydania (antykwą), nazwa wydawnictwa (antykwą), liczba stron (ss. lub pp.) oraz ew. informacje dot. ilustracji, tabel, tablic, aneksów, indeksów, streszczeń obcojęzycznych oraz serii (antykwą) (Bookman Old Style „14”).

- b. Tekst recenzji (Bookman Old Style „12” tekst właściwy, a śródtytuły „12” pogrubiona).
- c. Pod tekstem: imię i nazwisko autora recenzji (kursywą) z wyrównaniem do prawej (Bookman Old Style „12”).

3. Tytuły, cytaty

- a. Tytuły monografii autorskich i redakcyjnych zapisujemy kursywą, tytuły: rozdziałów, podrozdziałów, części prac zbiorowych, artykułów w czasopismach zapisujemy antykwą w cudzysłowie podwójnym (Bookman Old Style „12”).
- b. Cytaty w cudzysłowie podwójnym (Bookman Old Style „12”). Cytaty dłuższe (ponad 5 wierszy) bez cudzysłowu, od nowego wiersza, wcięte. Opuszczenia w cytatach zaznaczane wielokropkiem, bez nawiasu. (Bookman Old Style „11”).

4. Dаты i liczebники

- a. Pełne daty zapisuje się w tekście: 5 maja 1978; w przypisie: 5.05.1978
- b. Okresy od – do zapisujemy 1978–1984
- c. Procenty: 12%
- d. Strony: 12–13
- e. Dekady: lata 40. ubiegłego wieku
- f. Stulecia: XX w.

5. Opisy publikacji w przypisach redaguje się wg standardu CMoS – Chicago Manual of Style 17th edition

- a. monografie autorskie: pełne imię i nazwisko (antykwa), tytuł (kursywa), w nawiasie okrągłym antykwą (miejsce wydania: wydawnictwo, rok wydania), strona/strony (bez: s.)
- b. monografie redagowane: pełne imię i nazwisko redaktora/redaktorów (antykwa), w nawiasie okrągłym antykwą (red. lub ed./eds.), tytuł (kursywa), w nawiasie okrągłym antykwą (miejsce wydania: wydawnictwo, rok wydania), strona/strony (bez: s.)

¹ Jan Kowalski, *Praca u podstaw w XIX wieku*, (Warszawa: PWN, 1989), 13–14.

² Jan Nowak (red.), *Modernizacja ulic Warszawy u progu XX wieku*, (Warszawa: Wydawnictwo Libra, 2012), 23.

- c. artykuły w czasopismach: pełne imię i nazwisko (antykwą), „tytuł artykułu” (zapis antykwą, ujęty w cudzysłów podwójny), nazwa czasopisma (kursywą), rocznik (cyfry rzymskie), tom/nr/zeszyt (cyfry arabskie), rok wydania, strony (cyfry arabskie)

³ Jan Kowalski, „Stosunki dyplomatyczne polsko-japońskie w XX wieku”, *Studia Międzynarodowe*, t. 22, 2015, 34–35.

- d. artykuły w pracach zbiorowych: pełne imię i nazwisko (antykwą), tytuł artykułu (zapis antykwą, ujęty w cudzysłów podwójny), zapisane antykwą w: lub in: dalej opis pracy zbiorowej wg pkt 5b

⁴ Jan Nowak, „Krakowskie Przedmieście w 1896 roku”, w: Jan Nowak (red.), *Modernizacja ulic Warszawy u progu XX wieku*, (Warszawa: Wydawnictwo Libra, 2012), 68, 6.

6. W przypisach stosujemy idem, eadem, ibidem, etc., nie należy natomiast stosować op. cit. Zamiast niego podajemy skrócony zapis opisu bibliograficznego:

⁵ Jan Kowalski, *Praca u podstaw*, 45.

7. Serie wydawnicze: zasadniczo ich tytuły zapisujemy antykwą, ale kiedy książka cytowana jest, jakby to był jej właściwy tytuł (np. *W kręgu paryskiej Kultury* t. III), to zapisujemy ją kursywą.

8. W przypisach nie tłumaczymy tytułów polskich prac na język angielski.

9. W treści tekstu tłumaczymy tytuły polskich prac na język angielski, zapisując tłumaczenia antykwą w nawiasach kwadratowych.

10. W przypisach nazwy miast, w których opublikowane były cytowane książki, podajemy w oryginalnym brzmieniu (jak na stronie tytułowej książki lub wg obowiązujących zasad transkrypcji).

11. Opisy publikacji w bibliografii redaguje się wg standardu CMOs – Chicago Manual of Style 17th edition. Wyodrębnić należy i osobno zestawić (w porządku alfabetycznym) źródła, opracowania i publikacje internetowe. Rejestrując artykuły z czasopism i z prac zbiorowych wskazuje się zakres stron, na których zamieszczony jest cały tekst. Przykładowe zestawienie publikacji w grupie opracowania:

Kowalski, Jan. *Praca u podstaw w XIX wieku*, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1989).

Kowalski, Jan. „Stosunki dyplomatyczne polsko-japońskie w XX wieku”, *Studia Międzynarodowe*, t. 22, 2015, 23–51.

Nowak, Jan (red.), *Modernizacja ulic Warszawy u progu XX wieku*, (Warszawa: Wydawnictwo Libra, 2012).

12. **Redakcja** „Czasopisma Naukowego Instytutu Studiów Kobietych” zaleca przy redagowaniu przypisów i bibliografii posługiwanie się menadżerami typu Zotero, Citavi, Mendeley lub RefWorks i **wymaga stosowania standardu CMoS – Chicago Manual of Style 17th edition (Notes) lub (full note)**.

Linki do polecanych przez Redakcję stron internetowych:

<https://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>

<https://libguides.williams.edu/citing/chicago-notes#s-lg-box-21699939>

<https://sciwheel.com/work/?lg>

<https://www.citavi.com/en>

https://www.mendeley.com/?interaction_required=true

<https://proquest.libguides.com/refworks>

<https://www.zotero.org/>

<https://www.buw.uw.edu.pl/dla-nauki/zarzadzanie-bibliografia/>